

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

3 (6)

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної Академії наук України
та
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

МІЖВІСЬКА СТАРОВИНА

**ніжинознавчі
студії
№3**

науковий
історико-культурологічний
збірник

Випуск 3(6)

НІЖИН
«Видавництво «Аспект-Поліграф»
2007

УДК 95(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)
Н61

Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Редакційна колегія:

к.і.н. О.Б. Коваленко (голова ред. ради), д.ф.н. О.Г. Астаф'єв, к.фіз.-мат.н. М.М. Астаф'єва, д.політ.н. О.Д. Бойко, д.і.н. А.О.Буравченков, д.і.н. І.В. Верба, член.-кор., д.і.н. О.П. Моця; д.і.н. А.А.Непомнящий, к.і.н. А.М. Острянко, д.філол.н. Г.В. Самойленко, к.і.н. О.Г.Самойленко, к.і.н. Є.М.Страшко, д.і.н. Д.Я. Телегін, к.і.н. О.М. Титова (заст. голови ред. ради), С.Ю. Зозуля (упорядник), О.С. Морозов (упорядник)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України
та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: Історико-культурологічний збірник. Випуск 3 (6) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 2007. – 184 с. ISBN 978-966-340-187-4

У третьому випуску наукової збірки «Ніжинська старовина» вміщено ряд ніжинознавчих студій історико-культурологічного й краєзнавчого спрямування.

Збірка містить ряд розвідок і матеріалів, що охоплюють коло проблем формування й функціонування місцевих органів самоврядування Ніжина, його економічного й суспільного розвитку впродовж XVIII – середини XX ст. Окремі студії присвячені дослідженням археологічних знахідок (підйомного матеріалу, польових спостережень за місцевістю), виявлених і обстежених упродовж другої половини 1990-років на території Ніжина та його найближчих околиць. Традиційно насичений розділ персоналістики, де розглядаються маловідомі або й цілком до цього часу не відомі імена, пов'язані життям і діяльністю з Ніжином і Надостер'ям.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

**УДК 95(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)**

*Збірку підготовлено до друку за підтримки й активної участі
Ніжинського міського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка
Упорядники висловлюють окрему вдячність за допомогу в підготовці збірки
ВКФ «Агронафтопродукт» (генеральний директор В.О.Воцєвський)*

*Збірку видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
(голова П.П.Толочко, заступник голови М.Т.Пархоменко)*

ISBN 978-966-340-187-4

© С.Ю. Зозуля
© О.С. Морозов

Ç Ì ² Ñ Ò

Í ³æèí àððáíëîã³-íëé òà ë³òííëííëé

- Морозов О. (Ніжин)* Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею).....5
- Фатюк О. (Ніжин)* Кілька цікавих неолітичних знахідок на території Ніжина та Ніжинського району..... 23

Õðíí³ëà ëíçàòüëîí; äíàè

- Ростовська О. (Ніжин)* Суспільно-політичне становище Ніжина в XVIII столітті 25

Ñî³æëüíà à ðîðð³ü Í ³æèí ùëéè

- Дмитренко Н. (Ніжин)* Розвиток промисловості в Ніжині (XIX – початок XX ст.).... 31
- Дудченко Г. (Ніжин), Тучина Н. (Ніжин)* Ніжинська управа в 1941-1943 роках: становлення кадрового складу та організаційної структури 34
- Дудченко О. (Ніжин)* Правовий статус та основні напрямки діяльності осередків товариства “Друзі Дітей” в Ніжині в 1924-1925 роках..... 39
- Крупенко О. (Ніжин)* Основні тенденції промислового розвитку Ніжинського повіту Чернігівської губернії в другій половині XIX ст. 43
- Кулик В. (Ніжин)* Ніжинська міська управа 47
- Лейберов О. (Ніжин)* “Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...”: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах..... 52
- Страшко Є. (Ніжин)* До історії ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) 60

Ëóëüòòðí à æèòüü

- Пуцко В. (Калуга)* Портретні зображення митрополита Іоанна Максимовича..... 65

Í àì 'üòëé

- Коваленко О. (Чернігів), Петреченко І. (Чернігів)* “Продукты и произведения” Ніжина та Ніжинського повіту за неопублікованим описом 1785 року..... 71

Âëäðòí³ í³æèí ò³

- М.М.Бережков (1850-1932)* Від упорядників. *Біографічний нарис А.М.Острянка (Чернігів)*..... 83
- Бережков М.Н.* О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м 94
- Гордієнко Д. (Київ-Львів)* Ad fontes: до витоків ніжинської античної школи – професор Петро Люперсольський 99
- Кулик Л. (Ніжин)* Семен Юхимович Десницький..... 121
- Непомнящий А. (Сімферополь)* Олександр Федорович Музиченко: кримські сторінки біографії знаного ніжинця 124

Самойленко Г. (Ніжин) Вадим Доброліж — художник із Ніжина	130
Самойленко О. (Ніжин) Наукова династія Соколових.....	135
Щербина А. (Ніжин) Подвижник апостольської праці (до 200-річчя від дня народження Пилипа Семеновича Морачевського).....	144
Àð³áí³ çí ãð³àèè	
Коломієць С. (Ніжин) Партийне життя Ніжина 1905 року в світлі документів губернської жандармерії.....	155
Морозова А. (Чернігів) Нові документи про родину Лисянських	163
Êðà°çí àâ÷à ì îçàçèà	
Лисий І. (Конотоп) Син братньої Білорусі	169
Мицик Ю. (Київ) Записки подорожуючого краєзнавця (нотатки літа 2006 року).....	173
Тимченко Р. (Ніжин) Короткий нарис історії села Перебудова	176
Наші автори.....	182
Інформація для майбутніх авторів	183
Микола Наумович Шуст Некролог В.Ємельянова (Ніжин)	184

* * *

У збірці використані графіка та світліни з фондів Ніжинського краєзнавчого музею, монографії Г.В. і О.Г.Самойленків “Ніжинська вища школа: сторінки історії” (Ніжин, 2005), енциклопедичного довідника “Чернігівщина” (К., 1990), приватного зібрання упорядників, а також надані авторами публікацій

* * *

На обкладинці: фрагмент плану міста Ніжина 1773 року

Московський міст і Нове місто. Вигляд із рогу Московської та Набережної вулиць. Фото початку ХХ ст. Для одних подорожніх звідси починався шлях на Північ – до столичних Батурина, Глухова, Москви, Санкт-Петербурга, для інших – на Підень, до Прилук, Києва... На світліні практично нічого не впізнається, хіба що Преображенська церква (вдалині праворуч), яка нині має дещо інший вигляд бань. Дзвінницю знищили сапери Радянської Армії при відступі на початку вересня 1941 р., будинок над річною (ліворуч) розібрали ймовірно коли будували сучасний міст. Щоправда, стан дороги, як і зараз, залишає сподіватися на краще...

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

Олександр Морозов (Ніжин)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НІЖИНА ТА ОКОЛИЦЬ (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею)

На превеликий жаль, місто Ніжин, одне з найславніших історичних міст Лівобережжя, досі лишається білою плямою на археологічній карті України. Археологічні дослідження, переважно розвідувальні й охоронні, відбуваються спорадично, час від часу, й не носять планомірного, системного характеру.

У 1993-1995 роках працівники відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею долучилися до обстежень міста та околиць, щоб принаймні частково заповнити цю прогалину. Під час польового сезону проводилися археологічні розвідки, головною метою яких було максимальне виявлення, картографування і взяття на державний облік археологічних пам'яток на території міста та його околиць, а також із метою огляду стану раніше виявлених об'єктів історико-культурної спадщини України. Під час розвідок ретельному огляду піддавалися також розвідані раніше пам'ятки з метою з'ясування стану їх збереження та використання, а також уточнення їх топографії.

Роботи проводилися згідно "Відкритого листа" №17/125, виданого Полевим Комітетом Інституту Археології НАН України на проведення археологічних розвідок та спостереження за земляними роботами в м. Ніжині та Ніжинському районі (форма №2). Під час досліджень використано результати попередніх спостережень, що здійснювалися працівниками відділу та автором цієї публікації протягом 1993-1994 років. Розвідки пам'яток археології та збирання підйомного матеріалу здійснювалися переважно навесні та восени шляхом багаторазових обстежень пам'яток. Межі поселень визначалися за наявністю залишків культурного шару на розораній поверхні ґрунту.

У зв'язку з відсутністю цільового фінансування досліджень, археологічні розвідки були суттєво обмежені як у просторі, так і в часі. Експедиційні виходи здійснювалися в межах досяжності за рахунок робочого часу працівників музею та були узгоджені з планом роботи історичного відділу. Загальний схематичний план обстеженого району представлений на (мал.1). Результати обстежень були сформульовані автором у вигляді короткого повідомлення і доповідалися на

Мал. 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НІЖИНА ТА ОКОЛИЦЬ

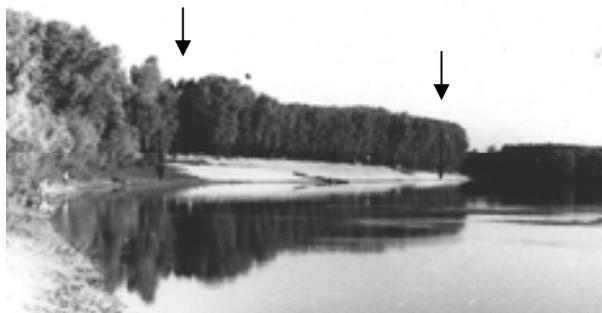
1. Поселення Київської Русі “Воздвиженське”, м. Ніжин, кінець X-XIII ст.
2. Поселення “Ветхе”, м. Ніжин, II-I тис. до н.е., I-V ст., XIII-XIV ст.
3. Поселення “Птахофабрика-III”, II-I тис. до н.е.
4. Поселення “Канал”, м. Ніжин, II-I тис. до н.е.
5. Поселення доби Київської Русі “Липовий Ріг-I”, XI-XII ст.
6. Поселення “Селище”, м. Ніжин, II-I тис. до н.е., XIII-XIV ст.
7. Поселення “Григоро-Іванівка – I”, II-I тис. до н.е.
8. Поселення “Чичва-II”, II-I тис. до н.е.
9. Поселення доби Київської Русі “Підкова”, XI-XIII ст.
10. Поселення “Григоро-Іванівка –II”, II-I тис. до н.е.
11. Поселення “Ветхе-II” (“Верехи”), II-I тис. до н.е., III-V ст.
12. Поселення “Низи”, II-I тис. до н.е.
13. Поселення доби Київської Русі “Довге”, с. Наумівське, II-I тис. до н.е, I-V ст., XI-XIII ст.
- 14-15. Курганні могильники II-I тис. до н.е.
16. Городище та посад літописного Ніжатина (доба Київської Русі), м. Ніжин, кінець X-XIII ст.
17. Городище і посад літописного Уненіжа (доба Київської Русі), м. Ніжин, кінець XI-XIII ст.
18. Поселення доби Київської Русі “Птахофабрика-I”, м. Ніжин, XI-XIII ст.
19. Поселення “Птахофабрика-II”, III-V ст.
20. Поселення доби Київської Русі “Переяславське”, м. Ніжин, XI-XIII ст.
21. Поселення “Меблева фабрика”, II-I тис. до н.е.
22. Поселення доби Київської Русі “Магерки-I”, XI-XIII ст. (місце знахідки Ніжинського скарбу давньоруських срібників початку XI ст. (1852 р.)).
23. Поселення доби Київської Русі “Магерки-II”, м. Ніжин, III-V ст., XI-XIII ст.
24. Поселення “Об’їзна дорога”, III-V ст.
25. Поселення доби Київської Русі «Чичва» (“Роковщина”, II-I тис. до н.е., XI-XII ст.
- 26-33. Курганні могильники II-I тис. до н.е.
34. Поселення доби Київської Русі “Каплиця” (с. Липовий Ріг), XI-XIII ст.
35. Поселення “Мис” (с. Липовий Ріг), III-V ст.

історико-археологічному семінарі, що відбувся в Чернігові 22-23 вересня 1995 р. [1]. У повному обсязі матеріали досліджень публікуються вперше.

Серед нововиявлених заслугують на увагу наступні об'єкти:

1. Поселення доби неоліту біля с. Салтикова Дівиця (Куликівський район Чернігівської області).

Пам'ятка розташована на лівому березі р. Десна, на північний захід від північної околиці с. Салтикова Дівиця.

Мал.2.1. Поселення доби неоліту, с. Салтикова Дівиця
Загальний вигляд

Поселення знаходиться на підвищеній ділянці піщаного берега біля вигину річища, за 0,6 км. на північний захід від паромного перевозу. З півдня та південного заходу територія пам'ятки обмежена старицею та підболоченою заплавою, яка під час весняної повені заповнюється водою з Десни. Територія пам'ятки майже повністю поросла деревами, а з південного заходу обмежена асфальтовою дорогою, що з'єднує

село з розташованими у цій місцевості базами відпочинку (мал.2.1).

Територія поселення фіксується за місцезнаходженнями кременевих знарядь, залишків кременевого виробництва, а також уламків ліпної кераміки доби неоліту та бронзи. Знахідки трапляються в піщаних обвалах розмитого водою берега вздовж піщаного пляжу та поза його межами на загальній відстані близько 300 м. У місцевих мешканців удалося з'ясувати, що пляж утворено штучно шляхом наміву піску та нівелювання частини берега за допомогою бульдозеру.

Мал.2.2. Кременеві знаряддя, с. Салтикова Дівиця

Обстеження обвалів дозволяє стверджувати, що культурний шар місцями залягає на глибині 2-3 м від сучасної поверхні ґрунту та розмивається водою. Місцями трапляються скупчення черепашок, а також окремі дрібні кістки тварин, птахів і риби.

Кременеві вироби представлені різноманітними знахідками: відщепами, різцями,

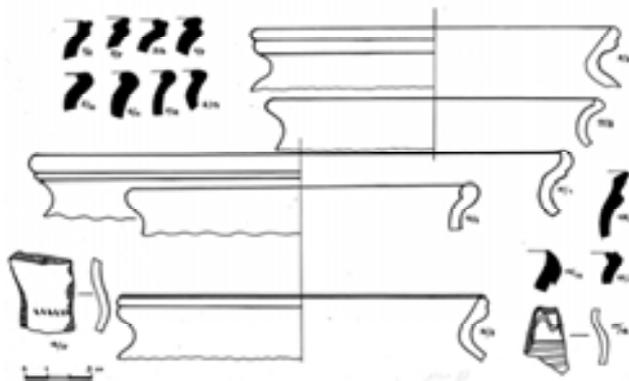
ножеподібними пластинами тощо. Заслугує на увагу знахідка знаряддя трапецієподібної форми. Керамічний матеріал доби неоліту представлений уламками товсто стінного ліпного посуду, прикрашеного характерним ямково-гребінчастим візерунком, удавленнями округлої форми, відбитками кінчика розмочаленої палички, нігтьовими вдавленнями тощо. Тісто по всьому об'єму містить домішки піску, товчених черепашок і невизначених волокон органічного походження. Внутрішній бік часто міс-

Мал. 2.3. Керамічні вироби з поселення поблизу с. Салтикова Дівича

тять сліди загладжування грубою щіткою чи пучком трави (мал.2.2, 2.3).

Кераміка доби бронзи представлена фрагментами ліпних посудин із орнаментом у вигляді прокреслених ліній (“ялинка”) та відбитків мотузки. Чимало знайдених фрагментів узагалі не містить орнаментациї. Цікавими є знахідки двох фрагментів верхніх частин ліпних посудин. Один із них, належав товстостінному горщику, край вінчика якого був дещо відігнутий назовні та мав хвилястий зріз. Другий, надзвичайно масивний, належав великій посудині, діаметр якої по краю вінчика сягав 20-23 см. Вінчик слабо відігнутий назовні, із заокругленим і дещо потовщеним краєм. Шийка прикрашена наліпним валиком, трикутним у перетині, та горизонтальним рядом округлих неглибоких вдавлень над ним.

Мал.3. Кераміка кінця X-XIII ст. з поселення доби Київської Русі на території Ніжина (вул. Воздвиженська)

Територія Куликівського району, де виявлено пам’ятку, не входила до заздалегідь запланованої зони обстежень. Поселення розвідане автором цієї публікації в липні 1994 р. завдяки раптовій знахідці. Шурфування пам’ятки не здійснювалося. Знахідки, підйомний матеріал, фотофіксації зберігаються в фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

2. Поселення “Воздвиженське” (м. Ніжин, вул. Воздвиженська, садиби №8-14).

Поселення розташоване в центральній частині міста Ніжин, на правому березі р. Остер.; займає підвищену, близько 1,5 м заввишки, ділянку на краю мисоподібного берегового виступу, утвореного річищем Остра та гирлом безіменного струмка, що витікає зі ставка в урочищі Обідовщина (Графський сад).

Пам’ятка обмежена з північного сходу вулицею Воздвиженською (подвір’я будинків 8-14), з північного заходу – вулицею Сивкова, з півдня та південного заходу –

заплавою р. Остер. Культурний шар фіксується на площі (50-70)X220 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами давньоруської кругової кераміки, що може бути датована кінцем X – початком XIII ст. (мал.3). Практично по всій поверхні культурний шар знищений пізнішою забудовою. Знахідки та підйомний матеріал зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

3. Поселення “Ветхе – І” (м. Ніжин, західна околиця, урочище “Ветхе”).

Поселення розташоване за 0,5 км на західніше західної околиці міста в урочищі “Ветхе”. Пам’ятка займає підвищену ділянку та схили лівого берега р. Остер неподалік від об’їзної автодороги Прилуки-Чернігів. Культурний шар потужністю 25-30 см, фіксується на розораній поверхні площею 200X300 м, яка розташована посеред урочища (мал.4.1, 4.2).

Поверхня пам’ятки має хвилястий рельєф. Підйомний матеріал, що збирався протягом 1993-1994 років, представлений фрагментом кам’яного розтиральника, кремeneвими відщепами, уламками ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза (II-I тис. до н.е.) та кругової кераміки післямонгольського часу (друга половина XIII-XIV ст.) (мал.4.3).

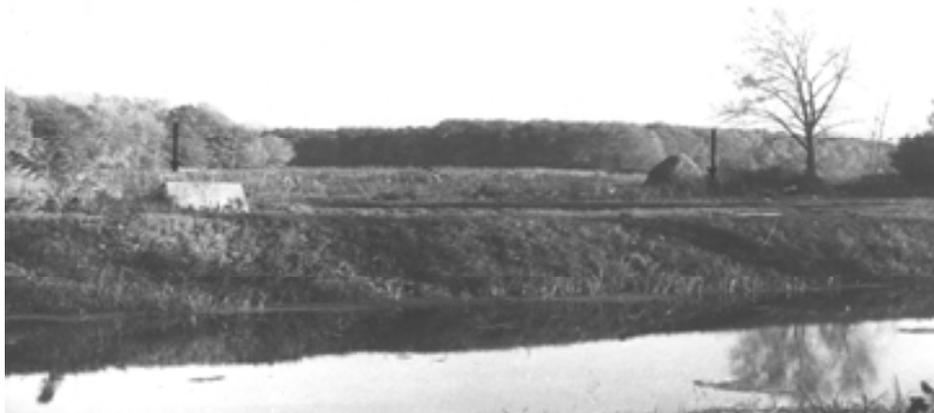
Поверхня пам’ятки має хвилястий рельєф. Підйомний матеріал, що збирався протягом 1993-1994 років, представлений фрагментом кам’яного розтиральника, кремeneвими відщепами, уламками ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза (II-I тис. до н.е.) та кругової кераміки післямонгольського часу (друга половина XIII-XIV ст.) (мал.4.3).

Керамічні вироби доби бронзи та раннього заліза представлені уламками ліпних посудин із поверхнею, ангобованою світло-рожевою або коричневою глиною. Переважна більшість знахідок неорнаментована, але деякі фрагменти прикрашені візерунком у вигляді горизонтальних рядків надколів, глибоких вдавлень кінчиком палички, прокреслених горизонтальних ліній, вертикальних розчосів, відбитків шнура тощо. Окремо відзначаємо знахідки кількох вінчиків ліпних горщиків. Один із них, досить товстостінний (до 2 см товщиною), дещо відігнутий назовні та плавно заокруглений; імовірно належав масивній сковороді діаметром до 23-25 см. Два інших, плавно відігнуті назовні та прямо зрізані по краю (причому один із них по зовнішньому краю має вдавлення у вигляді досить глибокої горизонтальної канавки). Досить велика група неорнаментованих фрагментів ліпної кераміки має “хропувату” поверхню, що утворилася внаслідок домішок до тіста товченого каменю та великих зернин піску (мал.4.3).

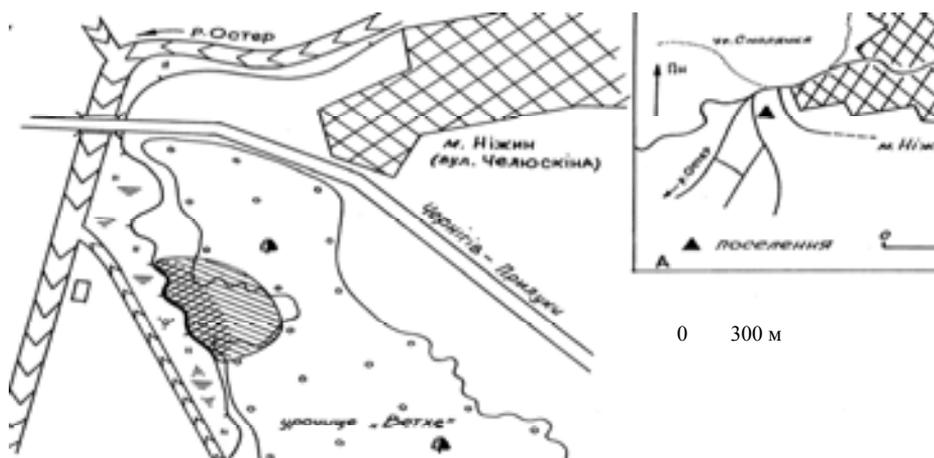
Керамічні матеріали післятатарського часу відзначаються характерною масивністю вінчиків і можуть бути датовані другою половиною XIII – XIV ст. (мал. 4.4).

Із письмових джерел XVII-XIX ст. відомо про існування в урочищі “Ветхе” (“Білошапківщина”) Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря, заснованого, за переказами, на місці стародавнього скиту ще в XIV ст. Залишки монастиря, зруйнованого в 1920-1930-х роках, збереглися на відстані 2 км на схід від пам’ятки “Ветхе-І” по вул. Челюскіна (садиби № 173-177). Остаточо пов’язати поселення післятатарського часу, виявлене в урочищі Ветхе з існуванням вищезгаданого монастиря дозволять лише подальші дослідження.

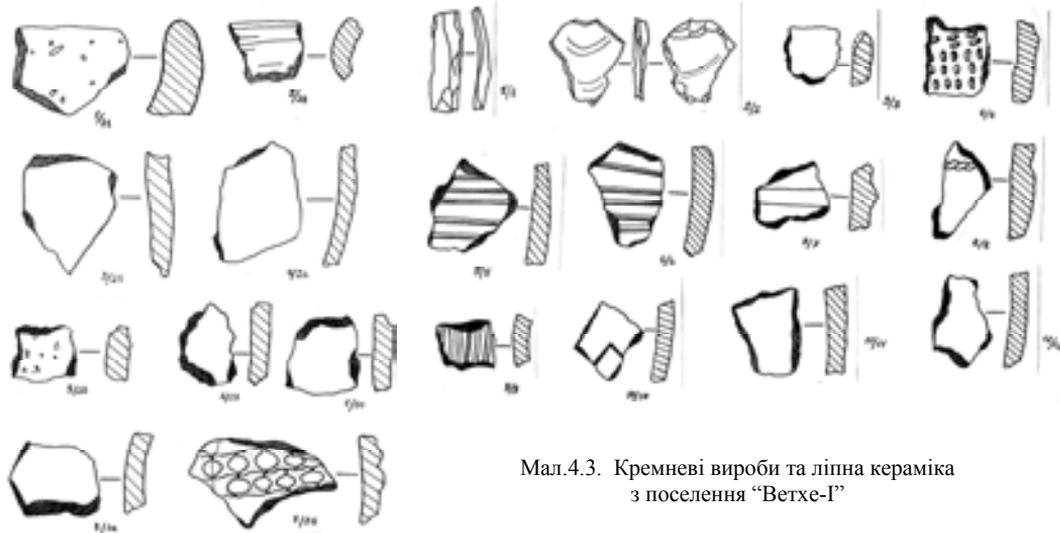
Знахідки, креслення та фотофіксації зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

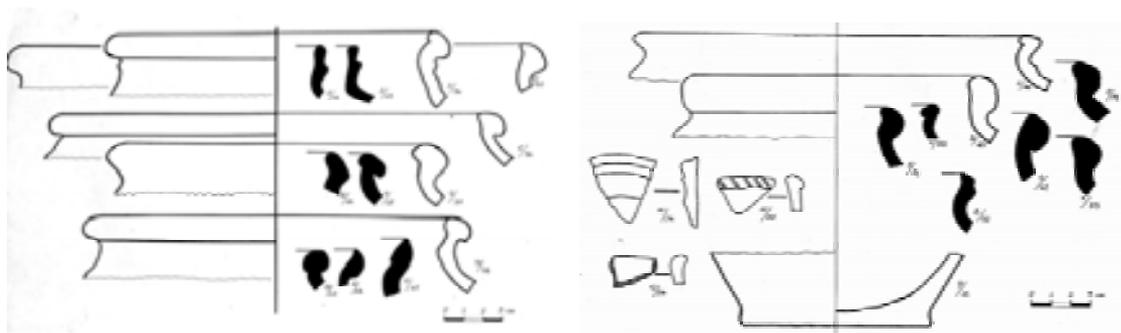
Мал.4.1. Поселення "Ветхе-І". Загальний вигляд

Мал.4.2. Поселення "Ветхе-І". План-схема

Мал.4.3. Кремневі вироби та ліпна кераміка з поселення "Ветхе-І"

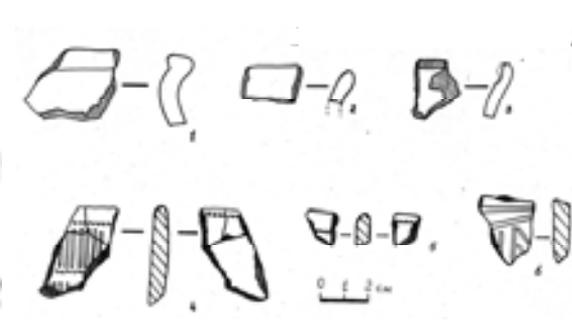
Мал.4.4. Кругова кераміка XIII-XIV ст. з поселення “Ветхе-І”

Мал.5.1. Поселення “Птахофабрика-III”

Мал.5.2. Кременові вироби та кераміка з поселення “Птахофабрика-III”

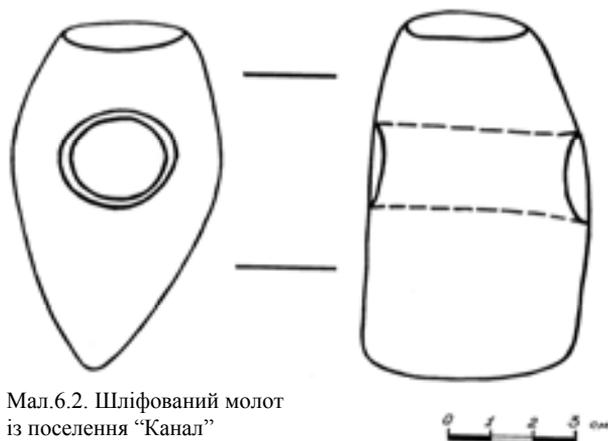

Мал.6.1. Фрагменти кераміки з поселення “Канал”

4. Поселення “Птахофабрика-III”, (с. Липовий Ріг Ніжинського району).

Пам’ятка розташована поміж м. Ніжин та с. Липовий Ріг, за 1,5 км на схід від східної околиці міста та 0,2 км на південний захід від будівель колишньої птахофабрики КСП імені Подвойського. Поселення займає південний край мису, утвореного вигином лівого берега р. Остер. Підйомний матеріал у вигляді уламків ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза простежується на розораній поверхні пам’ятки вузькою смугою 70X250 м (мал.5.1). Знахідки представлені фрагментами ліпної кераміки, в т.ч. орнаментованої (наліпний валик, горизонтальні ряди нігтьових удавлень). На особливу увагу заслуговує знахідка фрагментів вінчиків двох ліпних посудин. Один із них, відігнутий назовні, має на кінці характерне потовщення, був прикрашений по шийці кількома рядами горизонтальних прокреслених ліній. Другий, майже прямий, без потовщення, на кінці плавно заокруглений (мал.5.2).

Більшість кераміки має добре заглажену поверхню, інколи ангобовану світлою глиною рожевого або червонуватого кольору. В тісті простежуються домішки дрібного піску й товченого каміння. Зустрічається декілька фрагментів черняхівського кругового посуду, що можуть бути датовані III-V ст. н.е. Знахідки останніх можуть бути пов’язані з розташуванням на північ від пам’ятки поселення черняхівської культури “Птахофабрика-II”, відкритого в

Мал.6.2. Шліфований молот із поселення “Канал”

1989 р. А.О.Мултаненом. У східній частині пам’ятку перекриває давньоруське селище “Птахофабрика-I” (XI-XIII ст.). На відстані 100 м на південний захід від поселення “Птахофабрика-III” в заплаві р. Остер підібрано кременевий наконечник стріли трикутної форми з виїмкою в нижній частині (мал.5.2).

Поселення розвідане автором даної публікації в 1993 р., обстежене та картографоване під час польового сезону 1995 р. Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

5. Поселення “Канал” (східна околиця м. Ніжина).

Розташоване на краю та схилах ділянки підвищеного правого берегу р. Остер, навпроти поселення “Птахофабрика-III”, за 0,5 км на схід від залізничного мосту колії Ніжин-Чернігів. У північній частині пам’ятку зруйновано меліоративним каналом спрямленого річища р. Остер. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпної кераміки доби бронзи, що трапляються на задернованій поверхні. Зафіксовано окрему знахідку фрагменту вінчика давньоруської гончарної посудини XII-XIII ст.

Орнаментация ліпної кераміки доби бронзи різноманітна, в т.ч. зустрічається орнамент “ялинка”. Надзвичайно цікавою є знахідка двох фрагментів вінчиків однієї тонкостінної ліпної посудини з ретельно заглаженою поверхнею, прикрашеною від-

битками тонкого перекрученого шнура та гребінчастого штапу (мал.6.1).

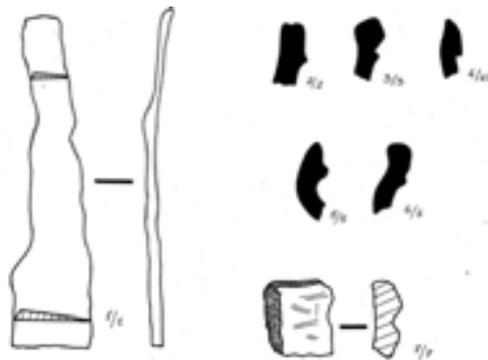
З'ясовано, що близько 1991 р. в заплаві р. Остер на північ від пам'ятки під час осушувальних робіт було знайдено шліфований кам'яний молот. Знахідку підібрано у відвалах торфу, де, за повідомленням свідків, траплялися кістяні рештки тварин. Топографія й обставини знахідки дозволяють пов'язати її з досліджуваною пам'яткою. Молот зберігався у працівника Державної інспекції екологічної безпеки по м. Ніжину та Ніжинському району С.Гладкевича (мал.6.2).

Поселення “Канал” розвідане автором цієї публікації в 1994 р. та картографоване в 1995 р. Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

6. Поселення “Липовий Ріг” (с. Липовий Ріг Ніжинського району).

Поселення розташоване за 1,4 км на південь від с. Липовий Ріг у верхів'ях безіменного пересохлого струмка, який упав у р. Остер біля колишньої птахофабрики КСП імені Подвойського. На відстані 0,7 км на схід від пам'ятки проходить ґрунтова дорога Липовий Ріг – Кунашівка.

Культурний шар фіксується біля вигину південного краю невеликої підболоченої западини на невеликій ділянці площею 100X300 м. Підйомний матеріал представлений фрагментом трикутного в перетині кованого залізного леза, що звужується до краю, й уламками кругового давньоруського керамічного посуду. Зустрінуті поодинокі знахідки фрагментів ліпної кераміки (мал.7). Невелика інтенсивність знахідок і мала площа пам'ятки свідчить про короточасний або сезонний характер її існування.

Мал. 7. Підйомний матеріал з поселення “Липовий Ріг”

Головним датуючим елементом серед знахідок є фрагменти вінчиків давньоруського керамічного посуду, хронологія яких може бути визначена проміжком часу від кінця X – до середини XII ст.

Знахідки, креслення та фотофіксації зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

7. Поселення “Селище”. (м. Ніжин, вул. Околична, урочище “Селище”).

Поселення розташоване на підвищеній ділянці та схилах пагорба, що знаходиться на правому березі р. Остер, в місці з'єднання річкової заплави з болотом Смолянка (нині меліороване). Культурний шар фіксується 4 ділянками (мал.8):

1. Західна (375X100 м) – розташована вздовж західного схилу пагорбу. Підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза (II-I тис. до н.е.).

2. Південно-східна (200X75 м) – розташована вздовж східного схилу пагорбу. Підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки II-I тис. до н.е.

3. Східна (120X75 м) – розташована на схилах мисоподібного виступу на протилежному березі ставка. Підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки II-I тис. до н.е.

4. Центральна (200X200 м) – займає центральну, найбільш підвищену частину пагорбу. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпної кераміки II-I тис. до

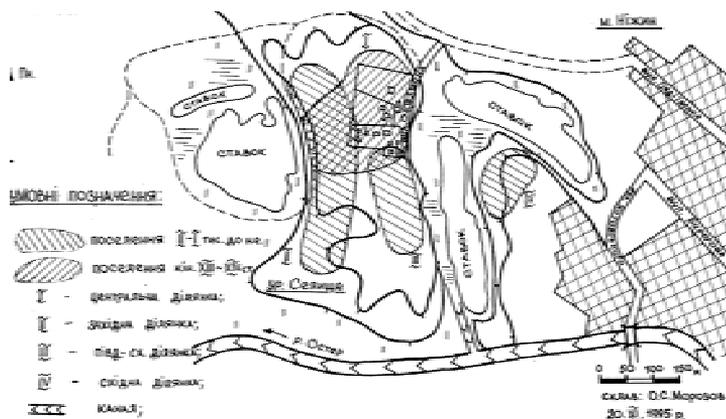
н.е., уламками кругового гончарного посуду післятатарського часу (друга половина XII-XIV ст.) та пізнього часу (XVIII-XIX ст.). Центральну ділянку пам'ятки займають приватні будівлі та городи по вулиці Околичній (колишній хутір "Селище" на місці однойменного урочища). Топонім "Селище" на північно-західній околиці Ніжина відомий із другої половини XIX ст. [2].

Знахідки ліпної кераміки характеризуються однотипністю, практично відсутня орнаментация. Кругова кераміка XIII-XIV ст. цілком аналогічна за типологією до подібних знахідок із поселення "Ветхе-Г" (мал.8.1).

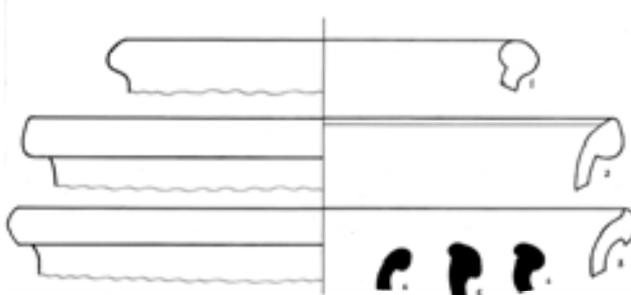
Поселення виявлене автором цієї публікації в 1993 р. та досліджене в 1995 р. Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

8. Поселення "Григоро-Іванівка – Г" (с. Григоро-Іванівка Ніжинського району).

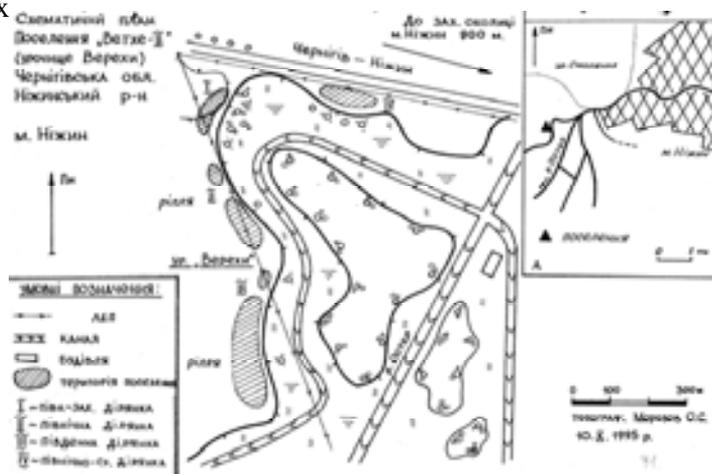
Пам'ятка розташована на відстані 1,6 км на південь від південно-західної околиці міста Ніжина та за 0,8 км на північний захід від північної околиці с. Григоро-Іванівка. Поселення займає невелику

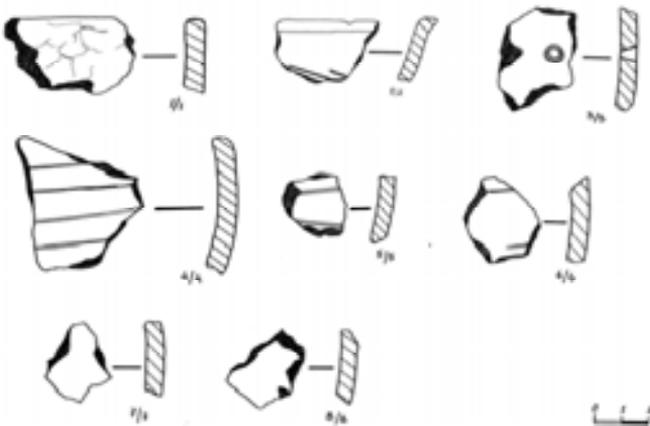
Мал. 8. План-схема поселення в урочищі "Селище"

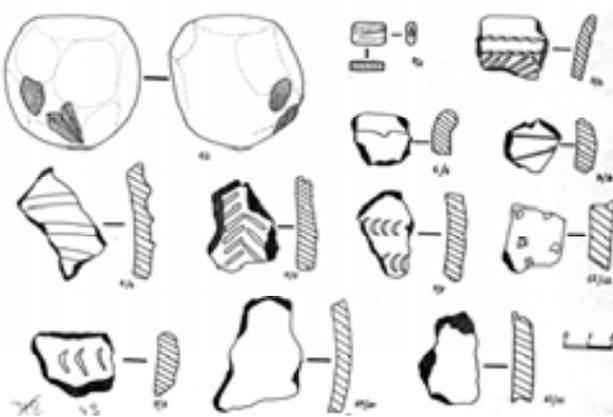
Мал.8.1. Фрагменти кругової кераміки XIII-XIV ст. з поселення в урочищі "Селище"

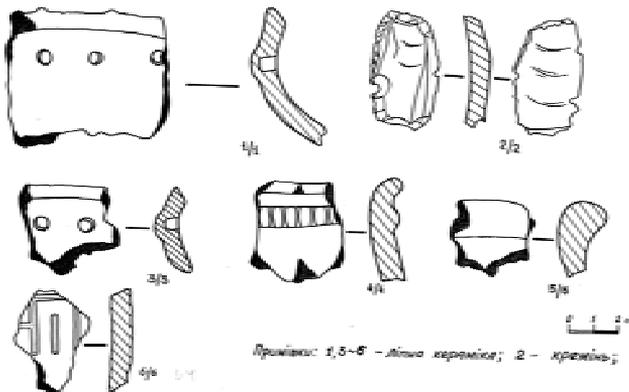
Мал.9. Поселення в урочищі "Верехи". План-схема

Мал. 9.1 Кераміка з поселення “Ветхе-II”, ділянка 1

Мал. 9.2 Знахідки з поселення “Ветхе-II”, ділянка 2

Мал. 9.3 Знахідки з поселення “Ветхе-II”, ділянка 3

ділянку лівого берега р. Остер, майже на рівні заплави. Культурний шар простежується кількома плямами на задернованій поверхні у викидах нір гризунів і частково – на нерозораній поверхні ґрунту на захід від міських очисних споруд. Поселення тягнеться вузькою смугою загальною довжиною близько 150 м.

Пам’ятка може бути датована орієнтовно добою бронзи і раннього заліза (II-I тис. до н.е.). Підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки, досить товстостінної, у т.ч. й орнаментованої (відбитки лінійного штамп – “ялинка”). Заслужує на увагу фрагмент вінчика ліпної посудини, виготовленої з добре відмученої глини червонуватого кольору, дещо відігнутий назовні та прикрашений наскрізними проколами по сирому тісту. Пам’ятка виявлена автором цієї публікації в 1994 р. та досліджена в 1995 р.

Знахідки та креслення зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

9. Поселення “Ветхе-II” (“Верехи”) (м. Ніжин, західна околиця, урочище “Верехи”).

Поселення розташоване на правому березі р. Остер, на краю та схилах берегової заплави старого річища, за 1,5 км на захід від західної околиці м. Ніжин, біля об’їзної

автодороги Прилуки-Чернігів (мал.9).

Підйомний матеріал фіксується чотирма великими плямами на розораній поверхні ґрунту в урочищі “Верехи”:

1. Північно-західна (120X30 м) – знахідки представлені уламками ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза (II-I тис. до н.е.). Велика кількість уламків кераміки неорнаментована. Найцікавіші знахідки: два вінчики (один прямий, дещо заокруглений; другий плавно відігнутий назовні). Серед орнаментованої кераміки виділяються кілька фрагментів із лінійним прокресленим візерунком і округлими наскрізними проколами (мал.9.1).

2. Північна ділянка (270X70 м) – підйомний матеріал представлений кам’яним розтиральником і сплющеною намистиною з каменю червоного кольору (мал.9.2). Керамічний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду. Серед найбільш характерних прикрас – відбитки перекрученого шнура, прокреслені лінії, штамп “ялинка”, наліпні валики, ряди нігтьових удавлень тощо. Заслужують на увагу знахідки двох вінчиків ліпних горщиків.

3. Південна ділянка (300X100 м) – знахідки представлені великою кількістю фрагментів ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза (II-I тис. до н.е.) та кременевим знаряддям. Заслужують на увагу фрагменти верхніх частин двох ліпних посудин милоградського типу з дещо відігнутими назовні вінчиками, прикрашеними горизонтальним рядом округлих наколів по шийці. Підібрано кілька фрагментів кераміки – неорнаментованої та прикрашеної наліпними валиками (мал. 9.3).

Мал.10. Поселення в урочищі “Підкова”, с. Григоро-Іванівка

4. Північно-східна ділянка (130X30 м) – на задернованій поверхні ділянки підібрано велику кількість дрібних уламків неорнаментованої ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза.

Поселення відкрите автором цієї публікації в 1994 р. та обстежене в 1995 р. Культурний шар пам’ятки руйнується внаслідок інтенсивної багатолітньої оранки. Шурфування пам’ятки не здійснювалося. Знахідки та креслення зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

10. Поселення “Підкова” (с. Григоро-Іванівка Ніжинського району, урочище “Підкова”).

Пам’ятка розташована на підвищеній ділянці правого берега р. В’юниці, (ліва притока р. Остер), за південно-західною околицею с. Григоро-Іванівка в урочищі “Підкова” (мал.10). За 100 м на південь від пам’ятки знаходиться залізничний міст

колії Ніжин-Київ. Культурний шар давньоруського часу, а також доби бронзи та раннього заліза фіксується на розораній поверхні ґрунту на загальній площі 140X200 м. Головним датуєчим елементом серед знахідок є фрагменти вінчиків давньоруського гончарного посуду (мал.10.2), які можуть бути віднесені до кінця X-XII ст. Підйомний матеріал доби бронзи та раннього заліза представлений кременевим відщепом, двома вінчиками ліпних горщиків і уламками бокових стінок ліпних посудин, у т.ч. – орнаментованих округлими надколами та прокресленими лініями.

З'ясовано, що на південь від пам'ятки під час оранки поля поміж залізничною колією Ніжин-Київ, автодорогою Ніжин-Кропивне та р. В'юницею біля двох років тому місцевими жителями було знайдено пошкоджену давньоруську залізну сокиру (нині експонується в Ніжинському краєзнавчому музеї) (мал.10.1). За зовнішніми ознаками сокира може бути датована X-XIII ст. Враховуючи близьке розташування місця знахідки до нововиявленого поселення давньоруського часу, сокиру можна пов'язати з досліджуваною пам'яткою.

Слід зазначити, що окремі знахідки ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза трапляються уздовж берегів р. В'юниці за 150-200 м на північ від пам'ятки.

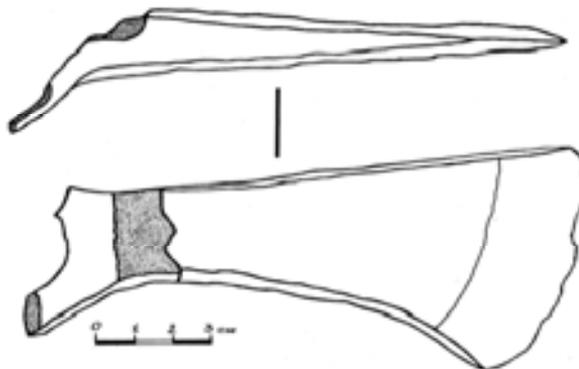
Пам'ятку виявлено автором цієї публікації в 1995 р. Культурний шар поселення руйнується внаслідок інтенсивної оранки. Знахідки, креслення та фотофіксації зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

11. Поселення “Григоро-Іванівка – II” (“В'юниця”) (с. Григоро-Іванівка Ніжинського району).

Поселення виявлено за південною околицею с. Григоро-

Мал.10. Поселення в урочищі “Підкова”, с. Григоро-Іванівка

Мал.10.1. Залізна сокира X-XIII ст.
Знахідка біля с. Григоро-Іванівка

Іванівка вздовж низького правого берега р. В'юниця, за 30 м на південний схід від мосту залізниці Ніжин-Київ, за 130 м на південь від поселення "Підкова".

Культурний шар доби бронзи та раннього заліза (II-I тис. до н.е.) зафіксовано двома плямами: північною (70X150 м) та південною (70X200 м). Підйомний матеріал представлений кременевим знаряддям і уламками ліпної кераміки, у т.ч. – орнаментованою округлими неглибокими надколами. В північній частині пам'ятки підібрано поодинокий фрагмент давньоруського керамічного горщика кінця X – початку XII ст. Пам'ятку виявлено автором цієї публікації в 1995 р.

Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

12. Поселення "Довге" (с. Наумівське Ніжинського району, урочище "Довге").

Пам'ятка знаходиться за 1 км на північ від північної околиці зазначеного села, біля дороги Ніжин-Перебудова, в урочищі "Довге". Поселення займає ділянку північного (I та II) та південного (III) берегів меліоративного каналу в підболоченій западині урочища (мал.11).

Культурний шар фіксується трьома ділянками:

1. Північна ділянка (300X150 м) – підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки II-I тис. до н.е., в т.ч. – прикрашеної наліпним валиком із пальцевими защипами (мал.11.1), кількома фрагментами кругової лощеної кераміки черняхівського типу, а також фрагментами давньоруського кругового посуду XI-XIII ст. (мал. 11.1).

2. Західна ділянка (100X200 м) – знахідки представлені вінчиком і кількома фрагментами ліпного керамічного посуду II-I тис. до н.е., донцем кругового лощеного горщика черняхівського типу (мал.11.2) та фрагментами давньоруського кругового посуду XI-XIII ст.

3. Південна ділянка (200X150 м) – знахідки представлені фрагментами давньоруської кругової кераміки XI-XIII ст.

Пам'ятку виявлено автором цієї публікації в 1995 р. Культурний шар руйнується внаслідок інтенсивної оранки.

Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

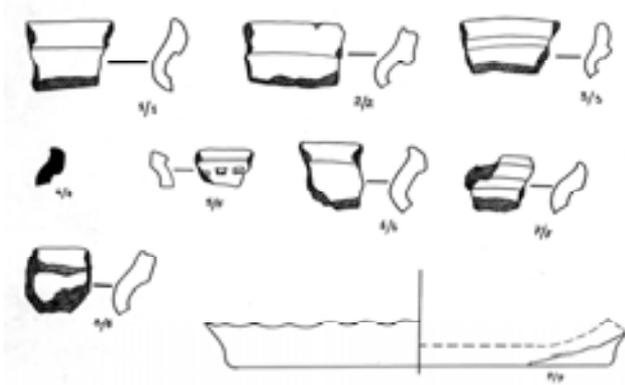
13. Поселення "Чичва-II" (с.Григоро-Іванівка Ніжинського району, урочище «Чичва»).

Пам'ятка розташована на західній околиці с. Григоро-Іванівка в урочищі «Чичва». Поселення займає підвищену ділянку та схили мису, утвореного вигином лівого берега струмка Чичва (права притока р. В'юниця) біля його гирла (мал.1, поз.8). Площа пам'ятки становить 120X150 метрів.

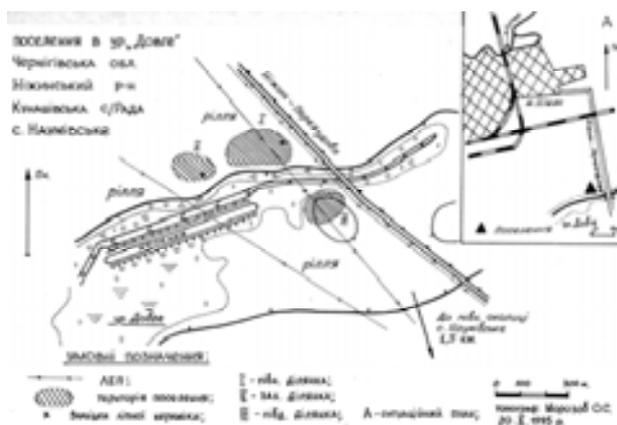
Культурний шар фіксується за знахідками уламків ліпної кераміки I-V століття н.е. (мал. 11.1). Керамічний комплекс аналогічний матеріалам із виявленого в 1989 р. на протилежному березі цього ж струмка поселення "Чичва-Роковщина" (I-V, XI-XIII ст.) (розвідки В.В.Мултанен).

Пам'ятка виявлена автором цієї публікації в 1995 р.

Знахідки та креслення зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

Мал.10.2. Давньоруська кераміка к. X-XII ст. з поселення "Пішкова". с. Гнигодо-Іванівка

Мал.11. Поселення в урочищі "Довге", с. Наумівське

Мал.11.1. Ліпна та кругова кераміка з поселення "Довге", с. Наумівське, ділянка 1

14. Поселення "Низи" (с. Низи Ніжинського району).

Розташоване на низькій ділянці, майже на рівні заплави, східного берега меліорованого болота Смолянка, за 1 км на південь від села Низи, біля дороги Ніжин-Низи. З південного краю пам'ятку обмежує заболочена низовина з невеличкою копанкою (мал.1, поз.12). Площа поселення 45X30 м. Підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки, що може бути датовані I-V ст. н.е. Культурний шар руйнується інтенсивною оранкою.

Поселення розвідане автором цієї публікації в 1995 р.

Знахідки та креслення зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

15. Поселення "Липовий Ріг-II" ("Каплиця") (с. Липовий Ріг Ніжинського району).

Розташоване на відстані 0,5 км на північний захід від північної околиці зазначеного села, біля каплиці на перетині дороги Ніжин-Березанка та дороги, що веде до с. Липовий Ріг (мал.1, поз.34). Підйомний матеріал доби Київської Русі трапляється на ділянці близько 100X30 м уздовж правого берегу безіменного струмка, що впадає в р. Остер (права притока). Поверхня пам'ятки має хвилястий рельєф. Знахідки представлені уламками давньоруської кругової кераміки, що може бути датовані XI-XIII ст.

Матеріали обстеження зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

Серед раніше виявлених археологічних пам'яток були оглянуті наступні об'єкти:

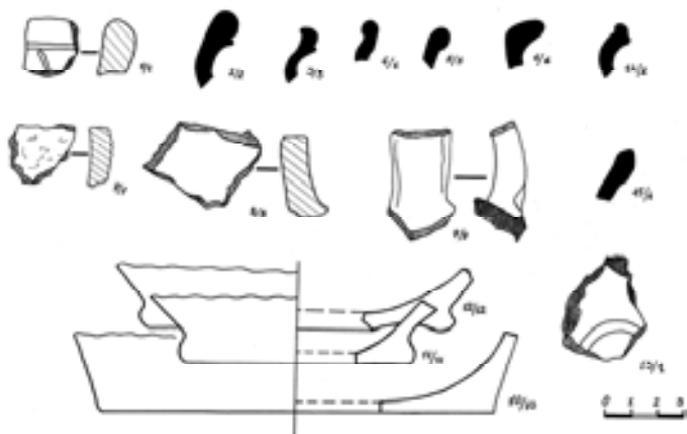
1. Городище та посад ймовірного літописного міста Уненіж (м. Ніжин, східна околиця, урочище “Городок”).

Пам’ятка розташована в урочищі “Городок”, на правому березі р. Остер біля вигину річища (мал.12). Городище округлої форми (площа близько 1 га), зайняте будівлями колишнього маєтку поміщика Шепеля. Довкола городища розташовувався посад площею близько 20 га. В 1989-1990 роках експедиція Чернігівського обласного археологічного центру та Чернігівського державного педінституту ім. Т.Г.Шевченка під керівництвом В.П.Коваленка та Ю.М.Ситого здійснила на пам’ятці розвідкові розкопки [3].

Під час археологічних обстежень 1993-1995 років, здійснених автором цієї публікації, ретельному огляду було піддано південну і південно-західну ділянки пам’ятки

(територія посаду), оскільки саме вона інтенсивно руйнується внаслідок оранки і знаходиться під загрозою знищення будівлями садовогороднього кооперативу.

Зібрано колекцію речей доби бронзи, раннього заліза та давньоруського часу. Серед знахідок слід указати на фрагменти нижньої частини плоскодонної ліпної посудини та вінчика ліпного горщика, прикрашеного пальцевими защипами і насічкою по краю та рядом круглих ямок під ним.

Мал.11.2. Ліпна та кругова кераміка з поселення “Довге”, с. Наумівське, ділянка 2, 3

Надзвичайно цікавою є знахідка плоского бронзового леза дещо вигнутої форми (мал.12.1, а, б).

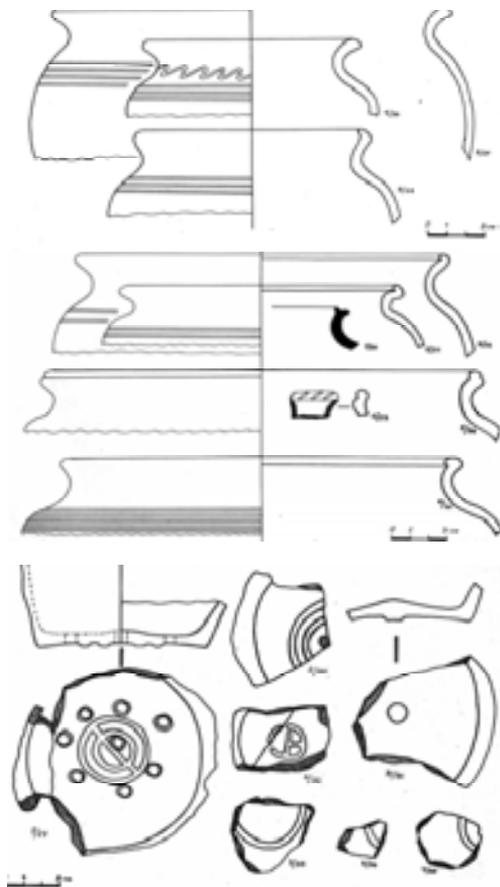
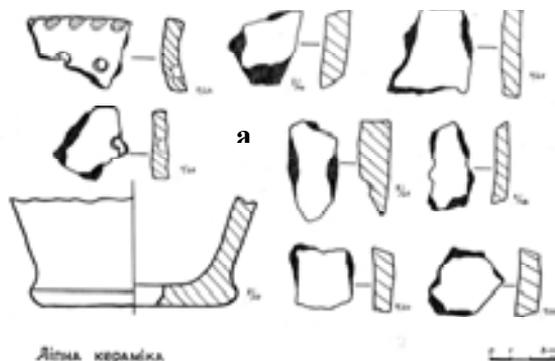
Численні знахідки давньоруського часу представлені уламками скляних браслетів, шиферними пряслицями, залізними ножами, оселками з пісковіку, кістяними виробами зі слідами обробки тощо (мал. 12.1, б).

Серед знахідок прикрас слід відзначити уламок ліроподібної бронзової пряжки, бронзову підвіску-амулет у вигляді “коника” (визначення В.В.Сєдова) або “лютого звіра” (визначення Б.О.Рибаківа) [4], гранчасту намистину з червоного сердоліку біпірамідальної форми, фрагмент намистини з бурштину зі слідами грубої огранки, розолоту намистину овально-сплющеної форми зі скла фіолетового кольору (мал. 12.1, б).

Зібрано велику кількість фрагментів давньоруського кругового посуду XII-XIII ст., серед яких можна виділити колекцію донець з клеймами, представленими стандартним набором елементів: “крапок”, концентричних кілець, спиць тощо. Заслугує на увагу знахідка нижньої частини посудини з клеймом у вигляді двох концентричних кілець, що перетинаються однією “спицею” у діаметральному напрямку та 8 наскрізними створами у денці (мал.12.2). Ця посудина, безумовно, спеціального використання, ймовірно

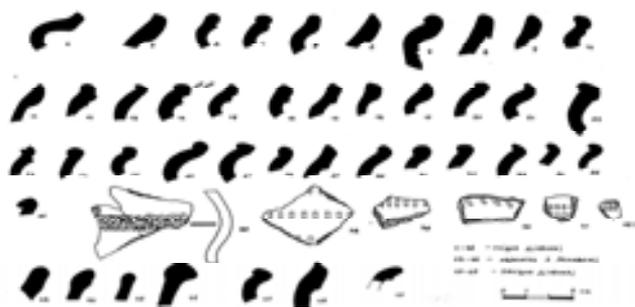

Мал.12. Ймовірне городище літописного “Уненіжа”, м. Ніжин урочище «Городок»

Мал. 12.1. Підйомний матеріал із посаду городища в урочищі “Городок”

Мал. 12.2. Давньоруська кераміка XI-XIII ст. з посаду городища в урочищі «Городок»

Мал.13.1. Фрагменти давньоруської кераміки X-XIII ст. з поселення “Магерки-І”

Мал.13.2 Знахідки з поселення “Магерки-І”

застосовувалася як фільтр під час виробництва дьогтю, про що свідчить чорний колір її внутрішньої поверхні.

Знахідки експонуються в Ніжинському краєзнавчому музеї.

2. Поселення “Магерки-І” (м. Ніжин, північно-західна околиця).

Виявлене в 1986 р. Ю.М.Ситим. Розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної околиці м. Ніжин на краю болота Смолянка. Під час огляду пам’ятки в 1994 р. автором цієї публікації виявлені дві плями культурного шару на захід та північний захід від копанки, площею відповідно 20X50 м та 25X80 м (мал.13.1). Зібрано колекцію фрагментів давньоруського кругового посуду, що датується кінцем X – першою половиною XIII ст. і металевих виробів (мал.13.2), серед яких заслуговують на увагу вироби з бронзи (каблучка, натільний хрестик, гудзик, ліроподібні пряжки), заліза (уламок ножа, деформований дзвіночок) та свинцю (риболовне грузило, куля козацьких часів) тощо.

Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

3. Поселення “Магерки-ІІ” (м. Ніжин, північно-західна околиця).

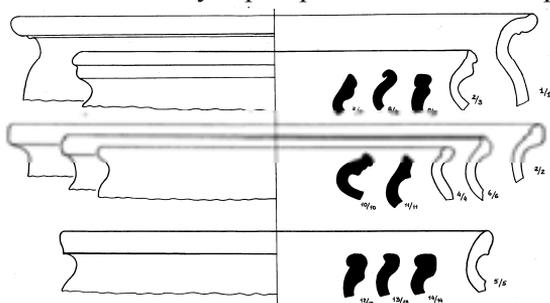
Виявлене в 1986 р. Ю.М.Ситим. Розташоване за 1 км на північ від поселення “Магерки-І” та за 1,5 км на південний схід від села Низи.

Під час огляду території пам’ятки в 1994 р. виявлена пляма культурного шару на південний захід від поселення вздовж дороги Низи-Ніжин. Загальна площа нововиявленої ділянки становить 180X60 м.

Зібрано колекцію фрагментів давньоруського кругового гончарного посуду. В центральній частині пам’ятки підібрано декілька фрагментів ліпного посуду без орнаментатії (мал.14).

Знахідки зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

Під час нагляду за земляними роботами у центрі міста фрагменти ліпної

Мал.14 Давньоруська кераміка з поселення “Магерки-ІІ”

кераміки II-I тис. до н.е. та поодинокі знахідку фрагмента вінчика давньоруського кругового горщика виявлено на схилах лівого берега р.Остер (вул. Овдіївська, садиби № 27 та 29). Колекцію уламків давньоруського посуду XII-XIII ст. підібрано у викидах траншей під час земляних робіт у дворі музею “Поштова станція” (по вул. Радянській) та на території Грецької Всіхсвятської церкви (вул. Гребінки, 29); всі вони походять з перевідкладених внаслідок інтенсивних будівельних робіт XVII-XX ст. шарів давньоруського часу.

Фрагмент ліпної кераміки доби раннього заліза виявлено під час шурфування фундаменту південної стіни теплої Миколаївської церкви (Покровська парафія, вул. Подвойського). Фрагмент вінчика ліпної посудини доби бронзи підібрано у дворі садиби колишнього відділу субсидій міськвиконкому по вул. Овдіївській неподалік від жіночого Введенського монастиря. Уламок товстостінної ліпної посудини того ж періоду (орнамент – “ялинка”) знайдено на правому березі р. Остер в районі зони відпочинку за територією газового господарства.

Таким чином, в результаті досліджень в місті Ніжині та його околицях виявлено 17 нових об'єктів, обстежено та уточнено топографію і датування раніше виявлених пам'яток. Регулярні археологічні дослідження в місті та його околицях в перспективі дозволять накреслити загальну картину життя людей, що населяли цю територію в різні історичні періоди.

ПОСИЛАННЯ

1. Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О.Кузнецова (22-23 вересня 1995 р., Чернігів-Славутич) – Чернігів, 1995. – С. 101-104.
2. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание. – Чернигов, 1880. Див. додаток: “Карта Нежинского уезда”.
3. Ситий Ю. Отчет об охранных археологических работах в г. Нежине Черниговской обл. в 1989 и 1991 гг. – Чернигов, 1991. – Машинопис // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.
4. Седов В. Амулеты – коньки из древнерусских курганов // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 151-157; Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 547-548.

Олексій Фатюк (Ніжин)

ВІД НЕОЛІТУ ДО СУЧАСНОСТІ

Є люди, яких цікавість змушує часто дивитися собі під ноги. Шукаючи серед землі, піску та каміння непомітні на перший погляд речі – уламки глиняного посуду, шматки кременю, або дивні фігурки, вони знають, що саме з цього – збирання підйомного матеріалу – і починається справжня археологія.

Наше місто багате своєю історією. Дуже давно, коли Ніжин ще не було засновано, на цій землі жили стародавні люди, які залишили після себе рештки матеріальної культури. Серед них зустрічаються невеликі глиняні черепки, які часто можна зустріти на місці розкопок, розораної землі чи в розмитих ярах. Вони відрізняються від інших своєю “рихлістю” та наявністю дивного візерунку, часто, навіть, з обох боків. Він нагадує ряди ямок (круглих або ромбічних), зроблених на поверхні, які чергуються з невеликими борознами. Це і є залишки так званої культури ямково-гребінцевої кераміки, племена якої жили на цій землі кілька тисячоліть тому.

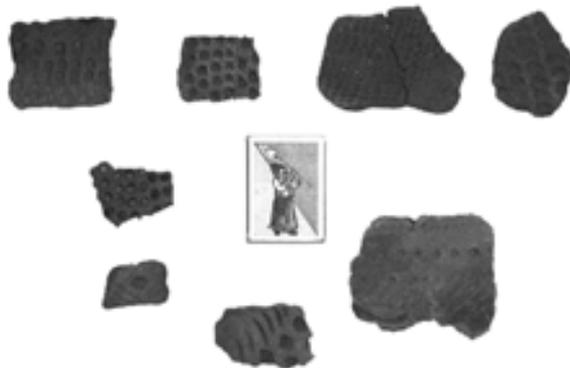
Про що можуть розповісти ці керамічні уламки? Свою назву кераміка отримала від грецького “κεραμος” – глина. Поява її взагалі є великим досягненням людини неоліту. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, який створила людина. Він дав можливість робити більше запасів продуктів та вживати варену їжу. Як вважають дослідники, глиняний посуд виник шляхом обмазування сирію глиною посуду, сплетеного із лози. Такий посуд випадково потрапив у вогонь, деревина вигорала, а глина обпалювалася, ставала досить твердою та водонепроникною. Спочатку посуд був нетривкий і товстостінний, із загостреним дном, можливо для того, щоб встромлювати його в пісок, або прилаштовувати

серед каміння. Такий посуд було легше ліпити. Часто на мокрій глині залишалися відбитки пальців стародавніх гончарів, і вчені визначили, що ті відбитки належать переважно жіночим рукам. Поверхню посуду вкривалася різноманітними візерунками. З неоліту орнаментация кераміки стає одним із найважливіших видів прикладного мистецтва. Кожне плем'я ліпило посуд, що відрізнявся від посуду інших племен формою, орнаментом, способом виготовлення. Ці особливості керамічного виробництва збереглися і в наступні епохи, і саме тому глиняний посуд є для археолога найприкметнішою знахідкою, що допомагає визначити культурну та етнічну належність, хронологію та вплив однієї культури на іншу.

На території Чернігівщини в неолітичну добу жили мисливсько-рибальські племена. Культура цих пізнькроманьонських племен була більш примітивною порівняно з культурами інших регіонів України. На території нашої держави виявлено на сьогодні понад 500 неолітичних пам'яток, приналежність яких учені відносять більше, ніж до 10 неолітичних культур. Якщо більшість з досліджених за пам'ятками племен на той час уже перейшли на прогресивніший відтворюючий спосіб господарювання (землеробство та скотарство), що зумовило перший “демографічний вибух” та неолітичну революцію; то носії племен культури ямково-гребінцевої кераміки так і залишилися рибалками, мисливцями та збирачами. Згодом вони були витіснені з цих земель на північ пізньотрипільськими племенами.

З оглядку на це, віднайдені протягом 2006 р. на околицях Ніжина (урочища Ветхе та Городок) та Ніжинського району (с. Вертіївка) фрагменти кераміки близькі до предметів ямково-гребінцевої культури. На території Чернігівщини таких пам'яток зараз налічується до 70.

Уламки великого глиняного посуду мають виражену орнаментацию, характерну для племен, які селилися в Північно-Східній Україні в неолітичну добу (близько 6-4 тис. років до н.е.). Посуд мав діаметр до 70 см, товщина його стінок – від 4 до 12 мм. Глина крихка, з великим відсотком вмісту піску. На товстостінному фрагменті простежується “двошаровість”. Можливо, спочатку посуд обпалювали на вогні, потім знову обмазували сирогою глиною, по якій і наносили орнамент. Тонкостінні фрагменти мають щільно нанесені глибокі ямки. В деяких випадках уламки кераміки мають малюнок з обох боків. Можливо, що в орнаменті присутній вплив інших культур, які жили паралельно в Білоруському та Українському Поліссі (носії дніпро-донецької культури). На користь такого припущення свідчить знахідка тонкостінного фрагменту, в якому ямковий візерунок перфорує стінки посуду.

І хоча культура ямково-гребінцевої кераміки досить вивчена, хто знає, скільки ще загадок історії ховається у нас під ногами, варто лише уважніше дивитися собі під ноги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологія Української РСР. – Т.1. – К., 1971. – С. 137-145.
2. Древняя история Украины. – Т.1. – С.160-175.
3. Археология СССР.: В 12 тт. Палеолит СССР. – М., 1984. – С. 23-30.
4. Шовкопляс І.Г. Основи археології. – К., 1972. – С. 60-62.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ольга Ростовська (Ніжин)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НІЖИНА В XVIII СТОЛІТТІ

Актуальність проблеми дослідження зумовлюється як потребою теорії і практики державного будівництва, розширенням прав органів місцевого самоврядування, так і пізнавальним інтересом до сторінок історії рідного краю, запозичення його досвіду, врахування уроків минулого.

У загальноєвропейському масштабі XVIII ст. характеризувалося поширенням принципів і практики абсолютизму, що декларували переваги й ефективність централізованого уряду перед самоврядуванням. Наслідком цього став занепад української державності, що існувала з 40-х років XVII ст. до середини 80-х років XVIII ст., реставрація феодално-кріпосницької системи в Україні, яка знаходилася під протекторатом російського самодержавства.

Ніжин і Ніжинщина XVIII ст. яскраво відображають динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження та повної ліквідації всіх органів місцевого самоврядування, руйнування України як цілісного економічного організму і перетворення автономії на звичайну провінцію. Водночас, здобутки власного націотворення були незнищеними і відтворювалися наступними поколіннями.

До вивчення історії Ніжина в контексті історії Лівобережної України зверталися як дослідники минулих століть, так і сучасники. Серед ґрунтовних дослідників означеного регіону і періоду виділяються М.Бережков, В.Дядиченко, П.Клименко, Г.Максимович, О.Морозов, М.Петровський, О.Шафонський, К.Харлампович, які в своїх працях використали конкретно-історичний матеріал, почерпнутий із документально-архівних джерел, статистичних даних, власних розвідок.

Метою даної статті є спроба висвітлити соціально-політичне становище Ніжина в XVIII ст., проаналізувавши документальний та історіографічний матеріал через призму етнодержавницької концепції наукових досліджень.

Ніжин у XVIII ст. мав своєрідний суспільно-політичний і духовний колорит, що визначався низкою істотних факторів: соціально-економічною інфраструктурою; багатонаціональним і різноманітним за професійним і правовим станом населенням; становищем міста-фортеці Лівобережної України з уведеним російським гарнізоном;

одночасним існуванням трьох органів місцевої влади – козацького полку, міського магістрату, магістрату грецького братства. Якщо в 60-х роках XVIII ст. в Ніжині нарахувалося 5469 чоловік, то згідно з переписом 1782 р. населення міста становило 11102 чоловік [5, 446-447]. Серед них можемо виділити шість основних соціальних груп: купці, міщани, козаки, селяни, священнослужителі й монахи, осібно трималася грецька громада.

Ніжинські ремісники налічували 24 спеціальності: шевці взуття й одягу, кушніри, ткачі, м'ясники, пекарі, бондарі, гончарі, ковалі тощо. У національному складі населення переважну більшість становили українці (“природні малороси”). Зокрема, серед купців, міщан, козаків та селян їх було 9484 чол. Греків налічувалося в 60-і роки XVIII ст. 765 чоловік, росіян (“великоросів”) – 355 чоловік. Волохи, болгары, турки, перси, німці становили разом 150 чоловік. Решта – духовенство, не зафіксоване за національним походженням. За віросповіданням ніжинці належали як до православної, так і до римо-католицької церкви [6, 30].

Жителі Ніжина, як засвідчують мандрівники, відзначалися щедрістю, чуйністю, належним станом добробуту. Так, польський шляхтич із Кракова Карло Хоєцький, узятий у полон російськими військами і відправлений через Україну до Сибіру, у своїх “записках” за 1768-1776 роки відзначає тепле ставлення до полонених українського населення: “Ніжин – місто упорядковане і багатолюдне. Мешканці, виявилось, були дуже людяні; і не тільки господарі виділених нам помешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидаючи нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу” [1, 12].

Згідно статусу міста-фортеці Лівобережжя, Ніжин мав систему оборонних споруджень – кріпосний вал, стіни, башти, ворота фортеці. Всередині розташувався гарнізон, що складався з 600 солдат російського війська, підпорядкованого комендантові. У фортецях зберігалася зброя, різне бойове спорядження, провіант. Дослідники засвідчують, що в 1704-1705 роках, у 1715 р. в Ніжині російські ратні люди проводили великі роботи по відбудові та розширенню кріпосних споруд задля захисту української території від іноземних вторгнень в межі російської держави [4, 463, 475].

Сумом, героїзмом та легендою овіяні історичні події, що пов'язують Ніжин із Північною війною 1700-1721 років між Росією і Швецією. У цій війні Україна не мала прямих інтересів, але цар Петро I вимагав від України великих матеріальних і людських ресурсів. Козацьке військо, яке утримувалося за рахунок українського населення шляхом збільшення податків і зборів, змушене було воювати проти шведів у Лівонії, Литві, Польщі, Білорусії. В боях Росії за вихід до Балтійського моря в 1701-1704 роках, будівництві Петропавлівської фортеці – майбутнього Санкт-Петербургу – активну участь брали козаки українських полків і серед них козаки одного з найбільших – Ніжинського.

Ніжинський козацький полк, як адміністративно-територіальна і військова одиниця, мав полкову й сотенну адміністрацію, яка здійснювала уповноваження гетьманської влади [13, 95-98], що пізніше перебувала під контролем уряду Росії. Початок XVIII ст. розпочався для Ніжина наказом Петра I гетьману Іванові Мазепі відправити під Нарву 12-тисячне козацьке військо. Його очолив ніжинський полковник

І.Обидовський, який був не лише племінником гетьмана, а й вірним помічником. Після походу, який виявився даремним, ніжинські козаки були виснажені від холоду, хвороб. Полковник І.Обидовський помер від запалення легень у Пскові 31 січня 1701 р. [10, 4-5]. В середовищі українського суспільства визрівало глухе невдоволення та ремствування політикою царя і гетьмана.

У Ніжині після смерті І.Обидовського полковником був обраний Лук'ян Жураківський (з 1701 по 1718 рік). У жовтні 1708 р. Ніжинський полк разом із російською залогою захищав місто від шведів. Збереглося народне повір'я, за яким в обороні міста взяли активну участь жінки-козачки, переодягнувшись у чоловічий одяг [19, 493]. Опісля, нібито, і дозволено було жінкам носити чоловічі козацькі шапки. Водночас, Л.Жураківський був останнім виборним полковником, оскільки московський уряд із 1708 р. розпочав форсований наступ на українську автономію і перейшов до ліквідації демократичності козацького устрою України. За наказом Петра I в 1715 р. вибори скасовувалися, козацькі ради визначали лише кандидатури, а гетьман за погодженням із резидентом-міністром російського уряду визначав полковника. Пізніше, обмежуючи права і привілеї української старшини, на полковницькі посади призначалися російські дворяни. Зокрема, в 1719 р. ніжинським полковником цар Петро I призначив П.Толстого, зятя гетьмана І.Скоропадського, який вірно служив російському самодержавству. Через рік полковник тепло зустрівач у Ніжині О.Меншикова, який вчинив у Батурині "трагедію-різню" 1708 р. Так починалася зрада національних інтересів України. Однак, були серед козацької старшини і вірні сини своєї землі і народу. Наказними полковниками ніжинського козацького полку в XVIII ст. були: І.Хрущов (1727-1742), І.Божич (1742-1746), С.Кочубей (1746-1751), П.Розумовський (1753-1771 рр.), А. Жураківський (1772-1782 рр.) [18, 99].

Протягом XVIII ст. російське самодержавство, здійснюючи на словах політику протекторату, на ділі порушувало обіцяні права і привілеї. Так, в указах Петра I за 1709-1710 роки наказувалося всім військовим і чиновникам, що проїжджали містом, не завдавати жителям ніяких розорень і кривд, не брати коней із підводами, не вимагати хабарів, самовільно не займати козацьких дворів і не називати малоросіян зрадниками [16, 138-139]. Але об'єктивні реалії були іншими. Втручання у справи полкової адміністрації, утиски з боку російської комендатури змушували ніжинське міщанство і козацьку старшину звертатися до Сенату і добиватися визнання своїх попередніх прав і свобод або зрівняння у правах із російським дворянством. Полкова старшина відкрито поставила питання про відновлення на Україні гетьманства, оскільки в 1721-1764 роках містом управляли російські коменданти [20, 459]. Такі автономістичні вимоги викликали репресивні дії П.Рум'янцева. Він не лише двічі скасовував вибори шляхетського депутата від Ніжинського полку (хоча на з'їзді було 55 делегатів від полку), алу й почав незабаром судове переслідування 11 ніжинських депутатів, які в 1767 р. у своїх наказах вимагали виборів гетьмана [9, 52]. Керуючись політичними мотивами, зокрема, завоюванням прихильності українського суспільства, ніжинських депутатів "помилувала" Катерина I, замінивши смертну кару восьмимісячним ув'язненням [11, 105-106].

Соціальна стратифікація та структура органів влади в Ніжині закономірно породжували процеси перманентної внутрішньої боротьби як між соціальними групами,

так і представниками органів місцевого самоуправління. До компетенції полкової козацької ради належали питання адміністрації, фінансів, обрання старшин, облік населення, реєстр значкового товариства. Рішення ради, до якої входили тільки козаки, були обов'язковими для всього населення полкової території. Тому козацька адміністрація постійно втручалася в справи міського самоврядування, яке було виведене з-під юрисдикції полковника. Суперечності найбільше розгорілися в місті Ніжин між шляхтою, козацькою старшиною і міщанством, яке мало свій орган самоуправління – магістрат [12, 312]. Міщани шукали захисту в московського уряду, який уловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною й міщанством, і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною зробив міщан, в тому числі й ніжинських [7, 61]. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в політику інкорпорації та переведенню козацької старшини і чиновницького міщанства до рангу дворянства. Зокрема, в архівному документі 1791 р. “Ведомость состоящих в подушном окладе дворянских родов и помещенных в родословную дворянскую книгу” позначені прізвища і звання 46 “постатей козачих” і “постатей міщан” міста Ніжина. Серед 46 чоловік – військові і значкові товариші, сотенні чини: отамани, канцеляристи, поручики, корнети, осавули (есаули), хорунжі тощо [3, ф. 133, оп. 1, спр. 8, арк. 44-45].

Запровадження політики російської держави відбувалося і через символіку гербів міста. З 1625 р. гербом Ніжина був святий Георгій Змієборець на коні, що списом уражає змія. В 1730 р. Ніжин отримує новий герб – щит, розділений на червоне і синє поле. У верхній червоній частині зображено потиск двох рук, як символ давніх зв'язків Росії і України, а в нижній синій – золотий жезл Меркурія, що підкреслює торгівельне значення міста. Цей герб уводився в зв'язку з полковниками, що прибули з Росії, і спочатку знаходився в гарнізонному полку. У полкову канцелярію переведений із російської комендатури під приводом відмінності від ніжинського магістрату [8, 18]. Однак, ще в 1729 р. на печатці ніжинського полковника І.Хрущова була зображена рука, що тримала булаву (символ гетьманської влади), а через лікоть руки пропущений жезл Юпітера, під яким стоять литаври.

У 1782 р. Ніжинський полк, як адміністративно-територіальна одиниця, був ліквідований, а Ніжин з полкового перетворилося на повітове місто Чернігівського намісництва. Як військова одиниця, Ніжинський козацький полк у 1785 р. був перетворений у регулярний карабінерний Ніжинський полк [5, 447].

Відповідної трансформації та перетворень зазнали й інші місцеві органи самоврядування Ніжина, зокрема, магістрат. Згідно Магдебурзького права, наданого Ніжину польським королем Сигізмундом III в 1625 р., місто мало магістрат – власний уряд із відповідними пільгами і привілеями. Впродовд діяльності Ніжинського магістрату протягом 1625-1781 років Магдебурзьке право в XVII ст. підтверджували польські королі Владислав IV, Ян Казимир; гетьмани України П.Дорошенко, І.Мазепа; в XVIII ст. – російський цар Петро I та гетьман І.Скоропадський; імператриці Анна Іванівна і Єлизавета Петрівна [15, 139-141]. В умовах обмеження та ліквідації царизмом автономного устрою Лівобережної України Ніжинський магістрат також зазнав не лише втручання і контролю урядової адміністрації, а й порушень своїх привілеїв. До Сенату надходять скарги і прохання про повернення свободи у вирішенні міських справ. Так, наприклад, з'явився 5 листопада

1740 р. документ “Височайшая резолюція на доклад Сенату „О содержании магистрата по прежним привилеям и грамотам”. У Сенатській доповіді імператриці Єлизавети Петрівни вказувалося, що обговорення відбулося у зв’язку з проханням ніжинського війта зменшити податки від магістрату в російську казну, оскільки міщан було лише третина населення, а сплачували вони в казну 600 крб. згідно рішення Першої Малоросійської колегії, згодом – 500 крб. за “дозволом” Сенату і уряду Шаховського. Однак, і цей розмір податку був обтяжливим для міщан міста Ніжина [12, 310-312].

Ніжинський магістрат, турбуючись про благоустрій міста, відчував труднощі в наповненні міського бюджету, адже козаки і шляхта, які становили 55% від населення Ніжина, не сплачували податків, оскільки мали свої органи самоуправління, які надавали їм пільги і привілеї. Невизначене правове становище щодо податків займали й інші групи міського населення та приїжджі купці. Так, накази міщан Ніжина до Законодавчої комісії 1767 р. містять скарги на торгівлю конкуренцією з боку греків та російських купців, на виснаження бюджету міста в зв’язку з витратами на побудову Єлизаветинської фортеці, на Семирічну війну. Депутати вказують на урізані права магістрату з боку російської влади внаслідок законодавчих розпоряджень від 1755 р., що зменшили прибутки в місцеву казну і звели компетенцію магістрату до вузької сфери – відати міщанським господарським побутом та малоприбутковими міськими регаліями. Серед обмежень і порушень прав із боку російських урядовців було: привласнення земель військовими комендантами, захоплення земель, що були виділені на утримання міського уряду, часткове виведення з-під юрисдикції міської влади ніжинських цехів [9, 52].

Незважаючи на позитивні наслідки Магдебурзького права для промислового і торговельного розвитку Ніжина, який перетворювався на один із центрів Лівобережної України, з другої половини XVIII ст. починається поступовий занепад міста. В 1831 р. указом імператора Миколи I Магдебурзьке право було юридично скасоване. Його місце посіло централізоване державне управління. Але в ментальності українців вже були сформовані нові риси світобачення, якому були притаманні демократизм, шляхетність, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм.

Процес обмеження і ліквідації місцевих органів самоврядування зачепив також магістрат Ніжинського грецького братства, яке існувало більше 200 років – із 40-50 років XVII ст., коли Богдан Хмельницький своїми гетьманськими універсалами дарував їм привілеї, до 1872 р., коли Сенатом Російської імперії було закрито грецький магістрат, хоча греки все ще приживали в місті [14, 150-158]. Завдяки грекам Ніжин мав своєрідний колорит і торговельні зв’язки з Грецією, Польщею, Австрією, Німеччиною, Італією, Туреччиною, Румунією, Угорщиною, Голландією [19, 509]. Грецька громада в Ніжині виділялася своїми правами і привілеями: власний суд, звільнення від оподаткування й виконання державних повинностей, самоврядування [2, ф. 220, оп. 1, спр. 267, арк. 26]. Причому юрисдикція їх власного уряду поширювалася не лише на греків, що оселялися в інших містах, але й на волохів, сербів, болгар, охрещених турків, євреїв, які визнавали грецьку культуру, віру й мову. Зокрема, ніжинську грецьку школу закінчив в 1748 р. М.Бантиш-Каменський (1737 -1814рр) – український і російський історик та археограф [19, 502].

Грецька громада ревно відстоювала даровані їй свободи і права. Однак, оскільки кошти грецького магістрату використовувалися на власні потреби, а не надходили до державної казни, то обмеження його прав у 1751 р. були неминучими. Прагнучи відстояти свої свобо-

ди, депутація ніжинських греків у жовтні 1774 р. звернулася до Катерини II, нагадавши про підтвердження прав гетьманами України і російськими царями в 1710, 1734, 1742, 1769 роках. Імператриця видала їм нову царську грамоту і печатку. Вдячні греки щиро вітали Катерину в 1787 р., коли вона по дорозі до Криму заїхала до Ніжина. Прозріння прийшло пізніше. Навіть царські печатки були показником підпорядкування ніжинської грецької громади централізованій владі Російського самодержавства. Так, якщо з 1692 р. по 1751 р. на печатці було зображено Всіх Святих, а над ними Христа Спасителя, то з 1751 по 1785 рік було вибито – “печать ЕЯ Императорского Величества Суда нежинского греческого” [17, 64-184].

Отже, суспільно-політичне життя Ніжина в XVIII ст. яскраво відбиває динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження або ліквідації органів місцевого самоврядування, перетворення України на одну з провінцій російської держави. Посилення втручання в усі галузі суспільно-політичного, соціально-економічного, духовного-культурного життя Ніжина, уніфікація і централізм управління витісняють демократичні засади громадського життя міста, нівелюють його особливості та самобутність. А втрата державності України в XVIII ст. пов’язана не лише із зовнішніми обставинами, імперськими інтересами, але й через внутрішні суперечності українського суспільства. Історія покликана нас вчити, застерігати, прогнозувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
3. Державний архів Чернігівської області.
4. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. – К., 1950.
5. История городов и сел УССР. Черниговская область. – К., 1983.
6. Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини 1654-1764. – К., 1926.
7. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994.
8. Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. – Х., 1970.
9. Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917.
10. Морозов О. Ніжинські полковники: I.Обидовський // Просвіта. – 1994. – №4-5.
11. Морозов О. Справа Ніжинських “дисидентів” 1767 року // Сіверянський літопис. – 1996. – №6.
12. Петровський М. Надання м. Ніжину Магдебурзького права // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – Т. XXIII. – К., 1928.
13. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 2000. – №3.
14. Ростовська О. Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX столітті // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. – К., 2001.
15. Ростовська О. Історія Магдебурзького права в Ніжині // Поляки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Вип. II. – Ніжин., 2004.
16. Рукописи Нежинской городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Чернигове). – Чернигов, 1908.
17. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII). – Ніжин, 1929.
18. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) // Киевская старина. – Т. XXIX. – Июнь. – 1890.
19. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
20. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ

Наталія Дмитренко (Ніжин)

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ В НІЖИНІ (XIX – початок XX ст.)

Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона визначає “промисловість” як “переробку сировини в предмети, придатні до вжитку” [1]. У середні віки відбувається відокремлення промислового виробництва від сільськогосподарського, обумовлене розподілом праці. На початкових стадіях промисловість існувала у вигляді міського ремесла. Ремісники однієї професії об’єднувалися в цехи. У Ніжині 70-80 років XVIII ст. діяли вісім ремісничих цехів (ткацький, шевський, калачницький, ковальський, кушнірський, різницький, гончарський і золотарський), які виникли ще на початку попереднього століття і де на момент ліквідування автономії Гетьманщини працювало 557 майстрів. Наступною стадією розвитку промисловості була мануфактура, власник якої об’єднував робітників домашньої промисловості, а з кінця XVIII ст., з винаходом парових машин і механізмів, починається новий етап розвитку промисловості – фабричний. Фабрики – промислові установи, де виробництво відбувається за допомогою механічних пристроїв і значної кількості робітників.

Зародження мануфактурної та фабричної промисловості в Російській імперії відноситься до початку XVIII ст., до часу, коли реформи Петра I підштовхнули неосягну імперію до нового суспільного і політичного життя. Від другої половини XVIII ст. маємо відомості про існування в Ніжині приватних підприємств мануфактурного типу, а саме ткацької фабрики московського купця Алісова, шкіряних заводів грека Артинова та купця Каблукова [2]. Однак, аж до кінця XIX ст. Російська імперія, в якій тільки в 1861 р. було скасоване кріпосне право, залишалася аграрною державою. Ця думка підтверджується фактами на прикладі повітового міста Ніжина Чернігівської губернії.

Невелика кількість заводів, розташованих у Ніжині, була спрямована на переробку сільгосппродуктів, зокрема – на обробку тютюну та винокуріння. Згідно з документами, що знаходяться в Ніжинському архіві, в 1859 р. працювала тютюнова фабрика капітана Ігнатія Гржимайлова. За рік тут вироблялося тютюну на 14 тис. руб. Господар фабрики знаходив збут своєї продукції у Чернігівській і Київській губерніях. Мали місце й дрібні виробники, оскільки статистика стверджує, що у 1859 р. в Ніжині перероблялось 11 тис. пудів тютюну на суму 27 тисяч руб. і махорки на суму 29800

карб. [3] Крім двох домінуючих гатунків тютюну – меленого та жовтого, в Ніжинському повіті вирощували також невелику кількість коричневого, посівні площі якого нараховували 63 десятини (1878 р.). Ще менше було турецького тютюну – 3 десятини на хуторі Кониського та одна десятина на хуторі Бурмаківщина. Американський тютюн (американ), із якого виготовляли сигари, в Ніжинському повіті першим почав вирощувати поміщик Нестерович на своєму хуторі Кукшин. Тютюн він вивозив фабрикантам до Санкт-Петербургу. Врожайність турецького тютюну з десятини становила майже 100 пудів. Обробка тютюну коштувала 2,5 руб. за пуд; до продажу пуд тютюну надходив за ціною 4-8 руб. за пуд [4].

У середині XIX ст. Імператорське Московське товариство сільського господарства було занепокоєне тим, що тютюнова промисловість Малоросії приходила до занепаду, причиною чого було скорочення посівів тютюну кращих гатунків. “Явище це відбувалось від неправильної торгівлі тютюном. Євреї та дрібні промисловці, які скуповують тютюн, роз’їжджаючи по селах, пропонують за нього ціни дуже низькі та невідповідні якості товару” [5]. Виробник не був зацікавлений у виробництві якісного тютюну. Імператорське сільськогосподарське товариство у 1850 р., щоб виправити таке становище, запропонувало оголосити тютюновий ярмарок на 2-3 дні, щоб оптові покупці тютюну та фабриканти приїздили в Україну купувати тютюн безпосередньо у виробника. Ніжинські виробники тютюну вивозили свій товар на ярмарки до Вільно, Вітебська, Риги, Мінська, Москви, Санкт-Петербургу та Варшави.

Вино вироблялось для місцевого вживання і продавалось на міських базарах і ярмарках у холодному та гарячому вигляді за ціною 1 руб. 75 коп. за відро [6]. В Ніжинському повіті працювало декілька винокурних заводів. Вартість будівель та агрегатів заводів становила: Веркіївського – 25 тис. руб., Макіївського – 9-11 тис. руб.; Носівського – 8-10 тис. крб; Дорогінського – 6-7 тис. руб.; Зрубського – 5-6 тис. руб. [7].

Працював у Ніжині свічний завод почесних громадян Чернових. Із середини XIX ст. на цьому підприємстві спостерігалось зростання об’єму виробництва. Так, у 1859 р. вироблено продукції на суму 12800 руб.; у 1860 р. – на суму 13500 руб., а у 1861 р. – 15000 руб. [8]. Свічки збувалися в Чернігівській і Полтавській губерніях.

Купець Дмитро Кириленко мав у Ніжині миловарний завод. У 1859 р. ним випущено товару на суму 16500 руб. Наступні два роки завод не працював із невідомих причин.

Відомий із 1791 р. мідноливарний завод Черновых, на якому виготовлялося обладнання для винокурень і цукрових заводів (казани, труби), а також відливались дзвони різної величини. Наприклад, у Ніжині на дзвіниці Преображенської церкви висів дзвін виробництва заводу Чернових вагою 99 пудів, у місті Ічня дзвіницю Воскресенської церкви прикрашав дзвін вагою 267 пудів. 1866 року завод припинив своє існування.

В економіях поміщиків Вакіли, Танського, князя Баратова, Забіли, Раковича працювали кінські заводи, де розводили племінних жеребців. Поголів’я кожного з заводів налічувало близько 50 тварин [9].

1787 рік ознаменувався відкриттям у місті пивоварного заводу. Заснований він був чехом, ім. ’я якого поки-що встановити не вдалося. В останній третині XIX ст. заводом володів також чех, співвласник “Броварні Мажачика і Янси” в Житомирі, Богдан Карлович Янса, котрий після своєї смерті на початку XX ст. залишив завод своєму неповнолітньому синові Олексію (Богдану). Останній, із досягненням повноліття, в 1912 р.

продав ніжинську броварню знову-таки чеху Збіралу. За господарювання останнього завод, що натоді називався “паровий пиво-медоварний”, досяг розквіту виробництва. Так, максимального обсягу виробництва завод досяг у 1913 р.: було вироблено 15 тис. відер пива та 600 відер меду.

У 1896 р. в місті з’являється ще одне підприємство. Біля залізничного вокзалу побудований олійний завод, що розташовувався на площі 0,7 га. Олійниця продуктивністю 3,2 тони на добу була обладнана тигельним пресом. Завод переробляв льон, коноплю, соняшник, вирощені поблизу міста. На початку ХХ ст. завод належав Петрунькіну [10].

Вирощування в повіті зернових, а частково й олійних рослин визначає і види переробної промисловості. Переробка інших видів сировини (глини, заліза, дерева, шкіри, вовни та ін.) з товарною метою розвинута була дуже слабо. В повіті існувало три шкіропереробних заводи в м. Носовка, одна чесальна машина у с. Плоскому, 76 кузень і 23 цегельних заводи. Більшість із останніх зовсім не відповідали назві промислового закладу. Виробляючи на рік 50-150 тисяч цеглин, а іноді й менше, вони зовсім не відпускали свою продукцію на продаж. Якщо цей завод належав великому землевласнику, то цегла переважно йшла на його особисті потреби для ремонту власних будівель. Коли завод належав церковній громаді, то ним розпоряджалася церковна опіка, і діяв він до тих пір, поки не закінчиться будівництво церкви, котра, власне, була приводом його заснування. Ціна тисячі цеглин при продажу з заводу коливалася між 5 та 6 руб., із цих грошей робітникам платили 3,5 руб. за тисячу.

У ХІХ – на початку ХХ ст. сільське населення Російської імперії в 6,5 разів перевищувало чисельність мешканців міст. Серед них тільки незначна кількість, переважно дворяни та духовенство, були постійними і значними користувачами вітчизняних та іноземних фабричних товарів. Більшість населення задовольнялась товарами власного виробництва. Звідси значне розповсюдження кустарної промисловості у формі ремісничого виробництва, але не на замовлення, а на близький та далекий збут через велику кількість скупників, прасолів та коробейників.

У селах біля Ніжина у ХІХ ст. досить активного розвитку набуло кустарне виробництво. Так, у 1896 р. в с. Колісники 20 осіб займались плетінням кошиків із лози. Цей товар продавався на базарах м. Ніжина за ціною 15-30 коп. за кошик. У селах Липів Ріг, Березанка, Переяслівка, Крути, Кагарлик, Хвостики, на хуторі Хими селяни та козаки займались такими кустарними виробництвами, як ткацтво, ковальство, слюсарне ремесло, плетіння рибацьких снастей, вичинка овечої шкіри, пічна справа та ткания полотна.

Таким чином, можна зробити висновок, що в місті та повіті в цей час відбувається зростання концентрації товарного виробництва. Якщо в 1860 р. на Чернігівщині нараховувалось 1734 підприємства, де працювало більше трьох працівників, то в 1897 р. таких підприємств стало 253, але промислової продукції вони виробили в 3,5 рази більше [11]. Ніжинщина теж включалася в орбіту капіталістичного розвитку. Йшов процес переходу виробництва з рук поміщиків до фабрикантів і купців, відбувалося перемищення робітничої сили із сільського господарства у промисловість. І хоча на Чернігівщині переважало сільське населення, все ж реформа 1861 р. започаткувала розвиток капіталізму в промисловості.

ПОСИЛАННЯ

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.49 – С. 440.
2. Коваленко О., Петреченко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. // Ніжинська старовина – Вип. 2(5). – Ніжин, 2006. – С. 51-61.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 875, арк. 7.
4. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание. – Чернигов, 1880. – С.23, додатки.
5. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр.803, арк. 4.
6. Там само, ф.343, оп. 1, спр. 875, арк. 13.
7. Там само, ф.343, оп. 1, спр. 875, арк. 28.
8. Там само, ф.343, оп. 1, спр. 803, арк. 11.
9. Там само, ф.343, оп. 1, спр. 684, арк. 18.
10. Лазаренко О. При світлі спогадів незгаслих // Київ. –1994. – №1.
11. Русов А. Вказана праця. – С. 269.

Геннадій Дудченко (Ніжин)

Наталія Тучина (Ніжин)

**НІЖИНСЬКА УПРАВА В 1941-1943 РОКАХ:
СТАНОВЛЕННЯ КАДРОВОГО СКЛАДУ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ***

Діяльність місцевих органів влади створеної німцями окупаційної адміністрації в Україні є однією з найменш досліджених проблем історії Другої світової війни.

Радянські історики розглядали окупаційний режим виключно в контексті екстремальних форм його вияву – масових розстрілів, знищення міст та сіл, вивезення населення до Німеччини. З цієї точки зору будь-яка співпраця населення з окупаційною владою розцінювалось як злочин і вилучалась зі сфери наукового дискурсу.

Західні радянологи Джон Армстронг, Норман Річ, Ганс Умбрайт, Чеслав Мадайчик та інші зробили значний внесок в дослідження феномену колабораціонізму. Але їх дослідження практично оминули Україну через відсутність доступу до архівів [2, 128].

У сучасній українській історіографії окупаційний період досліджують П.В.Рекотов, В.Ю.Король, К.К.Дубина, М.В.Коваль. Проте і їхній науковий доробок розкриває переважно загальні принципи управління окупаційної адміністрації, діяльність центральних управлінських структур, практично оминаючи проблеми місцевої влади.

Між тим, у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині зберігаються кілька десятків фондів окупаційного періоду які детально висвітлюють діяльність міських владних структур цього часу. В даній статті автори, спираючись на по-

* Публікація була підготована в рамках реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету “Ніжин та Ніжинщина в період другої світової війни”.

передні історичні дослідження та документи фонду ф. Р-4360, спробували дослідити кадровий склад та структуру Тимчасової Ніжинської міської управи від її створення в вересні 1941 р. до ліквідації в 1943 р.

Ніжин було окуповано німецькими військами 13 вересня 1941 р. Чернігівщина увійшла в зону військового управління і в разі успішного просування німецьких військ на схід, мала перейти під цивільне управління рейхкомісаріату Україна. Але наступ німецьких військ було зупинено, тому до визволення в вересні 1943 р., Ніжин залишався під військовим управлінням Вермахту у складі так званого тилового району груп армій. На цій території переважно було збережено довоєнний адміністративно-територіальний поділ на області, райони та сільради, але органи влади повністю змінені.

Центрами німецької влади на Чернігівщині стали обласні, або головні польові комендатури. На рівні районів та міст створюються польові та місцеві комендатури. Коменданти призначались безпосередньо армійським командуванням [3, 92].

Ніжинська польова комендатура виконувала два завдання: командне та управлінське. В межах першого німецькі коменданти відповідали за “забезпечення спокою” в місті, та охорону стратегічних військових об’єктів. До другого відносилось створення місцевих органів влади та контроль за ними.

Тимчасова Ніжинська міська управа була створена 15 вересня 1941 року за наказом фельдкомендатури №197, як регіональний адміністративний окупаційний орган управління міста Ніжина [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Вона була створена для того, щоб втілювати в життя накази німецького командування щодо запровадження й укріплення окупаційного режиму в місті: постачання німецьких військ, знищення представників “неповноцінних рас” та осіб ворожих окупаційному режиму, вербовку населення на роботу в Німеччину, пропаганду нацистської ідеології.

На чолі управи спеціальним наказом коменданта призначався староста (з 10 жовтня 1941 р. – бюргермейстер, з 15 жовтня 1941 р. – бургомістер). За неповні чотири місяці на цій посаді було змінено 4 чоловіки.

1. Степанов Яків Андрійович, який керував Управою з 15 вересня по 25 вересня 1941 р. [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 1-2].
2. Козел Іван Іванович – з 25 вересня по 15 жовтня 1941 р. [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 14].
3. Аманов Микола Олексійович – з 15 жовтня по 1 листопада 1941 р. [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 17].
4. Лук’янов Микола Мартинович з 1 листопада 1941 р.

Про причини такої динамічної ротації нам нічого не відомо. Зокрема, П.Рекотов відзначає, що звичайно бургомістри призначались армійським командуванням відразу після захоплення населеного пункту. При цьому критерієм добору були випадкові обставини. Пізніше керівники перевірялись на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і часто змінювались більш підходящими кандидатурами. [3, 95]. З перерахованих вище перших бургомістрів лише І.І.Козел був зміщений через конфлікт із начальником Ніжинської поліції Христачевським, який звільнив заарештованих бургомістром жителів міста Пархітько та Удовиченка “не провівши достатнього слідства”. Спеціальним наказом І.І. Козел посадив Христачевського під арешт на дві доби і замінив його на посаді Євтушенком. Всі ро-

бітники поліції були попереджені, що в разі саботажу та невиконання розпоряджень нового інспектора, винні будуть покарані. Однак і сам бургомістр за кілька днів був знятий з посади комендантом [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

Двоє зміщених бургомістрів отримали посади і продовжили роботу в апараті Тимчасової управи. Я.А.Степанов був переведений керівником відділу просвіти [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 4], а І.І.Козел – уповноваженим по збору зброї та боєприпасів [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 16].

У перші місяці окупації відбувається формування структури апарату Ніжинської управи. Перший склад було сформовано 15 вересня 1941 р. До неї увійшли:

1. Точений Максим Петрович – помічник старости міста Ніжина.
2. Козел Іван Іванович – відповідальний за фінанси.
3. Лук'янов Микола Мартинович – відповідальний за просвіту.
4. Кузнецов Олексій Іванович – відповідальний за сільське господарство.
5. Мурашко Іван Львович – керівник житлового відділу.
6. Кушвідов Павло Степанович – керівник виробничо-торгівельного відділу.
7. Соколов Архип Андрійович – керівник відділу охорони здоров'я.
8. Остапенко Олексій Павлович – керівник відділу благоустрою міста.
9. Щербак Костянтин Васильович – керівник торгово-виробничого відділу.
10. Іванов Микола Іванович – керівник виробничо-технічного відділу.
11. Шерстнок Юрій Акімович – завідувачий бойнею.
12. Товстенко Григорій Дмитрович – керівник торгово-виробничого відділу (по торговельній мережі) [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 1-2].

Кожен із перерахованих керівників відділів пізніше підбирав собі відповідний кадровий склад відділу. Наприклад, штат відділу соціальної опіки, створений найпізніше і очолюваний К.Г.Пагурцем, спочатку включав бухгалтера, інспектора та двох тимчасових робітників [1, ф. Р-4363, оп. 1, спр. 1, арк. 142].

До складу обслуговуючого персоналу Управи увійшли завгосп, перекладач (Шамбра Є.В.), секретар управління (Легейда В.І.), технічний секретар, діловод, кур'єр, касир, бухгалтер, нічний сторож, 2 прибиральниці, двірник та конюх [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 5].

Після 11 жовтня 1941 року структура апарату управи узгоджується з “Інструкцією про національну перебудову України”, за якою додатково створюються нові відділи [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 11-12].

Пізніше деякі відділи об'єднувалися (відділи торгівлі та постачання), деякі “до особливого розпорядження” ліквідувалися (відділ культури й мистецтва). Крім того, за необхідності бургомістри створювали додаткові посади або підвідділи управи, що забезпечували певні ділянки роботи. Зокрема, 8 жовтня 1941 р. створено відділ громадянських записів (Шамбра Є.В., Шкурат В.Д.) [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 7], призначено уповноваженого зі збору речей та цінностей (Маслов І.М.), уповноваженого зі збору зброї та боєприпасів (Козел І.І.), уповноваженого із заготівлі палива для міста (Точений М.П.), уповноваженого зі збору вилученого майна (Пагурець К.В.), інспектор у житлових справах (Стонайтис Ф.Ю.) інспектора з будівництва шосе (Діденко М.В.).

Структура та кадровий склад Тимчасової Ніжинської управи (жовтень-грудень 1941 р.)		
Відділи управи	Завідуючі	
	першого призначення	другого призначення
адміністративний	Точений М.П.	
охорони здоров'я	Соколов А.А.	Сапожников В.О.
народної освіти	Чичківський Д.М.	Стапанов А.Я.
міської торгівлі	Шкурат Д.Й.	Супрун С.В.
фінансового обліку та звітності	Лінник Й.Г.	Сорока М.І.
культури й мистецтва	Левченко М.І.	Бровченко С.П.
харчовий	Супрун С.В.	
міського господарства	Прохоренко Г.П.	
інспектури праці	Поляченко М.К.	
суспільної опіки	Пагурець К.В.	Соколов А.А.
юридичне бюро	Мінченко Я.А.	

Підзвітними ніжинській управі стають редакція місцевої газети (редактори Чичківський Д.М., Самойленко С.Т.) та начальник Ніжинської тюрми (Гриценко Ф.П.).

Кадрові перестановки в штаті управи також проходили досить динамічно. Деякі посадовці самі звільнялися “за станом здоров'я”, дехто був переведений із однієї посади на іншу, інші – просто звільнені. Як видно з таблиці, з одинадцяти відділів управи в шести було змінено керівників протягом перших двох місяців. Очевидно, зазначені кадрові перестановки були пов'язані з нестабільністю вищого керівництва управи. Кожен новий бургомістр призначав нових помічників і на “ключові” посади намагався ставити “своїх” людей. Деякі не пройшли перевірки на політичну благонадійність. Наприклад, підставою для звільнення 7 жовтня 1941 р. конюха Бурова С.П. була його участь в винищувальному загоні перед окупацією [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 1, арк. 7].

Починаючи з 1942 р. кадрова ситуація в Ніжинській міській управі стабілізується. Лук'янов М.М. залишається бургомістром Ніжина протягом 1942 і початку 1943 років [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 22, арк. 2]. Відповідно і в структурних підрозділах управи кадрові перестановки стають менш динамічними. Вони в цілому були пов'язані зі зміною структури самої Управи – появою нових її відділів.

Зокрема, в 1942 р. з'являються: земельний відділ (зав. Кузнецов О.І.), промисловий відділ (зав. Іванов М.І.), відділ бухгалтерій (Остапенко О.П.), Харчкомбінат (зав. Пархидько С.Я.), відділ кооперації (зав. Шкурат Д.Й.), електростанція (зав. Олошин Д.Д.), архів (зав. Косенко Ф.І.), ринок (нач. Поляченко М.К.) [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 18, арк. 12].

Наприкінці березня 1943 р., замість Лук'янова бургомістром міста стане не надовго німець Вільгельм Фріц [1, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 22, арк. 3], якого, проте, незабаром змінить колишній завідуючий юридичного бюро Мінченко Яків Арсенійович. Зміни в вищому керівництві, очевидно, повинні були спричинити значні кадрові перестановки

в середній ланці Управи, але даних про це не збереглося.

У 1943 р. в структурі системи місцевого самоуправління з'являється інститут старост районів або ділянок міста. Спочатку ці посади обіймались на громадських засадах, але з літа 1943 р. для них запроваджено платню в розмірі 900 крб. на місяць. В обов'язки старости входив досить широкий спектр питань, але головними їх завданнями були: забезпечення порядку і громадського спокою на своїх ділянках, слідкування за їх санітарним станом.

Улітку 1943 р. старостами м. Ніжина були:

Войтиченко Євгеній Миколайович

Деркач Денис Кузьмич

Бондаренко Петро Михайлович

Кордовський Михайло Іванович

Белоконь Трохим Петрович

Кресан Григорій Євдокимович

Ісаєв Костянтин Миколайович

Виничек Андрій Давидович

Сотников Олександр Павлович

Симонович Дмитро Михайлович [1, ф. Р-4360, оп.1, спр.21, арк. 1]

Таким чином, організаційна структура Тимчасової Ніжинської міської управи була досить розгалуженою і мала на меті охопити всі сфери життя територіальної громади міста, повноцінно замінивши радянську адміністрацію. Кадровий склад нової влади спочатку був досить нестабільним, що було пов'язано як із об'єктивними чинниками (кадровий голод, пошук окупаційною владою найкращих претендентів), так і з суб'єктивними чинниками (підбір кожним новим бургомістром власної команди). По мірі стабілізації політичного становища в місті, стабілізувалась як кадрова так і загальна структура Управи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині.
2. Поль Д. Фашистська окупація України в 1941-1944 рр. у працях західних вчених // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С.127-136.
3. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.90-101.

Оксана Дудченко (Ніжин)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОСЕРЕДКІВ ТОВАРИСТВА «ДРУЗІ ДІТЕЙ» У НІЖИНІ В 1924-1925 РОКАХ

Одним із головних завдань держави є охорона дитинства. Важливе значення при цьому має процес подолання в суспільстві таких негативних явищ як сирітство та безпритульність. Причинами поширення як першого, так і другого в будь-який історичний проміжок часу були економічні та соціальні чинники. Політична нестабільність в Україні 1918-20 років, світова та громадянські війни, які не лише зруйнували господарство країни, але й стали причинами справжньої демографічної катастрофи, деструктивний вплив воєннокомуністичних соціальних та економічних експериментів радянської влади призвели до лавиноподібного збільшення кількості безпритульних дітей.

На початку 1920-х років радянська влада нарешті усвідомила загрозу з боку цього своєрідного сегменту суспільства і почала розробляти низку заходів, які мали на меті ліквідувати безпритульність. Про серйозність намірів держави свідчило те, що координацію боротьби з безпритульністю було покладено на органи Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВЧК).

Нагрудний знак членів осередків «Друг дітей»

Боротьба з безпритульністю в 20-х роках ХХ століття проходила у три етапи. Перший етап – з 1920 р. до осені 1921 р. – початок формування системи державної опіки над дітьми-сиротами та безпритульними. Другий етап тривав з осені 1921 р. до кінця 1923 р. і був пов'язаний із голодом, що зумовив нову хвилю безпритульності. Третій етап тривав із 1924 р. до кінця 1920-х років. Саме після 1924 р. в радянській державі завершено формування розгалуженої

системи правових інститутів влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Злагоджена робота створеної системи дозволила ліквідувати масову вуличну безпритульність. [1, 10]

Важливу роль в системі державного контролю над дітьми-сиротами відігравали громадські організації, зокрема товариство Українського Червоного Хреста, Селянське товариство взаємодопомоги тощо. В цей час також створюються спеціальні організації на громадських засадах для допомоги державним органам у влаштуванні дітей-сиріт – дитячі спеціальні інспекції та товариство «Друзі Дітей». Осередки даного товариства досить активно діяли в м. Ніжині та на Ніжинщині.

Не зважаючи на статус громадської організації товариство «Друзі Дітей» було створено за ініціативою держави і, відповідно, досить жорстко контролювалося державними органами. Зокрема, детально регламентувалися правовий статус, структура, завдання та напрями діяльності як товариства в цілому, так і його осередків.

У Ніжині правовою підставою існування осередків товариства “Друзі Дітей” було Положенням “Про осередки “Друзі Дітей” на підприємствах і в установах” від 1924 р. Ним визначалася мета діяльності осередків: організація безпосередньої діяльності трудящих у справі охорони дитинства та материнства, у справі боротьби з дитячою безпритульністю та смертністю і сприяння органам Допомоги Дітям (російська аббревіатура – Помдет) та відділів народної освіти (російська аббревіатура – ОНО). [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 25, 25 зв.].

У документі деталізувались і конкретні завдання, які ставились перед осередками:

- 1) Участь в організації при підприємствах, чи в районі відділку установ для обслуговування безпритульних, хворих дітей, дітей грудного віку, вагітних та годуючих матерів.
- 2) Участь в господарському житті зазначених дитячих установ в якості господарської комісії.
- 3) Шефство чи патронування над потребуваними допомоги дитячими будинками в районі осередку. При цьому положення “Про осередки “Друзі Дітей” на підприємствах і в установах” давало пояснення що розумілося під шефством, а що під патронуванням. Згідно цього документу, патронування – це матеріальна допомога у визначених розмірах, а шефство – також матеріальна допомога, але її розмір був не визначений, а залежав від потреб.
- 4) Безпосередня участь у кампаніях з допомоги дітям, які проводили органи Допомоги Дітям, ОНО та відділи охорони здоров’я (російська аббревіатура – Отздрав).
- 5) Проводити самостійні кампанії з допомоги дітям.
- 6) Залучення нових членів у осередки “Друзі Дітей”.
- 7) Встановлення зв’язку з державними органами по роботі з дітьми (Помдет, ОНО, Отздрав).
- 8) Ознайомлення працівників підприємства, району осередку зі становищем дітей і необхідними заходами з охорони дитинства і материнства [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 25].

За положенням до складу осередку могли входити всі члени трудового колективу підприємства і члени їх сімей. В той же час членом осередку могла бути тільки особа “неограниченная в своих гражданских правах и неопороченная по суду”. [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 25]. Вступ до осередку відбувався індивідуально на добровільній основі.

Осередки самостійних прав юридичної особи не мали, але діяли, як орган Допомоги Дітям, від його імені, за його мандатами і дорученнями.

Кожний осередок реєструвався в місцевому органі Допомоги Дітям, отримував реєстраційну картку і згадані Положення. Кожен осередок, разом із тим, був місцевим органом Соцвиху і Охматдета, виконував їх директиви, згідно особливої інструкції і реєстрував свої установи у відповідних органах.

Управління справами осередку здійснювалося Президією, яка складалася з трьох чоловік і обиралася на шість місяців. Члени Президії виконували, відповідно, обов’язки голови, секретаря та скарбника. Члени Президії вели поточні справи, збирали внески, розпоряджались касою осередку відповідно до плану роботи, затверджен-

ному загальними зборами осередку; безпосередньо встановлювали зв'язок із органами Помдета, Соцвиху і Охматдета; виконували план роботи осередку.

Загальні збори членів осередку затверджували план роботи, встановлювали розмір внесків, заслуховували і затверджували звіти Президії. Крім цього, за потребою, загальні збори членів осередку могли обирати ревізійну комісію для перевірки звітності і діяльності Президії. Засідання Президії і загальних зборів протоколювалося і копії протоколів відсилалися в органи Допомоги Дітям.

З метою встановлення активного зв'язку осередку з підприємствами, до складу Президії обов'язково включалися відповідні представники від керівництва цих підприємств та установ [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 25].

Положенням регламентувались відносини осередків "Друзі Дітей" із іншими громадськими організаціями. Зокрема, у випадку наявності на підприємстві (чи в установі) району, де створювався осередок, комітету УЧХА, осередки і Комітет взаємно обмінювалися представниками, притому спільна робота визначалася особливим положенням про взаємовідносини осередків "Друзі Дітей" із Комітетом УЧХА.

Якщо на підприємстві існувала Ліга допомоги німецьким дітям, її осередок та осередки товариства "Друзі Дітей" мали об'єднатися в один осередок "Друзі Дітей" при цьому частина зібраних коштів передавалася на допомогу німецьким дітям. У випадку наявності відділку Охматдета, осередок "Друзі Дітей" об'єднувався з ним і виконував його функції [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 25].

Осередок "Друзі Дітей" утворювався, коли на підприємстві (чи в установі) було не менше п'ятнадцяти осіб, які бажали бути членами осередку. При цьому кількість членів осередку була необмежена.

Згідно з Положенням "Про осередки "Друзі Дітей" на підприємствах і в установах" джерелами формування коштів осередку були:

- а) членські внески (розміри членських внесків визначалися загальними зборами осередку, разом із тим, загальні збори, як виняток, могли збільшити або зменшити розмір внесків для окремих осіб в залежності від заробітку);
- б) збори і пожертви членів осередку чи інших осіб і установ;
- в) прибутки від концертів, спектаклів, мітингів і зборів;
- г) прибутки від виробничих підприємств і заходів осередку, які він організував із дозволу органів Допомоги Дітям. [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 25].

Кошти осередку витрачалися за кошторисом, який затверджували загальні збори і узгоджували з органами Допомоги Дітям за участю Соцвиху і Охматдета.

Кожен член осередку мав членський квиток і нагрудний знак "Друг Дітей". При виконанні покладених на нього обов'язків, член осередку мав право вимагати допомоги від усіх органів адміністративної влади. Осередок надсилав свого представника до Ради соціальної допомоги при консультації Охматдет.

Осередок припиняв свою діяльність шляхом ліквідації. Ліквідація можлива за постановою загальних зборів (більше двох третіх голосів) чи за рішенням Губдопдітям. Майно осередку після ліквідації перерозподілялося між дитячими установами за вказівкою органів Допомоги Дітям.

На початку 1925 р. в місті Ніжині згідно вказаного Положення діяло більше двадцяти осередків "Друзі Дітей". Найбільш дієвими серед них були осередки при

Жіночому відділенні, Окружному профспілковому бюро (далі – ОПБ), Хлібпродукті, Махор фабриці тощо.

Розподіл підшефних частин між осередками “Друзі Дітей” станом на 10 травня 1925 р. [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 6, арк. 33].

№	Підшефні організації	Осередки “Друзі Дітей”
1.	Колектор-приймальник	осередок Жіночого відділу
2.	Лишайне відділення (20 дітей)	осередки 7-ї Махорфабрики і 19-го Полку
3.	Трахоматозне відділення (45 дітей)	осередки 6-ї Махорфабрики, ОПБ
4.	Дім Окрздрава (52 дітей)	осередки Фельдшерської школи, друкарів, відділу Народного харчування, 2, 3 Трудшколи і Держбанку
5.	Їдальня	осередки ІНО, товариство “Кожевник”, Жіночого відділу
6.	Клуб і школа	осередки ІНО, товариство “Кожевник” і Місгоспу.
7.	Діти, які знаходилися в дитячій лікарні в інфекційному відділенні («за-разный барак») і колишній земській лікарні.	осередки Фінвідділу і Хлібпродукту.
8.	Дитяче містечко в с. Качанівка (яке раніше знаходилося в м. Ніжині)	осередки товариства кустарів, Виконкома, ГПУ, лісництва і міліції.
9.	Батраки Ради Робземлісу	осередок Ради Робземлісу
10.	Безпритульні діти, які знаходилися на станції Ніжин.	осередок станції “Ніжин”

На практиці робота осередків зводилася до збору для дітей коштів і пожертв. Для цього, крім пасивної здачі членських внесків, проводилися різноманітні благодійні акції, концерти, читалися платні лекції та організовувалися спектаклі тощо. Наприклад, 6 грудня 1924 р. силами осередку окружного фінансового відділу і ОПБ провадився благодійний концерт на користь безпритульних дітей. У межах цього концерту було прочитано платну лекцію на тему “Майновий податок і податок на прибутки” [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 7, арк. 24]. 2 листопада 1924 р. силами осередку при ОПБ провадився спектакль-концерт на користь безпритульних дітей [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 7, арк. 26]/ Постійним джерелом надходжень коштів до осередків були вступні та членські внески. Їх розмір суттєво відрізнявся в різних осередках. Наприклад, в осередку фабрики №6 членський внесок для робітників до дев’ятого розряду становив 30 коп., із дев’ятого розряду і вище – 60 коп. [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 9, арк. 12]; в осередку ОПБ – 10 коп. вступний внесок і 15 коп. – членський внесок; в осередку 19-го Полку вступний і членський внесок становив по 0,5% від отримуваної платні, в осередку Хлібпродукт вступний внесок – 25 коп., членський – 50 коп. [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 9, арк. 12 зв.] тощо.

Зібрані кошти витрачалися на різноманітні потреби дитячих установ. Найбільш поширеною формою допомоги була закупівля і передача дитячим будинкам продуктів харчування, одягу, білизни та взуття. Наприклад, осередок фабрики №6 за листопад

1924 р. придбав для Дитячого містечка білизни на суму 217 крб., [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 9, арк. 12] осередок Місгоспа пошив 13 суконь для дівчаток і 14 костюмів для хлопчиків, осередок Хлібпродукта закупив 13 костюмів і 3 сукні [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 9, арк. 12 зв.].

Крім одягу та продуктів харчування зібрані кошти витрачалися на закупівлю посуду, мила, рушників, дров тощо. Наприклад, осередок Текстильсиндиката та Держторга за вказаний період закупили 12 ліжок, 12 подушок, 12 наволочок, 12 ковдр і закупили дрова; осередок Фінансового відділу та ОПБ закупили 4 воза дров і дві металеві пічки, осередок Місгоспа придбав рушники, відра, чашки і мило [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 9, арк. 12 зв.].

Значна частина коштів витрачалася на подарунки для дітей на свята. Наприклад, за листопад 1924 р. кошти на подарунки витратили осередок фабрики № 6 (15 крб.), фабрики № 7, залізничної станції Ніжин, Робземлісу [2, ф. Р-6100, оп. 1, спр. 9, арк. 12-12 зв.].

Таким чином, у 20-х роках ХХ ст. товариство “Друзі Дітей” розгорнуло в Ніжині досить активну діяльність. І хоча ця діяльність жорстко контролювалась державою як через Положення “Про осередки “Друзі Дітей” на підприємствах і в установах”, так і на практиці через пряме втручання в роботу осередків, його вплив на становище безпритульних дітей був досить суттєвим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.ю.н. –К., 2003.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині.

Оксана Крупенко (Ніжин)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Друга половина ХІХ ст. для Чернігівщини, як і для інших регіонів Російської імперії, проходила під знаком оновлення всього соціально-економічного життя. Порепорформені процеси носили складний і суперечливий характер. Відбувається поступовий перехід до капіталістичного способу господарювання, з'являються сучасні форми виробництва.

Сільське господарство продовжувало домінувати у цій системі, аграрне питання залишалось головним у політиці держави, а на кінець ХІХ ст. ще більше загострилося, що пояснювалося зростанням кількості малоземельних селян. У перші порепорформені десятиліття, названі “переломними”, відбувається криза феодалських відносин у галузі

сільського господарства, завершується процес технічного переоснащення промисловості, впроваджується механізований транспорт.

Радянська історіографія надавала перевагу аналізу процесам у сільському господарстві, характеристики економічно-правового становища селян у XIX ст. Дана розвідка присвячена вивченню промислового розвитку Ніжинського повіту в період індустріалізації. Актуальність поставленої проблеми зумовлена доцільністю з'ясувати причини, суть і наслідки модернізації промисловості пореформеної доби в конкретному регіоні. Це дозволить визначити специфіку економіки всієї Чернігівської губернії. Для вирішення цих питань використовувались архівні матеріали [1], узагальнюючі праці з соціально-економічної історії України [2] та російська історіографія [3].

Аналіз статистичних даних земських зібрань [4] доводить, що економічний розвиток Ніжинщини був складним, проходив із більшим запізненням, ніж у південних і центральних районах імперії. Однак, були і спільні риси у формуванні ринкових відносин на всій території Росії. Так, із одного боку, розвиток капіталізму супроводжувався експропріацією дрібних товаровиробників, які не витримували конкуренції великим власникам. З іншого – не тільки зберігалися, але паралельно розвивалося дрібнотоварне (кустарне) і мануфактурне виробництво. Головним засобом для існування населення Ніжинського повіту в другій половині XIX ст. залишалася землеробство. Полювання, рибальство і більш спеціалізовані промисли були винятком, що пояснювалося рядом причин, зокрема, географічними умовами [5]. Так, рибальством займалися у селі Хибалівка Дрімайлівської волості та вздовж нижньої течії Остра, між Мрином і Носівкою. Хибалівська продукція реалізовувалася на ярмарках у Ніжині. У Великій Кошелівці, Кладьківці чоловіки обробляли дерево, яке надходило із Сосниці. “Пильщики” продавали готовий матеріал ніжинським столярам, що виготовляли відомі скрині (сундуки). Прибутковість цього промислу дозволяла господарям закуповувати на велику суму ліс і, навіть, наймати для праці робітників.

У лісистій місцевості, особливо у Мрині, Дроздівці, Дрімайлівці, популярним було столярне ремесло. Напівзбудовані хати продавалися переселенцям із південних районів. У Кукшині й Колісниках селяни лише підробляли заготовілею лісу, в той час як у Хотинівці, Стодолах, Переходівці це був постійний промисел. Цікаво, що у Стодолах майже всі жителі, навіть жінки, виробляли колеса. Протягом року така сім'я продавала до 50 станів (набір із 4 коліс для воза) по ціні від 4 до 6 крб. Закупляли матеріал переважно у Козелецькому повіті, а реалізовували товар у Носівці, Ніжині, Прилуках. У с. Смолянка люди плели корзини і коробки із лози та смоли, змазані глиною [6]. Це ремесло поширювалось і на півдні території повіту, але більше для задоволення власних потреб, ніж для продажу.

Розташування Великої Дивиці, Переяславки, Крут біля залізниці дозволило селянам заробляти взимку розчищенням шляхів, а в інший час – розвантажуванням вагонів. Деякі влаштовувалися кочегарами, стрілочниками (із 554 чоловік, працюючих на залізничній дорозі, більше половини були жителями Ніжинського повіту) [7]. Близькість до міста дозволяла багатьом найматися на сезонні роботи. Так, жінки із Черняхівки влаштовувалися прибиральницями у школах, чоловіки – кочегарами, будівельниками і чумакували в Крим, Київ. “Колись Царю служили, а тепер ось жидам. Колись самі для себе чумакували, а тепер на жидівські підряди наймаємось”, – говорили з

цього приводу [8]. Пізніше перевозили хліб, тютюн до винокурних заводів, на ярмарки в Ніжин та Прилуки. Цим займалися в основному селяни Степанівки, Лосинівки, Великої Дівиці та інших дрібних хуторів степової частини. З Дорогінки і Томашівки возили до Києва ліс і дрова по 8 крб. за сажень, а з Кукшина, Колісників і хутора Бобрик – по 4-5 крб [9].

Як бачимо, географічне розташування впливало на рід занять мешканців, однак автор не вважає це домінуючим чинником. Тут варто враховувати сукупність причин, які зумовлювали економічний розвиток повіту, зокрема, політичні й соціальні. Крім названих промислів, поширеними були і поодинокі заняття ремеслами. Найбільше вони зустрічались у Ніжині.

Розвиток сільських ремесел зумовлювався переважно потребами побуту. На першому місці виділялися кушніри і шаповали, ткачі, чинбарі, лінники і гончарі, столяри, пічники, мідники, бердники, лимарі, слюсарі. Необхідні речі населення купувало на базарах і ярмарках, особливою популярністю користувався фабричний товар: ситець, пояси, картузи, керосин. Ремісники були не тільки у місті, але і в селах. Так, у лісистій місцевості на 10 дворів 8-12 чоловік були майстрами, у степовій зоні – не більше 4-6 жителів. У північних поселеннях припадало 16 ремісників на 156 дворів або 37 – на 266 хат, у південних – 24 чоловіки на 339, 169 – на 528, 20 – на 425, навіть, 117 на 1000 дворів. Русов наводить дані, що на 20 тис. помешкань в повіті було 14 тис. ремісників, в основному це столяри, швачки [10].

Отже, ці приклади показують, що на кінець XIX ст. відбувається посилення ринкових зв'язків між містом і селом. Завдяки більш інтенсивному розвитку промисловості, особливо в сільській місцевості, зменшується і економічна відмінність між ними. Однак, сільське господарство залишалось основою патріархальних відносин. Галузева структура зайнятості населення у Ніжинському повіті не зазнала істотних змін. Поступово виділяються великі села (Липів Ріг, Носівка, Лосинівка, Велика Кошелівка), формуючи навколо себе промислові райони. Дрібні товаровиробники за умов капіталізму втрачають економічну самостійність, потрапляють у залежність від мануфактуриста. Тобто, сільська дрібна промисловість не зникає у другій половині XIX ст., а трансформується від кустарного виробника до крупного власника, виступає широкою базою для росту великої промисловості.

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалося відкриттям у власних мастках промислових закладів по переробці сільськогосподарської продукції. Однак, збувалася вона переважно на внутрішньому ринку через слабкий розвиток промисловості та ідентичну спеціалізацію сусідніх господарств, унаслідок застосування примітивних засобів транспортування та бездоріжжя. Ці причини гальмували промисловий розвиток всієї Чернігівської губернії.

Усього в повіті нараховувалося 1705 вітряків, 210 олійниць, 76 кузні, 23 цегляних заводи, розташованих у Безуглівці, Дорогінці, Галиці, Макієвці, Вересочах, Носівці. Промисловість Ніжина характеризувалася наявністю 5 свічкових заводів, 1 солотопного, 1 медотопного, 1 пивоварного, 1 горілчаного, 1 завод з виробництва землеробських машин і знарядь праці, 2 воскобійних, 1 мідно- і чавунноливарний, 12 цегляних виробництв [11].

Розглянутий нами матеріал дає підстави зробити висновок про те, що вотчино-поміщицьке господарство продовжувало у другій половині XIX ст. відігравати значну роль у поширенні й поглибленні товарно-грошових відносин, формуванні ринку сільськогосподарської продукції, зміцнивши економічні зв'язки маєтку як в Україні, так і за її межами. Велика промисловість зростала за рахунок поглинання дрібної (кустарної), яка в пореформені часи продовжувала функціонувати. Економічний індустріальний розвиток Ніжинщини, які і всієї Чернігівської губернії, був складним і проходив досить повільно. Модернізаційні процеси ускладнювалися пережитками старої поміщицько-кріпосної системи, що особливо позначилося на промисловості. Незважаючи на певні зрушення в техніці виробництва, зміцненні сировинної бази, процес переустаткування фабрик і заводів проходив повільними темпами. Слабкий розвиток промисловості не дозволяв розширяться зовнішньому ринку. Переважали ті виробництва, які не потребували великих капіталовкладень. Один із дослідників даної проблеми слушно зауважив: “власники заводів, не маючи ні свого капіталу, ні можливості позичити в інших, не можуть робити необхідного поліпшення, перебудовувати або придбати кращі знаряддя” [12]. У пореформену добу зростає кількість міст, серед них переважали дрібні (невеликі). Більшість повітових містечок, таких як Ніжин, фактично були великими поселеннями, жителі яких займалися переважно сільським господарством, подекуди – торгово-промисловою діяльністю. Поміщицьке праволодіння гальмувало процес містоутворення.

ПОСИЛАННЯ

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН), ф. 340, оп. 1, спр. 918, 905, 908, 1835.
2. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – К., 1924. – С. 50-72. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України I пол. XIX ст. – К., 1954. – С. 125. Дерев'янкін Г.І. Промисловий переворот на Україні. – К., 1975. – С. 80-95. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С. 25-70.
3. Миронов Б.М. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т. 1. – СПб., 1999. – С. 10-55. История России XIX в. – нач. XX вв. Учебник для исторических факультетов университетов. – М., 2000. – С. 80-95.
4. Русов А.А. Нежинский уезд. Статистическо-экономическое описание. – К., 1880. – С. 150-170. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные генералами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 345-347.
5. Иренин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. – Чернигов, 1919. – С. 150-151.
6. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов, 1899. – С. 259-260.
7. Домонтовича М. Черниговская губерния. – Чернигов, 1865. – С. 185-200.
8. Русов А.А. Нежинский уезд... – С. 76.
9. Там само. – С. 346-348.
10. Там само. – С. 78.
11. Домонтович М. Черниговская губерния... – С. 30-45.
12. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С. 50-55.

Валентина Кулик (Ніжин)

НІЖИНСЬКА МІСЬКА УПРАВА

Для вдосконалення місцевого самоврядування царським урядом у червні 1870 р. була проведена міська реформа. В усіх містах України створювались міські органи самоврядування – думи, які обирало все населення, що платило податки, тобто власники нерухомого майна. Вибори проводились по трьох куріях із урахуванням майнового цензу. Дума обирала свій виконавчий орган – міську управу. Голова міської Думи водночас являвся і головою міської управи.

Компетенції міської управи були дуже широкі: вона займалась благоустроєм міста, промисловістю, торгівлею, охороною здоров'я, санітарією, школами, а в Ніжині – ще й справами грецької та єврейської громад.

Першим міським головою Ніжина в 1872 р. було обрано відставного поручика артилерії, дворянина М.К.Фальковського, його заступником – старшого члена міської управи ніжинського грека – А.Кунелакі. Членами першої управи стали надвірний радник М.Г.Манцов, купець Г.Н.Зевін, міщанин Ф.І.Подковщиков [1].

Отримавши від Чернігівського губернатора затвердження на посаду міського голови 4 травня 1872 р., М.К.Фальковський склав “клятвенну обіцянку”. До присяги були приведені також його заступник і всі члени управи. Тільки після цього була відкрита сама управа.

У присязі міського голови значилося: “... постоянно моя забота будет заключаться в стремлении принести наибольшую славу обществу... Необходимо дальше способствовать трудами своими общему делу городского хозяйства,... и тогда только возможно будет достигнуть, чтобы город принял тот вид и то устройство, которое следует ему занимать в чередѣ городов России” [2].

Усе міське господарство, всі справи міська управа здійснювала за рахунок податків. Для відкриття будь-якого торговельного закладу або заняття промислом необхідно було отримати в міській управі спеціальне посвідчення (білет), за яким сплачували податки. Кожна справа розглядалася на спеціальних засіданнях управи, де вирішувалися питання про дозвіл на заснування того чи іншого закладу. Крім того, за весь товар, що завозився або вивозився, також сплачували податки.

Міська управа видавала обов'язкові постанови для жителів міста, які обговорювалися на спільних засіданнях із міською думою, а потім затверджувалися Чернігівським губернатором. Це були ніби місцеві закони, що були не тільки обов'язковими для виконання з боку місцевого населення, але й мали своє значення для місцевих управлінських закладів – адміністративних і судових. Так, для попередження пожеж у місті з 1875 р. почала діяти постанова про нічні варті. Місто розділялось на дільниці, на кожній із яких були свої пости. Кожному вартовому у міській управі видавались свистки та тріскачки, за допомогою яких кликали в разі необхідності сусідніх товаришів та поліцію [4].

У цьому ж році вийшла постанова міської управи про освітлення вулиць у Ніжині. Згідно з нею кожний домовласник повинен був перед своєю садибою встановити стовп із гасовим ліхтарем і освітлювати ним вулицю впродовж усієї ночі. Відстань між ліхта-

рами становила 20 сажень. Архівні документи свідчать, що до кінця XIX ст. гасовими лампами повністю освітлювалась центральна частина міста, а зі звіту міської управи за 1914 р. стає відомо, що в кошторис міста занесено 430 вуличних ліхтарів і в місті існує спеціальна служба з освітлення: 1 завідуючий видачею гасу та 10 ліхтарників [5].

31 травня 1913 р. в газеті “Черниговское слово” було вміщено оголошення: “Нежинская городская управа приглашает лиц, желающих взять на концессионных началах устройство в г. Нежине электрического освещения на условиях, изложенных в проекте договора, принятом Городскою Думою 15 мая 1913 г.” [6]. Невдовзі в Ніжині (1916 р.) почала діяти електростанція, а в місті з’явилося електричне освітлення.

1873 рік ознаменувався для Ніжина початком діяльності міського громадського банку [7]. Він був створений при безпосередній участі міської управи. Відкриття банку з його системою кредитування надавало місту допоміжний прибуток і прискорювало розвиток промисловості та торгівлі, тобто збільшувало загальний капітал міста. Оскільки в той час великі суми грошей нерідко зберігалися вдома у скринях або зосереджувались в руках лихварів, які надавали позики під великі проценти, то суттєвою проблемою для розвитку підприємництва стало зниження цього проценту. Необхідно було створити таку систему кредитування, щоб можна було брати позику на досить тривалий термін. Ці функції став виконувати в Ніжині громадський банк.

Для його заснування міська управа спочатку створила комісію, яка на засіданні міської Думи доповідала: “... банк нашего города необходим как учреждение, могущее открыть дешевый кредит, доступный каждому, содействовать торговле и промышленности, умножить городские доходы и, вообще, способствовать благосостоянию всего города” [8].

Оскільки основний капітал при заснуванні банку згідно “Положенню про міські громадські банки” мав становити не менше 10 тис. руб., а таких грошей міська скарбниця не мала, то комісія прийняла рішення про продаж міських кам’яних лавок для торгівлі. Їх погодився найняти терміном на 16 років ніжинський купець, гласний міської думи Микола Артемович Куликов, унісши 10 тис. руб. до каси міста [9]. Його ж обрали першим директором Ніжинського громадського банку. У депеші від 13 травня 1873 р. Чернігівський губернатор повідомляв Ніжинському міському голові: “Утверждаю сего числа купца Н.А.Куликова директором Нежинского общественного банка, кандидатом на эту должность купца С.С.Дмитренка, товарищами директора ... купца Г.А.Кириленка, купца П.С.Порываева” [10]. Усе правління банку давало клятву, у якій зазначалося: “... хранить в тайне все касающееся вверенных банку частных коммерческих дел и счетов, и неуклонно исполнять все возложенные на меня обязанности” [11].

Відсотки на послуги, що надавав банк, встановило спільне засідання міського правління банку з міським головою та членами міської управи. Так, за внесками до запитання надавалось 4% на рік; по термінових унесках: на 1 рік – 5 %, на 3 роки – 6%, до 6 років – 6,5 %, до 12 років – 7%, на вічний час – 7,5 %. Із позик під заставу стягувалося 9%, за врахуванням векселів – 10%; під заставу товарів, коштовних речей, нерухомого майна – 10 %. Розмір відсотків змінювався відповідно до становища грошового ринку. Товарами під заставу могли бути цукор, тютюн, залізо, мідь, сіль, бакалійні, мануфактурні товари, одним словом, все, що не псується [12]. Всі гроші банк зберігав в спеціальній грошовій скрині Ніжинської повітової скарбниці з дозволу Чернігівської казенної палати.

Загалом, до 1914 р. міські громадські банки в Російській імперії були засновані в 317 містах, в інших містах діяли різні товариства взаємних кредитів або філіали столичних і великих банків. [13]. У Ніжині банк спочатку розміщувався в будинку Грецького училища (вулиця Судейська, нинішня Гребінки), а потім перемістився на Гоголівську вулицю до спеціально збудованого приміщення* [14].

Для оцінки нерухомого майна та коштовних речей, які заставляли різні особи, міська управа вибрала присяжного оцінювача. Ним став ніжинський грек Василь Іванович Плациндар – відомий у місті “золотих та срібних справ майстер” [15].

Оскільки правління банку часто відкривало кредит невідомим особам, то аби мати точні свідчення про цих осіб, про їхню благонадійність в торгових оборотах, для визначення довіри до них при Конторі Державного Банку і багатьох приватних банках існували Облікові комітети. До них входили керуючий, директор та особи, вибрані з купців, досвідчених у торгівлі і з високим рівнем довіри серед представників торгового стану. Крім того, в тих містах, де здійснювали торговельні обороти євреї, від єврейського купецтва в Облікові Комітети вибирали по два представники [16].

У Ніжині в ті часи населення перевищувало 22 тис. чоловік, не говорячи вже про населення повіту. І в роботі банку часто траплялося так, що ніхто не мав уяви – можна було довіряти тій чи іншій особі, яка користувалася послугами банку. Тому його правління створило Обліковий комітет, у який входили директор банку і його товариші, кандидати на посади директора та його товаришів і два купці від євреїв, що користувалися довірою своєї громади [17]. Як свідчить лист правління Ніжинського міського банку до Ніжинського міського голови від 13 серпня 1873 р., Обліковий комітет діяв так “для учета векселей в приеме тех из них, которые представляли наибольшее обеспечение для Банка и для обсуждения степени кредита векселедателей, поручителей и предъявителей” [18].

Зі звітів ніжинського банку за 1876 р. відомо, що від операцій у середньому надходило за місяць від 870 до 2130 руб., а за рік – до 16 тис. руб. [19].

Значна частина цих доходів потрапляла до скарбниці міста й використовувалася, переважно, на благоустрій міста: прокладання шляхів, ремонт мостових, освітлення, утримання бульварів і вулиць у чистоті тощо. Інколи кошти йшли на розвиток освіти та медицини.

У 1900 р. у Санкт-Петербурзі проходив з’їзд громадських банків, у роботі якого, за пропозицією Ніжинської міської управи, брав участь директор місцевого громадського банку Г.І.Григор. Вироблені на з’їзді пропозиції щодо розширення діяльності банків невдовзі почали втілюватися в життя. Серед нововведень були: дозвіл видавати позики під заклад нерухомого майна (однакового як для цегляних, так і для дерев’яних будівель); перерахування сум із прибутку банку на благодійні заходи; збільшення розміру суми банку відносно власного капіталу до 10 % (замість 5%) [20]. Так, зі звіту міської управи за 1914 р. стає відомо, що цього року на влаштування міської громадської бібліотеки ім. М.В.Гоголя (відкрита в 1917 р.) з поточного рахунку міського банку поступило 2040 руб.

* Сучасний перший поверх міської школи №7, де касовий зал колишнього банку використовується як спортивна зала.

Прибутки грецького капіталу витрачалися на допомогу бідним грекам перед святкуванням Різдва та Великодня, на утримання грецької лікарні, Олександрівського Грецького училища і грецької церковно-приходської школи. Проценти з капіталу ніжинських греків І.Коніціоті та Г.Кроміди, згідно їх заповіту, пішли на користь церков епірського міста Яніна (Св.Афанасія Великого, Св.Чудотворця Миколи Туркопало, Успіня Пресвятої Богородиці, Архімандрії Св.Чудотворця Миколая, названого Спало) [21].

Ніжинський міський громадський банк був націоналізований 22 січня 1919 р. на підставі декрету тимчасового робітничо-селянського уряду України [22].

У 1892 р. в Ніжині з'явилися перші телефони, встановлені Ніжинською управою для службового зв'язку між вокзалом Курсько-Київської залізниці та його конторою, що знаходилася на Міллонній вулиці (сучасна Овдіївська). Головною потребою встановлення телефонної лінії тоді були роботи зі спорудження під'їзних шляхів до залізниці, а після їх завершення телефон вирішили залишити для потреб міста.

Спроби влаштувати в місті телефонну мережу почалися ще в 1895 р. В ті часи абонентська плата за рік становила 75 руб., тому бажаючих підписатися на встановлення апарату виявилось небагато і справа просувалася надто повільно. І, як відомо з архівних джерел, тільки в 1904 р. Ніжинська міська управа заключила угоду з представниками технічної контори паном Подобєдовим на встановлення в Ніжині телефонної мережі. Вартість постановки 2-х апаратів коштувала 200 карб., а за користування телефоном платили 50 руб. щороку [23].

Своєю діяльністю на посаді міського голови заслуговує особливої уваги купець І-ї гільдії Павло Федорович Кушакевич. На цій посаді він пропрацював із 1881 по 1889 рік. Як стало відомо з депеші Ніжинської міської управи Чернігівському губернаторові, "його зусиллями була влаштована кам'яна мостова – під'їзний шлях до ніжинської станції на Курсько-Київській залізниці; освітлена центральна частина міста; він придбав для міста будинок купця Ткача, в якому розмістили управління повітового військового начальника з усіма господарськими закладами і казармами для ополченців; на свої особисті кошти П.Ф.Кушакевич купив будинок вартістю 2 тис. руб. для жіночої гімназії; за ініціативи П.Ф.Кушакевича відкрите в Ніжині ремісниче училище імені його дядька Андрія Федоровича Кушакевича; влаштований новий сквер на Богданомельницькій площі (тоді Миколаївський, а нині Шевченківський парк), дві будівлі міських приходських училищ, у яких навчалося до 400 хлопчиків і дівчаток, відкрита школа з садівництва" [24]. За віддану місту службу в 1899 р. П.Ф.Кушакевич було присвоєно звання почесного громадянина м. Ніжина зі встановленням його портрету в приміщенні управи.

З архівних документів стає відомо, що починаючи з ХХ ст. в кошторисі міської управи з кожним роком все частіше зустрічається витрати на благодійні справи. Так, у 1901 р. була відкрита Миколаївська міщанська богодільня, у статуті якої зазначалося: "Богадельня помещается в доме, устроенном Мещанским обществом на общественной земле на капитал, пожертвованный мещанином Иваном Петровичем Рыщиковым и содержится: а) На средства ассигнуемые на этот предмет Мещанским обществом по ежегодным сметам и б) На приношения и пожертвования, могущие поступить от посторонних благодетелей деньгами, вещами, припасами..." [26].

Зі звіту Ніжинської міської управи за 1914 р. до нас дійшли свідчення, що із загаль-

ного бюджету управи (267463 руб.) найбільші витрати йшли на військову квартирну повинність (21,3%); на утримання міської поліції – 10,1% бюджету, на утримання пожежної команди – 3,9%, утримання самої Управи та Сирітського Суду – 9,4%, медицину, ветеринарію і санітарію – 7,3%, на утримання безкоштовної лікарні в м. Ніжині – 1380 руб., на утримання і навчання бідних сиріт в Ніжинській єврейській школі “Толмуд-Тори” – 1300 руб., на утримання єврейської богодільні – 845 руб. На утримання бідних хворих євреїв при Ніжинській земській лікарні – 613 руб. Зі скарбниці також поступали кошти на утримання учнів міських початкових училищ і на оснастку шкіл – 899 руб. [27].

Ніжинська міська управа була ліквідована рішенням Ради Народних Комісарів України “Об уничтожении сословий и гражданских чинов” 9 лютого 1919 р. [28].

ПОСИЛАННЯ

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 340, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
2. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 6, арк. 4.
3. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
4. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 11, арк. 8.
5. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 13, арк. 5, 6.
6. Черниговское слово – 1913. – 31 травня.
7. Чернігівщина Енциклопедичний довідник. – К., 1990. - С. 520.
8. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 159, арк. 38.
9. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 159, арк. 51.
10. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 164, арк. 8.
11. Там само, ф. 340, оп. I, спр. 168, с.12.
12. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 178, арк. 3.
13. Советская историческая энциклопедия. – Т. II. – М., 1961. – С. 437-438.
14. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 571, арк. 18.
15. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 567, арк. 57.
16. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1239, арк. 26.
17. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1220, арк. 34, 41.
18. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 239, арк. 46.
19. Там само, ф. 340, оп. 1, спр.316, арк. 28.
20. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1267, арк. 4, 6.
21. Там само: ф. 340, оп. 1, спр. 1267, арк. 137-138.
22. Чернігівщина... – С. 520.
23. ВДАЧОН, ф. 340, спр. 1744, арк. 20, 26, 35-37.
24. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 131, арк. 20-21.
25. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 131, арк. 31.
26. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1229, арк. 2,6-7.
27. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1229, арк. 168.
28. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1229, арк. 5.

Олексій Лейберов (Ніжин)

«ОДУШЕВЛЯЯСЬ ЛЮБОВЬЮ И УСЕРДИЕМ К НАРОДУ И ОТЕЧЕСТВУ...»: НІЖИНСЬКІ ОПОЛЧЕНСЬКІ ПОЛКИ В НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙНАХ

Початок ХІХ століття в історії Європи позначений майже безперервними війнами коаліцій європейських держав проти наполеонівської Франції. Не залишилась осторонь і Російська імперія. Увесь економічний потенціал країни та її чисельна армія були кинуті на боротьбу проти “корсиканського вискочки”. Окрім регулярної армії у військових діях активно брали участь і ополченські частини.

На жаль, питання військової історії не належать до пріоритетних у сучасній історичній науці. Мало уваги приділяється дослідженню цих героїчних сторінок вітчизняної історії та ролі українських ополченських частин, мало вивченні питання організації та бойової діяльності нерегулярних військових частин у складі російської армії. Історіографія проблеми нараховує обмежену кількість наукових досліджень. У дореволюційний період світ побачили роботи В.Апхутіна, А.Кабанова, І.Павловського, Я.Преженцева, Ф.Петрова [1-5]. У радянській період даним питанням займались В.Бабкін, Г.Гербільський, В.Стрельський [6-8]. Останнім часом з’явився ряд робіт місцевих дослідників з даної тематики [9 -10].

Після жорстокої поразки російської армії у грудні 1805 р. під Аустерліцем, Росія не полишала надії взяти реванш і тому вже у наступному році взяла участь у четвертій антифранцузькій коаліції, до якої крім неї увійшли Великобританія, Прусія та Швеція. Розгром пруських армій у жовтні 1806 р. поклав увесь тягар боротьби на російську армію. Прагнучи збільшити армію, у вересні було оголошено додатковий рекрутський набір (по 4 особи з 500 душ), а 30 листопада Олександр І видав маніфест, у якому проголошує “...о составлении и образовании повсеместных временных ополчений или милиции...” Формування ополченських частин розпочалося в центральних губерніях, зведених у сім областей. Чернігівська губернія увійшла в ІІІ область і повинна була виставити 33тис. ратників [11]. З ратників, зібраних у губернії, формувалось губернське земське військо, а з зібраного в окрузі – обласне міліцейське військо. Губернії, які не увійшли до складу областей, повинні були утримувати ополченців та виділяти кошти на їх озброєння. На Ніжинщині була зібрана потрібна кількість ополченців, але наказу, що робити з ними далі, не надійшло. 14 червня російська армія була розгромлена у Східній Пруссії, під Фрідландом і вже на початку липня Росія була змушена підписати з Францією мирну угоду. Саме тому у вересні 1807р., земське ополчення було розпущено [12].

З початком бойових дій на території Російської імперії першим і головним напрямком діяльності місцевих урядових органів стало формування козачого і земського ополчення. Козачі ополченські частини почали формуватися за так званим попереднім розпорядженням від 5 червня 1812р., ще до видання царського маніфесту. Тільки 6 липня 1812 р. імператор Олександр І, що знаходився у військовому таборі російських військ під Полоцьком, підписав маніфест “ко всем сословиям и состояниям, духо-

вним и мирским”. У ньому зазначалося: “Неприятель вступил в пределы наши и продолжает нести оружие свое внутрь России, надеясь силою и соблазнами потрясти спокойствие великой сей державы... Сего ради при всей твердой надежде на храброе наше воинство полагаем мы за необходимо нужное собрать внутри государства новые силы, которые, нанося новый ужас врагу, составляли вторую ограду в подкреплении первой и в защиту домов, жен и детей, каждого и всех” [13]. Ініціативу державної влади одразу підтримала і православна церква. Синод прийняв звернення “к чадам российской церкви”, у якому закликав “... примите оружие и щит, да сохраните верность и охраните веру отців наших... Не шадите временного живота вашего для защиты Отечества и покоя церкви...”

Козак кінних полків Чернігівського ополчення 1812-1815 років

Протягом місяця на території Чернігівської губернії було сформовано 6 кінних полків по 8 ескадронів у кожному [14]. З козаків Чернігівського та Ніжинського повітів в Чернігові був організований Перший козачий полк Чернігівського ополчення під командуванням полковника Семеки. В полк зараховувалися не лише козаки, а й представники міщанського стану, причому, як зазначав учасник, “якість людей визначалася лише здатністю до верхової їзди без будь-якого обмеження віку та зросту” [15]. Усі козаки, які вступили до ополчення, звільнялися від сплати оброчних статей по 6 руб. з душі і сплачували лише подушну подать. Разом із тим в полк зараховувалися і дворяни, переважно на офіцерські посади. Ті з них, хто не мав чинів, приймалися унтер-офіцерами, хто служив в міліції – першими офіцерськими чинами, відставні військові – з чинами,

отриманими під час звільнення у відставку. Але відсоток дворян був незначний, і протягом усього часу існування полку відчувалася гостра нестача офіцерських кадрів. Полк, в якому служили ніжинські козаки, був найчисельнішим із усіх козачих ополченських полків Чернігівщини і на кінець літа 1812 р. нараховував 1236 чоловік [16].

Козачі ополченські полки не ввійшли до складу регулярного козачого війська і тому перебували на утриманні громади, на що в губернії було зібрано 2233 тис. руб. Усі кошти були використані на закупівлю необхідного козакам спорядження та зброї, адже кожен воїн “повинен був мати коня, кінську зброю та мундирний одяг по зразку, ... повинен був мати три сорочки, дві пари чобіт, дві пари онуч (полотняні та сукняні), шапку... з решетилівських смушок, чорну бурку, нагайку та два пояси” [17].

Своє бойове хрещення ніжинські козаки прийняли у вересні 1812р., коли полк, разом з загоном піших ополченців, переправився через Дніпро поблизу села Старе і зайняв позицію між Речицею та Гомелем. Саме під Речицею козаки, разом з регулярними частинами, які прибули з Мозиря, в кінці вересня розгромили загін з польської дивізії Я.Х.Домбровського, що змусило останнього відступити до Могильова, відмовившись від подальшого наступу [18]. Після цього Перший козачий полк Чернігівського опол-

чення в активних бойових діях кампанії 1812 р. участі не брав, згідно з іменним наказом імператора він залишився в Чернігівській губернії для “утримання тиші.” Але вже на початку січня 1813 р. полк був направлений до діючої армії і взяв участь у бойових діях на території Великого Герцогства Варшавського. Особливо відзначилися ніжинські козаки під час облоги фортеці Нове Замостя в листопаді 1813 р., яку захищала чотиритисячна польська залога. Під час тривалої облоги полк зазнав значних втрат, головним чином від голоду та хвороб. Командир 6 Полтавського козачого полку М.Свічка, який був учасником цих подій, повідомляв : “...каждый солдат получает не более фунта хлеба в день и на неделю полтора фунта конского мяса... В этот день была сильная вылазка. Пули и ядра летели как град. Но закончилось малыми потерями с нашей стороны” [19]. У січні 1814р. полк скоротився до 885 чоловік і був залишений у Польщі на переформування, а в вересні був введений до складу 7 корпусу генерала від інфантерії Д.Є.Сакена, який входив до 3 Західної армії [20].

Із завершенням закордонного походу російської армії полк повернувся до Ніжина, де його було розформовано, а козаків розпущено по домівках.

Разом із козачими частинами формувалося і земське ополчення. Передбачалося, що ополченські загони Чернігівської губернії повинні “составить второй эшелон в поддержку армии регулярной ...” та “використовуватися як охорона от вторжения неприятельских шаек со стороны губерний Могилевской и Смоленской, где происходили военные действия” [21].

Організація Ніжинського внутрішнього ополчення, як складової частини загальногубернського, почалася в кінці липня 1812 р. Згідно з царським маніфестом організація ополчення доручалася повітовому дворянству. Пропонувалося на повітових з'їздах дворян кожної губернії визначити кількість кріпосних, які будуть записані до земського війська, а також виділити кошти на забезпечення ратників зброєю, одягом та провіантом. На черговому зібранні ніжинського дворянства, яке відбулось 24 липня, було прийнято рішення: “одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству начать прием помещечьих крестьян из каждых 15 ревизских душ по одному человеку...”, а також казенних селян та представників міських станів. Кріпосні селяни, які склали основу ополчення, записувались у полк дуже охоче, розраховуючи на те, що після завершення війни одразу отримують волю. Так із поміщицьких володінь графа Безбородько до ополчення вступило 89 чоловік, графа Румянцева – 82, з казенних селян села Лосинівки – 36 чоловік, а також 57 ніжинських міщан (серед них найпершими заяви подали дворяни В.Малієвський, Д.Ростов, К.Саханський та І.Ващенко) [22]. Але поряд із самовідданістю були випадки і “непатріотичної поведінки”. Так, наприклад, сам предводитель ніжинського дворянства Матвій Почека виставив із своїх володінь всього 7 ополченців замість 22.

Уже 2 серпня ніжинський маршал звітував командирі Чернігівського ополчення генерал-лейтенанту М.В.Гудовичу: “...приступил к призыву защитников с помещечьих владений... принято в защитники 664 человека”, але при цьому він зазначив, що “сии ратники вооружены только одними пиками” [23]. Командиром Ніжинського

піхотного полку ополчення був призначений відставний підполковник Г.Г.Левицький, одночасно він керував і Борзнянським ополченням.

Узявши за основу комплектування структуру армійських регулярних частин, планувалося, що піхотний полк ополчення буде складатися з 4 батальйонів по 4 сотні в кожному (сотня – 150 ратників). Однак цієї норми часто не дотримувалися. Ніжинський піхотний полк земського ополчення (офіційна назва) був двобатальйонний. Він складався з двох частин, які в документах називались “половинами”, першою командував штабс-капітан Шаула (вона нараховувала 5 сотенних начальників, 10 п’ятидесятних начальників та 674 ратників), а другою – сам Левицький (6 сотників, 12 п’ятидесятних начальників та 756 ополченців-ратників, або як їх називали – захисників) [24]. Таким чином Ніжинський полк за кількістю ополченців навіть трохи перебільшив чисельність, яка планувалася з самого початку, у ньому проходило службу 1465 чол., замість планованих 1447. Слід зауважити, що Ніжинське ополчення було одним з найбільших за своєю чисельністю у Чернігівській губернії, поступаючись тільки Новозибківському (1950 чол.) та Суразькому (1482 чол.).

У зв’язку з тим, що дворянам та рядовим ратникам ополчення жалування з державної казни не передбачалося, на зібранні ніжинського дворянства було прийнято рішення оголосити збір потрібних коштів із населення повіту. Передбачалося, що кожен поміщик-власник кріпаків внесе по 50 коп. за кожен ревізку душу чоловічої статі. На цьому ж зібранні було встановлено і розміри річного жалування офіцерському складу полку “повітовому начальнику та його заміснику – 700 карбованців, сотенним начальникам по 400 карбованців, п’ятидесятникам по 200 карбованців...” [25]. У Ніжині була створена спеціальна комісія, яку очолив місцевий поміщик штабс-капітан В.М.Моттаніса, комісія повинна була збирати і зберігати кошти. Вже за перші місяці діяльності було зібрано 7701 руб. з поміщиків повіту, ніжинські міщани та міський магістрат пожертвували 1400 руб. Також 442 руб. 84 коп. надійшло дворянських пожертвувань та 600 руб. було внесено до комісії від казенних селян Лосинівської волості. Восени 1812 р. зібрана сума складала 11780 руб. 84 коп. [26]. На ці кошти планувалося закупити ополченням вогнепальну та холодну зброю, а також придбати військовий однострій. Конкретно визначеної форми військового одягу для ополченців не існувало, але передбачалося, що “...пешие воины сохранят свое крестьянское платье. Прочие принадлежности к одежде по их состоянию. Фуражку на голове имеют суконную ... на каждой из них имеют выбитый из медной латуни крест с изображением на оной вензельного знака его императорского величества и с надписью “За Веру и царя”. Сапоги черные с такими голенищами, чтобы в осеннюю и холодную погоду сверх шаровар одевать могли...”. Крім того, кожному ратнику необхідно було мати ранець, у якому він повинен носити сорочку, повстяні штани, рукавиці, портянки, запасні чоботи та триденний запас сухарів.

З частин Чернігівського ополчення в кінці серпня – на початку вересня був сформований кордонний рубіж від села Ключи Городнянського повіту до села Осадчини Остерського повіту. У жовтні друга “половина” ополчення Ніжинського повіту отримала наказ “виступить в Остерский повет для содержания кордонного пути по реке

Днепру” [27]. У цей час “перша” половина ополчення квартирувалася в Житомирі. На жаль, ніжинцям так і не довелося відзначитися в боях з противником у кампанії 1812 року. У листопаді в рапорті на ім’я М.І.Кутузова М.В.Гудович відзначав: “... после число важных дел с неприятелем не было, приводимы только бывають отдавшиеся в плен разных наций воины неприятельские в небольших партиях, для фуражирования шатающихся...” [28].

Із завершенням військових дій на території Російської імперії Ніжинське тимчасове ополчення взяло участь і в закордонних походах російської армії. Згідно з генеральним планом наступу планувалось використати ополченські полки “... для блокады разных крепостей, ... для поимки мародеров и преследования неприятеля”. Командування частинами Чернігівського ополчення прийняв на себе генерал-майор Я.М.Шемшуков, а ополченські полки були включені до складу окремого корпусу генерал-лейтенанта С.Л.Радта, який діяв на території Великого герцогства Варшавського проти військ італійського віце-короля Ежена Богарне.

Уже в січні 1813р. “перша” половина ополчення з Житомира була переведена до Рівного (там вона несла караульну службу), а згодом до Польщі. Друга “половина” разом з Борзнянським ополченням було передислокована до Мінська, а Мглинське та Стародубське – до Брест-Литовського [29]. Ніжинський полк взяв активну участь в облозі фортеці Замостя, яка почалась на початку лютого. У журналі бойових дій генерал Радт повідомляв, що “Приближаясь с вверенными мне войсками к крепости Замостью, показался неприятель в разных пунктах и намерением сделать сопротивление; но по всех пунктах был опрокинут, причем взято в плен более ста человек, и неприятель принужден был ретироваться к крепости в великом беспорядке... Потеря с нашей стороны убитыми и ранеными весьма мала в сравнении с неприятелем”. Але далася ознаки неготовності росіян, й облога затянулася. Комендант фортеці девізійний генерал М.Гауке повідомляв, що “у русских нет осадной артиллерии и они не довольно сведущи в инженерной части, потому надеюсь, что город может удержаться”. Уперші місяці облоги ополченці зазнали значних людських втрат. Головною причиною були не стільки ворожі кулі, скільки голод та холод. Очевидець подій, російський офіцер Андрій Раєвський, у своїх спогадах згадував становище, в якому він знайшов ополченські частини. “Долговременный поход и биваки истребили одежду и обувь, полушубки остались в России, нечем было предохранить воинов от наступившей стужи...” [30]. Однією з причин неготовності інтендантської служби полку до суворої зими стала банальна розтрата казенних коштів, зібраних дворянством, ... самим командиром полку Григорієм Левицьким. У грудні 1812 р. гроші, зібрані дворянською комісією в сумі 10224 руб. 34 коп., були передані командирі ополчення Левицькому для виплати жалування ратникам та забезпечення їх потреб. Жалування 1447 ратників склало 4341 руб., в той час як на власні потреби і на так звані “непередбачені витрати” командир ополчення виділив 4883 руб. На забезпечення потреб ратників інтендант Борщевський отримав лише 1000 руб. Ці гроші були використані на придбання чобіт та іншого одягу, але їх не вистачило [31]. У розтраті коштів підполковника Левицького прямо звинуватив штабс-капітан Шаула, командир

першої “половини” полку. В рапорті ніжинському маршалу М.Почечі він скаржиться, що дружини Чернігівського, Козелецького, Борзнянського та другої “половини” Ніжинського полків жалування отримали, а в його “половини” ополчення немає грошей, щоб придбати найнеобхідніше. Не отримавши грошей від Левицького, Шаула був змушений витратити свої власні. Він придбав кожухи, шапки, шаровари, рукавиці, чоботи і навіть папір для канцелярії, всього на суму 804 руб. 70 коп., крім того, він не одержав 954 руб. жалування за службу [32]. Гроші були видані тільки в червні місяці, після спеціального наказу головнокомандувача.

Перші місяці облога тривала дуже мляво, але навесні французи активізували свої дії, це було зумовлено тим, що в фортеці почався страшний голод. У кінці березня С.Л.Радт повідомляв ставку, що “в крепости умирают до 20 человек из гарнизона, не превышающего свыше 3 тысяч человек. Неприятель 31 марта сделал вылазку из крепости и атаковал нас в трех пунктах, но был повсюду отражен и гнан до самой крепости, потеряв убитыми 3 офицеров и 60 рядовых, с нашей стороны убит 1 рядовой и 5 ранено”. На початку листопада фортеця капітулювала, залога склала зброю і була розпущена по домівках, а трофеями переможців стали 136 гармат та гарнізонна грошова каса [33]. Облога Замостя стала першою і останньою військовою операцією ніжинських ополченців у закордонних походах. Після визволення Польщі та Німеччини почалося поступове розформування всіх ополченських частин. Це в першу чергу торкнулося офіцерського корпусу. Згідно з грудневою постановою Сенату: “для пополнения недостатка офицеров велено: обвестить во всех губерниях, что офицеры ополчений принимаемы будут в армейские полки теми чинами, какие назначены для ополчения”. Значна частина офіцерського складу була переведена до полків регулярної армії.

У відповідності з наказом військового міністра Барклая де Толлі 30 вересня 1814 р. Ніжинський піхотний полк тимчасового ополчення був ліквідований, а ратники-кріпаки, отримавши по п’ять карбованців “бойових”, були повернуті своїм поміщикам.

Нам вдалося з’ясувати прізвища частини дворян, які вступили до земського ополчення, але документи ніжинського місцевого архіву не дають можливості прослідкувати подальшу долю всіх героїв (див. додаток). Ми не можемо сказати, які були втрати в особовому складі, на жаль, для більшості учасників ополчення війна не принесла великих лаврів. Так, за формулярними списками 1814 р., бачимо, що учасник ополчення 1807 р. (служив сотенним начальником) та 1812 р. (п’ятдесятний начальник та одночасно полковий ад’ютант) Тимофій Хоменков, який після розформування ополчення керував відділенням пересувного шпиталю, з яким дійшов до самого Парижу, отримав тільки “Высочайшее благоволение с ношением мундира”. А по дворянських списках за 1818 р. М.І.Католой, М.І.Павловський, І.О.Стефановський, І.О.Адасовський, С.П.Філонович та І.Ф.Юрчевський залишилися без нагород та у тих же чинах, в яких перебували в 1812 р. [34]. Винятком була доля п’ятдесятного начальника І.О.Шпаковського. Під час служби у Ніжинському полку його начальник штабс-капітан Шаула у своєму рапорті доповідав “... и в течении всей его службы, оказывал рвение и способность к оной”. Пізніше, вже служачи наглядцем богемських шпита-

лів та комісіонером празьких транспортних складів виконував "... должность со всяким успехом и неусыпным старанием, а при том вел себя честно и добропорядочно, как долг доброму дворянину следует и ни в каких худых поступках никем не замечен почему комиссионерство постановило ... рекомендовать его к дальнейшему его поощрению..." В серпні 1814 р. його було нагороджено срібною дворянською медаллю за військові кампанії 1812-1814 років, та її він отримав тільки в березні 1817 р. [35].

Підсумовуючи, слід наголосити, що в кампанію 1806 року ополченські частини були створені як стратегічний резерв регулярної армії, а вже у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах виступали як самостійні військово-тактичні одиниці. Однак не зважаючи на хоробрість, мужність, великий патріотизм проявлені в ході військових дій, ополченські формування виявили і ряд серйозних недоліків. До них слід віднести невисоку ефективність під час військових операцій, значні не бойові втрати, слабку дисципліну, неукомплектованість офіцерськими та унтер-офіцерськими кадрами, відсутність мобільності, погану взаємодію з частинами регулярної армії. Саме це змусило російське командування відмовитись від активного використання ополченських полків у бойових діях, а використовувати їх для несення тилової, гарнізонної та обозної служби. Попри всі негативні моменти, ополчення мало дві особливості, які зробили цей вид військових формувань достатньо стійким у російській армії. Це, по-перше, його масовість, яка давала можливість створити резерв для регулярної армії. По-друге, його відносна дешевизна (для державної скарбниці), адже всі видатки на озброєння та утримання полків перекладались на "місцеві бюджети" губерній, що їх організовували. Практика організації допоміжних формування проіснує ще півстоліття і буде ліквідована тільки в ході військових реформ 60-70-х років XIX століття.

Необхідно визнати, що проблеми військової історії, що становлять славу сторінку історії нашого міста продовжують викликати інтерес краєзнавців та потребують подальших, глибоких пошуків та досліджень.

ПОСИЛАННЯ

1. Апухтин В. Народная военная сила. Дворянское ополчение в Отечественную войну. – М., 1912.
2. Кабанов А. Ополчение 1812 года / Отечественная война и русское общество. В 5 тт. – Т.5. – М., 1912. – 220 с.
3. Павловский И. Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным. – К., 1906. – 40 с.
4. Преженцов Я. Государственное ополчение. Исторический очерк. – СПб., 1889. – 250 с.
5. Петров Ф. Государственное ополчение. Исторический очерк и сравнительное исследование действующего положения о государственном ополчении по русскому и иностранному законодательствам. – СПб., 1901. – 170 с.
6. Бабкин В. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. – М., 1962. – 270 с.
7. Гербільський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року // Наукові записки Львівського державного університету ім. І.Франка. Серія історична. – Т. XXV. – Львів, 1953.
8. Стрельский В. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года // Наукові записки Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, – Т. XI. – К., 1952.
9. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. – 1998. – №3. – С. 62-71.

10. Уривалкін О., Лейберов О. Ніжинський полк в подіях 1812 року // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип.15. Серія: історичні науки: № 1: Збірник. – Чернігів, 2002. – № 15. – С. 21-28.
11. Строчков А.А. История военного искусства. В 4-х тт. – Т.3. – М., 1994. – С. 301.
12. Там само. – С. 303.
13. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 4.
14. Апухтин В. Вказана праця. – С. 76.
15. Павловский И. Вказана праця. – С. 7.
16. Макаров Н.В. Народы России в Отечественной войне 1812 года. Заграничные походы русской армии. – М., 2002. – С. 456.
17. Павловский И. Вказана праця. – С. 7.
18. Там само. – С. 36.
19. Там само. – С. 24.
20. Макаров Н.В. Вказана праця. – С. 455.
21. Там само. – С. 459.
22. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 34зв.
23. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 196, арк. 20.
24. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 11, 31.
25. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 3.
26. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 31.
27. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 11.
28. Макаров Н.В. Вказана праця. – С. 431.
29. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 46-47.
30. Макаров Н.В. Вказана праця. – С. 442.
31. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 31.
32. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 32.
33. Подмазо А.А. Большая Европейская война 1812-1815 годов: Хроника событий. – М., 2003. – С. 242.
34. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 570, арк.10зв, 11, 12зв, 17.
35. Там само, ф. 342, оп. 1 спр. 286, арк. 23 зв.

додаток

Список Ніжинського піхотного полку

Повітовий начальник: підполковник Г.Г.Левицький.

Заступник повітового начальника: штабс-капітан Шаула.

Батальйонні начальники: поручики М.І.Католой, С.В.Жила.

Сотенні начальники: титулярні радники Я.П.Скорина, М.І.Купенко, підпоручики А.Ф.Шаула, І.О.Стефановський, О.І.Мілович, губернські секретарі П.А.Єршов, поручик І.Ф.Юрчевський, прапорщик П.Г.Стеблинка, колезький регістратор Д.П.Овжаровський.

Полковий ад'ютант: Т.С.Хоменков.

П'ятдесятні начальники: колезькі регістратори Г.Д.Котляревський, Я.Г.Шпакович, корнети І.А.Мазуров, А.І.Нешерет, П.О.Марсов, прапорщик М.І.Павловський, колезькі регістратори І.О.Адасовський, С.П.Філоновський, К.Г.Діаковський, Я.А.Бедненко, І.О.Шпаковський, дворянин К.К.Соханський, Д.С.Ростов, губернський регістратор І.П.Вашенков, І.Ф.Юрчевський, В.І.Малієвський, дворяни К.В.Попов, С.П.Марсов, Г.В.Вашенков.

Євгенія Страшко (Ніжин)

ДО ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКИХ МУНІЦИПАЛЬНИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ (друга половина ХІХ ст.)

Система місцевого самоврядування та ліберальний рух, пов'язаний із нею, здавна були предметом уваги істориків, публіцистів, політиків. Даною проблемою в ХІХ ст. займалися видатний російський історіограф Веселовський, історики Корнілов, Кізиветр, Богучарський, суспільні діячі М.Драгоманов, Л.Тихомиров. Саме в літературі, виданій у дворянський період, історія земського та міського самоврядування представлена широко та різноманітно. Особливо інтенсивно вона досліджувалася у 1910-1914 роках, коли відзначався 50-річний ювілей земства. З середини 60-х рр. ХХ ст. дана проблема знаходилася у фокусі історичних досліджень В.Гармізи, П.Зайончковського, Л.Захарової, В.Чернухи, Н.Пірумової та інших [1]. Зарубіжні історіоверсії представлені в працях англо-американських вчених Емонса, Брукса, Пірсона, Рамера, Фрідена, Джонсона, Маккензі.

Щодо специфіки проведення цих реформ у Лівобережній Україні, то вона залишається актуальною проблемою й на сьогодні. У вітчизняній історіографії є окремі праці, присвячені проблемам утворення, соціального складу органів самоврядування Чернігівщини [2]. Дещо ширше та різнобічніше проаналізовано досвід роботи прогресивних земських діячів [3]. Стосовно ж напрямків діяльності місцевого самоврядування, то українські історики найбільш акцентували дослідницьку увагу на характеристиці культурно-освітньої сфери [4]. До певної міри вивчена і господарча робота органів самоврядування [5].

Однак, попри все, в сучасній історіографії недостатньо дослідженими залишаються такі питання, як урядова політика щодо органів міського самоврядування в національних регіонах, їх соціальний склад, діяльність в них провінційної інтелігенції, генезис ліберального руху.

Необхідність введення місцевого самоврядування як в центральних губерніях Російської імперії, так і в ряді національних регіонів була зумовлена цілою низкою причин соціально-політичного та економічного характеру. Після Селянської реформи 1861 р. гостро постала проблема у більш цивілізованих методах, принципах і новому механізмі управління місцевими справами. Знаменно, що саме в період глибокого суспільного розлому в Росії, в часи, коли вже неможливим стає абсолютне існування одноосібної влади самодержавства, була проведена міська реформа. У 1864 р. був підготовлений перший проект міської реформи, а остаточно "Міське положення" було затверджене лише 16 червня 1870 р. Згідно з ним створювалися всестанові органи місцевого управління, котрі формувалися перш за все на принципах майнового цензу. Виборчі права надавалися купцям, промисловцям, володарям нерухомої власності в межах міста. Розпорядчим органом самоврядування була міська дума, виконавчим – міська управа під керівництвом міського голови. Міська реформа проводилася поетапно; у 1871 р. міське самоврядування було запроваджено в 104 містах Російської імперії, а в 1892р. – в 621 із 707 [6].

Ніжин потрапив у число тих 104 міст, у яких міська реформа відбулася в 1871-1872 роках. 24 квітня 1872р., відповідно до положення про міське самоврядування, у місті було відкрито міську думу та міську управу. З квітня по липень цього ж року на посаду міського голови було затверджено М.К.Фальковського, а його заступником – члена управи грека Анастасія Кунелака [7]. Список обраних членів Ніжинської міської думи нараховував 63 особи. Архівні матеріали дають можливість проаналізувати соціальний склад думи. Потомствених гласних громадян – троє, надвірний радник, статський радник і кавалер, два титулярних радники, колезький асесор, колезький секретар, два губернських секретарі, три священники, двадцять п'ять купців, дванадцять міщан, п'ять козаків, два поручики, чотири греки [8]. Адміністративний апарат управи виглядав так: міський голова та три члени управи мали статус державних службовців, секретар думи та управи не наділявся правами державної служби, нарешті, бухгалтер і вісім канцелярських чиновників працювали на умовах вільного найму [9].

Таким чином, соціальний склад першої міської думи та управи дозволяє стверджувати, що він віддзеркалював соціальну стратифікацію міста Ніжина у другій половині XIX ст., був досить демократичним, а з точки зору адміністративно-чиновницького апарату не збюрократілим і фінансово необтяжливим.

У 90-х роках XIX ст., внаслідок контрреформ Олександра III структура міського самоврядування стала багатокуріальною, що повинно було посилити представницьку нерівномірність і, тим самим, забезпечити більшість депутатських місць за дворянством. Проте ситуація у віддалених від столичного Санкт-Петербурга повітах, у тому числі й у Ніжині, залишилася відповідно стабільною: як і раніше, в міській думі та управі переважали купці, промислові підприємники, нові землевласники з числа селян [10].

Першим міським головою Ніжина у 1872 р. було обрано відставного поручика артилерії дворянина М.К.Фальковського. Отримавши від губернатора затвердження, 3 травня 1872 р. він приніс присягу. 4 травня 1872 р. після приведення до присяги членів Ніжинської міської управи Ф.І.Подковещикова, А.Г.Кунелаку, Г.П.Зевіна, міський голова постановив відкрити міську управу. 15 травня 1872 р. губернатор затвердив заступника міського голови грека Анастасія Кунелака [11]. М.К. Фальковський поставив собі за мету згуртувати гласних у своєрідну думську партію та спільними зусиллями досягти того, “щоб місто набуло належного вигляду серед інших міст Росії” [12]. Активна та результативна діяльність міського голови була оцінена в наказі імператора Миколи II у січні 1900 р., за яким він одержав звання “Почесний громадянин м. Ніжина”, а його портрет був встановлений у приміщенні міської управи [13].

У політичних питаннях діячі Ніжинської думи та управи виявляли запопадливість і відверту підтримку царського уряду. Так, після розгрому народницьких виступів у Києві, Одесі, Петербурзі ніжинські думці засудили ці виступи і письмово висловили “верноподданические чувства и заверения, что враги общественного порядка не могли бы влиять в бреду общества на основы коренного Государственного и семейного строя” [14]. У січні 1879 р. Ніжинська дума отримала подяку від імператора Олександра II.

Отже, міські самоврядні інституції характеризувалися політичною лояльністю до самодержавного уряду та досить активною позицією до будь-якого суспільного радикалізму.

Архівні джерела дозволяють висловитися з приводу практичної діяльності міських

органів самоврядування. Їх функції спочатку чітко ділилися на обов'язкові та другорядні. Обов'язковими вважалися, насамперед, облаштування та ремонт доріг, утримання мирових суддів і посередників. Господарські, благодійні ж справи були другорядними та необов'язковими. Лише з кінця 70-х років ці обидва функціональні напрями набувають обопільного значення, що й підтверджується зростанням уваги міської управи до культурно-освітніх, санітарно-епідеміологічних і побутових справ.

Аналіз історичного матеріалу показує, що міська дума розгорнула економічну діяльність, хоча вона й не вирізнялася різноманітністю: у більшості випадків це регулювання роботи промислових і торгівельних закладів міста. Ніжинська дума викупила землі у межах міста і відкрила постійно діючий ринок. За право вести торгівлю на ярмарках встановлювався відповідний порядок на користь міського самоврядування, при цьому він не був обтяжливим [15].

Міські самоврядні інституції регулювали торгівлю різними продуктами. Традиційно в людних місцях відкривалися шинки. Проте Чернігівський міський муніципалітет заборонив відкривати шинки у місцях торгівлі. Дозволялося утримувати там лише "харчевні" і "трактири", в яких обов'язково повинні були подаватися страви. Безумовно, ці заходи сприяли удосконаленню культурних традицій ярмарків другої половини ХІХ ст. В перші роки своєї діяльності Ніжинське міське самоврядування ліквідувало 63 шинки [16]. Це насамперед запобігало численним правопорушенням і пов'язаним із ними злочинності. Подальша економічна діяльність міських інституцій сприяла розвитку капіталістичного підприємництва в Ніжині. Так, наприклад, у 1900 р. за сприянням Ніжинської міської управи відкрився торгівельний дім фірми "А.З.Раділовський і Х.М.Гольман" [17].

Розвиток індустріальних відносин, модернізація економіки нагально потребували активізації фінансово-комерційної та банківської справи. За ініціативою міської думи 8 червня 1873 р. в Ніжині, як і в інших містах Лівобережної України, відкривається Міський Громадський банк. У інформаційному тексті з цього приводу наголошувалося, що банк допоможе "открыть дешевый кредит, ходатайствовать развитию торговли и промышленности, умножить городские доходы и вообще способствовать благосостоянию всего города" [18]. Установчим капіталом банку став внесок у розмірі 10000 крб. гласного Миколи Куликова, обраного директором банку.

Із архівних матеріалів легко помітити, що найбільш ініціативно-результативною була господарська діяльність управи з метою покращення благоустрою Ніжина: підтримка чистоти вулиць, реставраційне відновлення найдавніших із них, наприклад, Біляківської, влаштування парку (щоправда, на честь царя) на площі Богдана Хмельницького, виділення коштів на капітальний ремонт Олександрівського грецького училища, заснування в місті вільного пожежного товариства тощо [19].

У центрі уваги управи, враховуючи соціальні потреби міщан, були й справи покращення медичного обслуговування населення Ніжина. Серед них назвемо найбільш вагомі: влаштування міської лікарниці "для приходящих больных", богадільні для пристарілих, відкриття на кошти купця Д.Вольфіна єврейської безкоштовної лікарні "для несостоятельных больных всех сословий, обоего пола, иудейского вероисповедания" [20].

Отже, як бачимо, соціально-економічна діяльність ніжинських думців була домінуючою серед інших напрямів і безпосередньо задовольняла господарські, фінансові та побутові інтереси міста.

Звернемося до ролі органів міського самоврядування у сфері культурно-освітнього життя Ніжина. Найбільш відраді явища в цьому плані були у благодійно-меценатських і освітніх справах. Саме за ініціативою гласних міських органів самоврядування протягом 70-х – 90-х років XIX ст. у Ніжині була започаткована строката мережа шкільництва для представників різних верств населення міста. Насамперед, слід назвати недільні класи для дорослих. Так, наприклад, у такі класи при парафіяльному міському училищі приймалися лише дорослі від 14 до 50 років. При цьому була розроблена досить чітка система організації навчального процесу, котра враховувала станові, ремісничі та освітні характеристики учнів [21].

У травні 1894 р. членами міської управи було розглянуто питання про відкриття в Ніжині купчихою Сарою Радилівською “елементарної школи” для дівчаток бідних євреїв під назвою “Талмуд-Торе”. Управа задовольнила прохання меценатки Радилівської [22]. Однак, нерідко траплялися й такі випадки, коли на реалізацію подібних ідей доводилося марнувати багато зусиль і часу. Ще в листопаді 1888 р. гласні думи та члени управи поставили питання про заснування ремісничого училища на благодійні кошти колезького радника А.Ф.Кушакевича у розмірі 159642 крб. Передбачалося, що в ньому хлопчики 11-14 років будуть набувати слюсарного, столярного, ковальського ремесла. Та лише 1 липня 1895 р. училище розпочало навчання. Щоправда, надалі це училище зіграло помітну роль у підготовці ремісничих кадрів для місцевих господарських потреб [23].

Нарешті, завдячуючи ініціативі діячів самоврядних структур, у Ніжині зрушилася з мертвої крапки проблема жіночої освіти. 1 червня 1878 р., знову ж таки на пожертви А.Ф.Кушакевича, в місті почала діяти жіноча прогімназія, котра в 1884 р. була реорганізована у гімназію [24]. Крім того, гласні думи та управи систематично контролювали шкільну справу в місті: заслуховували звіти адміністрації про кількість учнів, їх успішність і побут, розглядали та затверджували вчительські кадри, клопотали про закупівлю підручників і шкільного приладдя. На жаль, архівні матеріали не відображають позицію членів думи та управи стосовно впровадження української мови у навчальний процес у шкільних закладах. І все ж значну роль у розвитку освіти в Ніжині зіграли такі думські діячі, як міський голова П.Ф.Кушакевич, радники А.Ф.Кушакевич і О. Гржимайло, предводитель дворянства Ніжинського повіту К.Троцина.

Отже, створення у другій половині XIX ст. нетрадиційних для російської самодержавної системи органів місцевого самоврядування, так само як і земств, відкривало нову альтернативу суспільного розвитку – шлях до ліберального конституціоналізму, а не лише фатального радикалізму. І хоча царизм максимально звужив механізм і так слабких гарантій, жорстко обмежив їх діяльність суто побутовими та господарськими функціями, навіть, у галузі освіти, все ж система місцевого самоврядування виявилася життєспроможною.

Як свідчить історичний досвід Ніжинської міської думи та управи, їхня ефективність і працездатність забезпечувалися перш за все тим, що вони були самоврядним організмом: самі обирали керівний апарат, визначали структуру управління та напрями діяльності, підбирали та готували кадри, накопичували значні фінансові можливості. Вплив органів місцевого самоврядування на соціальний, економічний, освітній розвиток м. Ніжина, безперечно, не міг швидко та докорінно змінити його, але мав

конструктивний характер і в кінцевому результаті відповідав соціальному прогресу. Нарешті, професіоналізм, доброчинність і меценатство, особиста відповідальність та ініціатива діячів думи і управи позитивно впливали на суспільну думку жителів Ніжина, ставали своєрідною зоною формування ліберальних ідей.

ПОСИЛАННЯ

1. Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. – М., 1957; Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX ст. – М., 1970; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 года. – М., 1968; Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. – М., 1986; Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма з середини 50-х до начала 80-х гг. XIX в. – Л., 1978 та ін.
2. Шраг І.Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997; Тридцатилетие деятельности Черниговского общественного управления. 1870-1901. – Чернигов, 1901; Студьонова А. Чернігівське повітове земство. – Ніжин, 2003; Редькіна О. Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху // Історіографічне дослідження в Україні. – Вип. 10. – Ч.2. – К., 2000; Шара Л. Формування міських дум Чернігівщини за Положенням 1870 р. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. 5. – Чернігів, 2002 та ін.
3. Демченко Т.П. І.Л. Шраг – “славний український діяч” // УДЖ. – 1993. – №10; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі // Сіверянський літопис. – 2002. – №6; Ємельянов В. Міський голова // Ніжинський вісник. – 1992. – 14 січня; Кулик В. Ніжинська міська управа // Вісті. – 2002. – 6 грудня та ін.
4. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2000. – №5; Гапієнко А.А. Пам'яткоохоронна діяльність земських установ Чернігівської та Полтавської губерній // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998; Гуз А. Земства дбали й про українську мову // Політика і час. – 2001. – №5 та ін.
5. Гандиш А. Діяльність Чернігівського губернського земства по сприянню сільському господарству // Сіверянський літопис. – 2000. – №4; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865-1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – №5; Раковский Л.Б. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в 2-й пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 3. – Чернігів, 1995; Кулик В. Вказана праця, та ін.
6. История СССР. 1861 – 1917 // Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990. – С. 35.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
8. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 2-3.
9. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 112, арк. 2.
10. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 39, арк. 195.
11. ВДАЧОН, ф.340, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 19.
12. Кулик В. Вказана праця. – С. 6.
13. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 113, арк. 1.
14. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 22, арк. 5.
15. Ємельянов В. Вказана праця. – С.4.
16. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 9, арк. 140.
17. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 994, арк. 2.
18. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 1227, арк. 3.
19. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 360, арк. 14.
20. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1246, арк. 4.
21. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1242, арк. 4.
22. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1239, арк. 1-2.
23. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1236, арк. 62.
24. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1230, арк. 16.

ІВАНІВСЬКА СТАРОВИНА

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Василь Пуцко (Калуга)

ПОРТРЕТНІ ЗОБРАЖЕННЯ МИТРОПОЛИТА ІОАННА МАКСИМОВИЧА

У 2006 р. минуло 90-річчя канонізації професора Києво-Могилянського колегіуму, проповідника, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського, митрополита Тобольського і Всього Сибіру Іоанна Максимовича, народженого в

Святитель Іоанн Максимович,
митрополит Тобольський і Всього
Сибіру (сучасна ікона)

Ніжині. Про його особу чимало відомостей можна знайти в історичній літературі, навіть, маємо портрети, надто цікаві з огляду не лише їх документальність, але також і суто мистецьку вартість. Архієрейський портрет в Україні має багатовікову традицію, коріння якої сягають тих далеких часів, коли між портретним зображенням і звичайною іконою не вбачали суттєвої різниці, адже перше вже було з ознаками другого. Ця єдність подекуди зберігається і в європеїзованому портреті XVII-XVIII ст. Від першої половини XVII ст., зокрема, відомі портрети полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького (1620 р.), православного владики, а від 1627 р. – уніата, який помер в 1633 р. [1].

Відомо чимало портретів іншого видатного українця – Святителя Дмитра Туптала, митрополита Ростовського, висвяченого для Тобольська 23 березня 1701 р., але який так і не побував у Сибіру, оскільки 4 січня 1702 р. його було призначено у Ростов [2]. До Тобольська ж 4 квітня того ж 1702 р. поставлено намісника Свінського монастиря (біля Брянська), на той час – філії Києво-Печерської Лаври, Філофея Лещинського, котрий керував сибірською паствою аж поки не прийняв схиму в Тюмені в 1711 р. В Тобольську зберігся його великий парадний портрет, досі не опублікований. На місце Філофея

11 березня 1712 р. призначено, з підвищенням до сану митрополита, чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича, який управляв тобольською єпархією до своєї смерті, що сталася 10 червня 1715 р. В пам'яті сучасників він залишився як свята людина, гідна великої поваги [3].

Іван Максимович народився в грудні 1651 р. в Ніжині. До 1669 року навчався в Києво-Могилянській колегії, де пізніше був професором. Від 1680 р. він вже ієромонах Києво-Печерської Лаври, проповідник, у 1685-1690 роках – намісник Успенського Свінського монастиря, в 1696 р. – архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові. Нарешті, 10 січня 1697 р. Іоанна Максимовича висвячено в Москві в сан чернігівського архієпископа. Пам'ять про себе він залишив влаштуванням у 1700 р. славнозвісного Чернігівського колегіуму. Невдовзі також розпочинається

інтенсивне видання творів архієпископа: “Зерцало от писанія Божественного” (Чернігів, 1705); “Алфавит собранный, рифмами сложенный от святых писаний, из древних речений на пользу всем чтущим, в правой вере сущим” (Чернігів, 1705); “Псалом пятидесятый с писания взятый” (Київ, 1707); “Богородице Дево, книга нареченна” (Чернігів, 1707); “Феатрон, или позор нравоучительный” (Чернігів, 1708); “Молитва Отче Наш, от Христа Господа сложенна” (Чернігів, 1709); “Осьм блаженства евангельские, от Христа, Господа Спаса нашего изреченныя” (Чернігів, 1709); “Царский путь креста Господня, выводящий в живот вечный” (Чернігів, 1709); “Богомыслие в пользу правоверным” (Чернігів, 1710; двічі перевидане в 1711 р.); “Илиотропион, сообразование человеческой воли с Божественною изображающий” (Чернігів, 1714) – переклад твору єзуїта Дрекселія, надрукований коли Іоанн Максимович вже перебував у Тобольську. Цю книгу, так само, як і “Царский путь креста Господня”, в 1889 р. передруковано видавництвом Оптиної Пустині [4]. До історії української літератури Іоанн Максимович увійшов також як автор численних віршованих творів, прози та перекладів. Щоправда, не всі сучасники святителя до його творчості ставилися прихильно. Відомо, що Дмитро Туптало так відреагував у листі до митрополита Стефана Яворського на одне з таких видань: “Книга вершов печатных прислана мне: Бог дал тем виршеписцам друкарню, и охоту, и деньги, и свободное житье: мало кому потребныя вещи происходят” [5]. Ще з більшою неприязню до творчості святителя поставився один із літературознавців, сприйнявши його в якості типового автора порожніх віршів, що чи навряд є справедливим [6].

Святитель Іоанн Максимович,
архієпископ Чернігівський. Портрет із
Чернігівського архієрейського дому.
Бл. 1697-1711 р.

Такі загальні відомості про життя та літературну діяльність митрополита Іоанна Максимовича. В Сибіру він невтомно відправляв богослужби, виголошував проповіді, був єдиним архієреєм на безкрайньому просторі неосяжної Російської імперії. Здоров'я ж на все не вистачало, – підступала хвороба, і невдовзі в 64-річному віці святий помер. Його поховали під Софійським собором у Тобольську, але не забули, бо досить яскравий залишив по собі слід в пам'яті місцевих мешканців. Пам'ятали його і в Україні, де доля виявилася до нього не менш суворою: будучи приятелем побожного гетьмана Івана Мазепи, Іоанн Максимович був змушений разом із іншими українськими архієреями виголосити в Глухові анафему опальному гетьманові. Такою була дійсність.

Нині відомі два портрети Іоанна Максимовича, один із яких (на жаль, втрачений) знаний як такий, що давніше знаходився в Чернігівському архієрейському домі (тобто в Троїцькому монастирі) і був відтворений у ювілейному виданні [7].

Святитель Іоанн Максимович, митрополит Тобольський і Всього Сибіру. Труменний портрет із усипальниці Софійсько-Успенського собору в Тобольську. Бл. 1711-1712 р.

Святителя на ньому зображено по коліна, вдягненим в дорогі богослужбові архієрейські шати, в тричвертному повороті ліворуч. Шати з дорогої золототканої парчі з оздобленням гаптованими хрестами та позументами. Крій сакосу, широченний із великими декоративними хрестами омофор, велика за розміром ромбовидна палиця, широкі з гаптованими зображеннями й низаними перлами поручі (нарукавиці), – все це відповідає українським церковним реаліям кінця XVII – початку XVIII ст. На голові схожа на корону висока митра з коштовним камінням і перлами, увінчана хрестом. На масивних ланцюгах наперсний хрест і панагія, так само обсажені перлами, за типом дуже подібні до творів московського золотарства: не

виключено, що таким насправді було їх походження: вони могли дістатися чернігівському архієпископу в якості царського подарунку з нагоди посвяти. Панагія має зображення Нерукотворного Спаса. В правиці срібний архієрейський жезл давньої форми, без гадючих мотивів. В лівій руці святий тримає нап্রে-стольного хреста з рельєфним розп'яттям в ажурному обрамленні. Звичай архієрея тримати постійно хрест в руці є прадавнім, на сьогодні захованим лише в нехалкидонських церквах Сходу. Але ще порівняно нещодавно він існував також в Україні, і, навіть, в повоєнні роки старші за віком священики, йдучи на будь-яку відправу, обов'язково тримали в руці хреста. Так само уніатські архієреї першої половини XX ст. на світлинах із жезлом і хрестом.

Отже, цей портрет, де вміщено відповідно ще герб і монограму Іоанна Максимовича, можна сприймати як характерне зображення православного українського архієрея – сучасника гетьмана Івана Мазепи. За браком оригіналу портрет важко описати докладніше. Означений твір є вельми показовим для українського архієрейського портрету як такого, зразки якого свого часу було зібрано в різних церковних установах – скажімо, у Харкові [8]. Можна порівняти з ним, наприклад, виконаний близько 1718 р. портрет Київського митрополита Іоасафа Кроковського, репрезентованого в подібній позі [9]. Чернігівський портрет написано між 1697-1712 роками, можливо ближче до межі сторіч, оскільки ієрарх на ньому ще сповнений сил, а сивина вкрила ще не всю бороду. Високий професійний рівень виконання подібного типу портрету не дозволяє підозрювати відсутність подібності до реальної особи Іоанна Максимовича, і це особливо призводить до розпачу, коли перевести око на інший портрет тієї ж людини, хоча хронологічно й відокремлений найбільш як п'ятнадцятирічним періодом.

Останній зберігся в Тобольську, і походить з архієрейської усипальниці під кафедральним собором, де первісно був прибитий до торцевої частини труни митрополита [10]. Йдеться про погрудне зображення олійними фарбами на блясі розміром 46,5X36,5 см. Пластина шестигранна, з вузьким верхом (14,5 см.). Митрополит Іоанн репрезентований у білому клобуці, дещо звуженому догори, що було звичайним для того часу. Видно, що одягнений у темно-червону архієрейську мантию з синім коміром (не виключено, однак, що “до кадру” потрапили не деталізовані малярем нашиті на мантию “скрижалі”). Обличчя в трьохчвертному повороті, написане енергійно нанесеними широкими мазками, модельоване різними відтінками коричневатого кольору. Очі карі. Клобук і довга та широка борода мають поряд із білими освітленими місцями сірі, іноді з долученням умбри, тіні. Тло майже “свинцеве”, зі слідами пізніх написів. Портрет пізніше реставрований.

Портрет, абрис котрого відповідає торцевій стороні труни, після того, як його було вилучено з усипальниці, знаходився в соборному давньосховищі (інв. № 644), а в 1925 р. його передано до музею. Треба мати на увазі, що з труни портрет знято ще в 1826 р., коли проводився огляд мощів святителя. Копія з цього твору відома як одне із зображень в зібранні портретної галереї Тобольського архієрейського дому. Саме вона стала джерелом перших ікон святителя, виконаних у 1916 р. Характерно, що оригінальні прижиттєві портрети в Чернігові й Тобольську ніяк не було використано. Ікони орієнтовані на спрощене відтворення портрету XIX ст., радше – його загальної типології. Про збереження портретних рис не може й бути мови. Особливо це стосується не стільки тих ікон, котрі перед революційними подіями набули поширення в Сибіру та в межах історичної Чернігівщини, як написаних пізніше.

Незвичайність тобольського портрета спонукає пригадати деякі принципові аналогії. В XVII – XVIII ст. в Польщі та Україні існував звичай в елітарному середовищі при похованні померлого прикріплювати на торці труни його портретне зображення. Чимало таких портретів досі зберігається в Кракові, Варшаві, Познані, Торуні, Львові [11]. Свого часу вони відігравали велику роль у регламентованій до дрібниць похоронній церемонії. Існує уявлення, ніби поши-

рення такого поховального образу було чітко обмежене землями Речі Посполитої. Тобольська знахідка ставить це твердження під сумнів, і, в усякому разі, не виключає існування винятків. Хто міг бути автором портрета? Відомо, що попередник Іоанна Максимовича митрополит Філофей Лещинський клопотався про поширення в Сибіру українських звичаїв та мистецької традиції, передусім бароко. Сприяв також запрошенню до Тобольська малярів із України. Саме вони написали ікони до Софійсько-Успенського кафедрального собору, а в 1708-1711 роках – також для соборного храму Троїцького монастиря в Тюмені [12]. Здавалося б, ніщо не заважає визнати одного з цих майстрів можливим автором згаданого портрету. Проте, неможливо не помітити, що портрет виконано надзвичайно швидко і з виключним артистизмом. Зображення літньої хворої людини не виключає, що митрополит міг потурбуватися про свій труменний портрет вже по дорозі до Тобольська, зупинившись у Москві. Там він міг скористатися послугами одного з європейських майстрів, з числа тих, що на той час перебували в російській столиці [13].

Труменні портрети православних ієрархів дуже нечисленні. Слід згадати, насамперед, погрудне зображення Сучавського митрополита Досіфея, видатного архієрея, померлого в Жовкві в 1693 р.: воно виконане на шестигранній срібній пластині розміром 40,0X56,0 см ймовірно малярем, котрий виконував замовлення польського короля Яна III [14]. Другий портрет овальної форми, розміром 68,0X53,0 см, виконаний на полотні олійними фарбами, містить погруддя православного Київського митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, померлого в 1690 р. Це зображення виконане в першій половині XVIII ст., щоправда не належить до типу труменних [15].

Тож виявляється, що портрет митрополита Іоанна Максимовича є твором надзвичайної історичної й мистецької вартості, одним із двох відомих, де зображено православних ієрархів. Ще важливіше те, що святитель і знаний духовний письменник зображений як звичайна жива людина, з її хворобливим станом, властивим людині похилого віку, за спиною якої залишилось чимало трудів, а також подвигів. Навіть важко уявити, що святителя Іоанна Тобольського можна бачити не лише в іконописній інтерпретації, а й на європейському за своїм характером портреті.

ПОСИЛАННЯ

1. Попов П. До іконографії письменників XVII ст. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна-Рутського // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. – Т.1. – К., 1928. – С. 84-91; Пуцко В. Забытыя партреты Мялеція Смятрыцкаго // Мастацтва Беларусі. – 1989. – №2. – С. 65-66.
2. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л., 1981. – С.122-124; іл. 107; Федорова М.М. Дмитрий Ростовський. Иконография в собрании Ростовского музея // Сообщения Ростовского музея. – Вып. II. – Ростов, 1991. – С. 48-70.
3. Сулоцкий А. Жизнь Іоанна Максимовича, митрополита Тобольского и всея Сибири. – М., 1849; Юрьевский А. К жизнеописанию святителя Іоанна Максимовича // Труды Киевской духовной академии. – 1916. – №5-6. – С. 62-94; Святитель Іоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский, новоявленный чудотворец (1651-1715) // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 22-28, 30-33.

4. Див.: Соколов Д. Об изданиях Оптиной пустыни вообще и издании ею святоотеческих творений в частности // Известия Калужской ученой архивной комиссии. – Вып. 5-6. – Калуга, 1898. – С. 10-24.
5. Шляпкин И.А. Св.Димитрий Ростовский и его время. – СПб. – 1891. – С. 263-264.
6. Возняк М.С. Історія української літератури. – Кн. 1. – Львів, 1992. – С. 570.
7. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. – К., 1911. – С. 104.
8. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 1.– X., 1905. – С. 326, 329, 331, 333, 335, 393.
9. Белецкий П. Вказана праця. – С. 121, іл. 106.
10. Тобольський Державний історико-культурний музей-заповідник, інв. № 15450.
11. Dobrowolski T. Polskie malarstwo portretowe (ze studiów nad sztuką epoki sarmatyzmu), Krakow, 1948; Gębarowicz M. Portret XVI-XVIII wieku w Lwowie, Wrocław, 1969, s. 109-111, гус. 71-79; Білецький П. Вказана праця. – С. 50-60, 138-147; Тананаєва Л.И. Сарматський портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – М., 1979; Gdzie Wshöd spotyka Zahöd. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej. 1576-1763. Katalog wystawy, Warszawa, 1993; Dziubkova J. Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych, Poznań, 1996.
12. Хрампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914; Копылов А.Н. Очерки культурной жизни Сибири XVII – начала XIX в. – Новосибирск, 1974.
13. Молева Н., Белютин Э. Живописных дел мастера: Канцелярия от строений и русская живопись первой половины XVIII века. – М., 1965.
14. Gdzie Wshöd spotyka Zahöd..., s. 222, 393-394, № 327.
15. Ibid., s. 171, 373, № 230.

Адміністративний центр Ніжина XIX – початку XX ст. Фото початку XX ст.
(до розвідок із попереднього розділу В.Кулик та Є.Страшко)

Сюди на ріг вулиць Пожежної (нині – Студентства) та Міщанської (Некрасова) після ліквідування міського магістрату з Соборної (або Торгової) площі (площа Заньковецької) остаточно перемістилися вся загальноміська адміністрація. Будівля Ніжинської міської думи (ліворуч), збудована наприкінці XVIII ст. У цьому будинку, крім власне міської думи, розміщувалася також міська управа. Відразу поза будівлею з 1867 р. розташовувалася міська пожежна команда, для якої в 1910 р. збудували окремий двоповерховий будинок, перший поверх якого й зараз використовується сучасними пожежними.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ПАМ'ЯТКИ

*Коваленко Олександр (Чернігів)
Петреченко Ірина (Чернігів)*

“ПРОДУКТЫ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ” НІЖИНА ТА НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ ЗА НЕОПУБЛІКОВАНИМ ОПИСОМ 1785 РОКУ

Адміністративно-територіальні перетворення останньої чверті XVIII ст., що призвели до остаточної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії, спричинили також появу цілого комплексу унікальних описово-статистичних пам'яток. Одночасно, всебічне вивчення окремих регіонів і країни в цілому ініціювала наукова спільнота Росії. Наслідком обопільних зусиль урядовців і вчених стали, зокрема, численні описи новоствореного Чернігівського намісництва, до якого увійшла і Ніжинщина. Загалом, на сьогодні виявлено вісім описів регіону. Деякі з них, як-от видане окремою книгою ще в 1851 р. “Черниговского наместничества топографическое описание” О.Ф.Шафонського, достатньо добре відомі фахівцям, решта ж і досі зберігається у вигляді рукописів у архівосховищах України та Росії [1]. Це стосується, зокрема, опису “О продуктах или произведениях” Чернігівського намісництва 1785 р., який донедавна залишався поза увагою дослідників [2]. Цей проект мав на меті поглиблену характеристику природних умов, продуктивних сил, економічного потенціалу регіону. 16 лютого 1785 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцев писав до Чернігівського намісницького правління: “Сие наместническое правление благоволит препоручить городовим и земским исправникам, чтобы первые в городах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно изведали, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описания немедленно и представили в сие наместническое правление” [3]. Через кілька днів, 28 лютого 1785 р. Чернігівське намісницьке правління надіслало накази подібного змісту чернігівському коменданту Петру Мухіну, городничим і до нижніх повітових судів [4]. Вже протягом березня 1785 р. до намісницького правління частково надійшли описи “о продуктах или произведениях здешних родов” від городничих борзнянського Петра Бубліченка, глиньського Макара Шульгіна, гадяцького Якова Савича, лохвицького Івана Алгазіна, городнянського Максима Бутовича, прилуцького Івана Дурново, роменського Григорія Сегунова, а також Борзнянського, Березнянського, Лохвицького нижніх земських судів [5].

Очевидно, на місцях не зовсім вірно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому

намісницьке правління, зазначивши, що нижні земські суди й городничі “описывают продукты земли и как некоторые из них прямого об них не имеют понятия, и полагают оныя в одном хлебном vine, вициживаемом в городе и в уезде, которое не есть продукт или произведение земли, но искусства и рукаделия, то для точнаго знания об оных и для единообразнаго описания их”, 31 березня 1785 р. наказало “всем городовим и нижним земским судам изъяснить в указах, что продукт или по-русски произведение земли есть то, что земля или сама собою, или с помощью рук человеческих для пропитания людей дает, как то все произрастения, или что в каком краю родится, яко то разнаго рода животные к употреблению и пропитанию человека нужные; что из сих продуктов человек искусством выделяет и в свою пользу употребляет, называется продукт искусства и прилежности, куда принадлежат все мануфактуры или рукаделия, ремесла, фабрики и заводы. В разсуждении целаго государства как первые, так и последние называются общим именем тоже продукты; но когда спрашивается о продуктах земли частно какого уезда или города, то должно их описывать в первом смысле, и означая оные подробно и так, как их земля производит или как они на земли рождаются, изъяснить и их употребление и то, что из них трудами и искусством делается, из чего выйдут и продукты втораго смысла, которые более принадлежат до городов”. Далі докладно визначалося, що саме відноситься до “продуктов или произведений”. У переліку, який включав 21 пункт, називалися: “1е. Рожь: сколько ее примерно по количеству пахатнаго поля, по собственной ея доброте, и по искусному и прилежному хлебопашеству родится? Вся ли она только на пропитание своего уезда жителей употребляется, или излишняя продается в другие уезды и губернии, или обращается на вынокурение. 2е. Пшеница: о ее количестве и употреблении так же примерно сказать. 3е. Ячмень: примерное его количество показав, сказать, куда он употребляется, в одном ли только своем уезде, или и в другие продается? Сам ли собою или переделанный в солод, а солод на вино или на пиво идет. 4е. Овес: об нем тоже что и об ячмене показать. 5е. Гречь: тоже и об оной сказать, объяснив при том, вся ли она в крупу или несколько и в муку, и на что переделывается? 6е. Просо: о котором тоже примерное количество, и его употребление изъяснить с тем, что оно только для собственного употребления своего уезда, или же и для других продается. 7е. Горох, сечевича, полба и картофли, о коих всех тоже показать, что и о вышеписанных произрастениях. 8е. Пенька, конопли и лион, сколько их примерно сеется, куда оние употребляются, собственно ли только своего уезда жителями, или продается и в другие губернии; масло конопляное и льняное или олея тоже куда употребляется. 9е. Мак: сей сам ли просто, или выделяемое из него масло для своего ли только пропитания употребляются. 10е. Всякая городина: какая именно, для одного ли своего продовольствия или для соседных уездов сеется? 11е. Садовы разнаго рода фрукты какие именно, сами ли собою свежие употребляются и продаются или, обратив их в какие наливки и варенья издерживаются, в обеих случаях одни ли жители своего уезда их издерживают, или жи и в другие губернии продаются? 12е. Сено для одного ли только прокормления своего скота, или за излишеством и в другие места продается. 13е. Табак простой и американской во многих селениях и городах сеется во многом количестве, и доставляет многим обывателям доход. 14е. Хмель, который может за излишеством в другие места продаваться. 15е. Леса и в них разнаго рода деревья, сколь они обширны, для одного ли только своего уезда или и другим для дров уделяются продажею, кроме дровянаго леса есть ли строевой, какой точно? И как его количество велико? Одни ли жители своего уезда только довольствуют себя оным на строение, или и в другие на

такое ж употребление отпускается, и сколько примерно? В некоторых уездах обыватели употребляют леса на разную посуду деревянную и стеклянную, и на летные и зимные повозки, то сколько одной может быть? Для одного ли своего обихода или же и в прочие уезды такую деревянную и стеклянную посуду и повозки продают? В лесах растут разные в пищу употребляемые губы, особливо разного рода грибы, рижьки, которые сельским обывателям могут дать некоторый доход. 16е. Разные каменя к строению употребляемые, известь, алябастр и мел, сколько собирается и куда употребляется? 17е. Разного рода животные на земле и в водах живущие и в пользу человека употребляемые, а именно: 1е) Рогатой скот, который за излишеством от своего продовольствия или живой продается, или по убою онаго мяса, с него собирается масло, молоко, сыр, сало, кожи, роги и шерсть, которые или без всякаго рукоделия или же по обработыванию в разные вещи в другие места продаются, как много сего скота и из него вышеозначенных собираемых вещей может быть продано? 2е) Овцы и козы, с которых мясо, овчины, шерсть, масло, сало, кожи и роги употребляются: продают ли жители все сие за прокормлением самих себя, и в одном ли только своем уезде или и в других? 3е) Лошади, которые за излишеством живые, или снятые с них кожи, сырые и выделанные, продаются. 4е) Свины: от сых употребляется мясо, сало, ведчина и щетина. 5е) Зверы дикие как то: волки, лисицы, зайцы, сурки или бабаки, еврашки, бобры, выдри, куницы, белки, горностаи, ласки, рыси, медведи, которые все употребляются на мехи и составляют не малой продукт и торг. 6е) Птицы всякаго рода как домашные, так и дикие: из некоторых употребляется одно мясо, а с других мясо, пух и перье, и может составлять жителям некоторым доход. 7е) Рыбы в речках и озерах обретающиеся, оные могут свежие, солоные и вяленые составить не малой торг. 8е) Пчели, которые дают мед и воск и составляют знатный продукт, которым, жители пользоваться могут. 18е. Горячее вино, мед и пиво в каком количестве варится, куда, в своем или одном уезде или и в другие в продажу отпускается? 19е. Разные руды как то: медная и железная, сколько ее выплавливается, и на какие вещи, то есть одними ли только слитками или в какую посуду и другие орудия переделанные, и куда отпускается? 20е. Разные минералы, как то: соль поваренная, селитра, поташ, квасцы и купорос, как много вываривается и куда продается? 21е. Всякие мануфактуры, яко то: сукна, холст, воилоки, кожи сапожные и римарские и с них разные обувь и упряжь, бумага писчая, глиняная посуда, печние зразцы, и всякие шерстяные льняные и конопляные тканые вещи, до какого количества выделяются и куда в продажу идут, для собственного ли только обыходу или в другие уезды отпускаются?" Документ, що фактично являв собою програму складання Опису, підписали радники Чернігівського намісницького правління О.Шафонський та Я.Вольватєєв [6]. Не виключено, що саме вони були авторами цієї програми.

З місць досить оперативно почали надходити виправлені й доповнені описи. Першим 16 квітня 1785 р. надіслав "Описание какие именно... продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако имел у себя обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят" Чернігівський нижній земський суд. Автором чи упорядником опису був колезький канцелярист Яків Ясновський. Усього на один день він випередив прем'єр-майора Микиту Старого, який 17 квітня 1785 р. своїм підписом засвідчив опис Березни. Незабаром подібний опис було отримано від глиньського городничого Макара Шульгіна. 8 травня 1785 р. було остаточно упорядковано опис Гадяча, 16 травня – Ромнів, а 25 травня – Лохвиці. Підписані вони відповідно городничими Яковом Савичем, Іваном Безпалчевим (він змінив на цій посаді Григорія

Сегунова) та Іваном Алгазіним. 23 травня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло на своєму засіданні “рапорт городничего борзенского Бубличенка”, до якого додавалося “о продуктах или произведениях земли описание”. Наприкінці травня було завершено роботу над описами Лохвицького, Глинського та Зеньківського повітів. Приблизно тоді ж від городового Івана Бутовича надійшов опис Зенькова. 31 травня 1785 р. було упорядковано опис Городні. Підписав його городничий Максим Бутович. 2 червня 1785 р. намісницьке правління отримало опис від нижнього Борзнянського суду, засвідчений військовим товаришем Антоном Дивилковським [7].

Одночасно, 2 липня 1785 р. на засіданні Чернігівського намісницького правління було зазначено, що “таковых описаний и понине не получено от бригадира черниговскаго коменданта и кавалера Мухина, городничих нежинскаго и прилуцкаго да нижних земских судов городницкаго, березинскаго, нежинскаго, прилуцкаго, роменскаго и гадяцкаго”, а тому наказало, “подтвердить... указами, чтобы с получения оних комендант Мухин по крайней мере на другой день, а протчие с первою почтою вышеупомянутие описания прислали в наместническое правление непременно для доставления Его Сиятельству (П.О.Рум’янцеву – *авт.*)” [8]. Очевидно, деякі описи були вже готові, але їх не встигли надіслати до намісницького правління, адже, наприклад, опис Городнянського повіту датовано 26 червня 1786 р. [9].

Швидше за всіх відреагував на цей наказ чернігівський комендант Петро Мухін, який уже 10 липня 1785 р. засвідчив опис Чернігова. Слідом за ним 14 липня 1785 р. завершили роботу над описами Роменський і Гадяцький, а 18 липня – Прилуцький нижні земські суди. Очевидно, до кінця липня 1785 р. до Чернігівського намісницького правління надійшли опис Прилук, завірений Іваном Дурново, та опис Ніжинського повіту [10]. А от ніжинському городничому Сердюкову і Березнянському нижньому суду Чернігівське намісницьке правління 11 серпня 1785 р. вже вкотре змушене було “строжайше предписать указом..., чтобы они означенные о продуктах или произведениях здешних родов описания самоскорейше прислали в наместническое правление, а почему присылкою оных долговременно умедленно ответствовали бы к надлежащему розысканию” [11]. Опис “О продуктах или произведениях” Березнянського повіту було завершено 18 серпня 1785 р. Точну дату остаточного впорядкування і надходження опису Ніжина, засвідченого Сердюковим, встановити не вдалося [12]. Однак, відомо, що 25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні зазначило, що “таковы описания от всех городничих и нижних земских судов... присланы” і наказало “они описания отправитъ к Его Сиятельству (П.О.Рум’янцеву – *авт.*) при представлении, оставя с них копии при делах сего правления” [13]. Варто сказати, що Чернігівське намісницьке правління суто механічно, без будь-якої систематизації і загального редагування звело докупи у вигляді окремої “справи” описи міст і повітів, одержані з місць. Цілком ймовірно, що нею скористався О.Ф.Шафонський, який саме тоді активно працював над “Черниговского наместничества топографическим описанием”.

Оригінал опису “О продуктах и произведениях” Чернігівського намісництва, що нині зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДАК України), налічує 94 аркуші (173 сторінки) розміром 352X248 мм, написані різними почерками канцелярським скорописом другої половини XVIII ст. російською мовою з численними українізмами [14].

Як уже зазначалося, описи “О продуктах или произведениях” склалися на місцях за єдиною, надісланою з намісницького правління, програмою. Разом із тим, слід указа-

ти, що описи міст і повітів істотно відрізняються за обсягом, повнотою і глибиною викладу матеріалу. Одні упорядники обмежувалися скупю відповіддю на той чи інший пункт програми, інші намагалися подати якомога докладнішу інформацію. Практично в усіх описах інформація подавалася за пронумерованими пунктами, згідно програми, запропонованої Чернігівським намісницьким правлінням. Нагадаємо, що вона містила 21 пункт. Лише автори описів міста Лохвиці та Лохвицького повіту дещо деталізували пункти офіційної програми, довівши в такий спосіб їхню кількість відповідно до 28 і 29 [15]. Водночас упорядники описів міста Гадяча та Роменського повіту, навпаки, об'єднали інформацію, що вимагалася по кількох пунктах, а відтак, зменшили їх кількість відповідно до 19 і 15 [16]. Укладачі опису міста Ніжина подавали відомості, взагалі не нумеруючи їх [17].

Уперше оприлюднені нижче описи “О продуктах или произведениях” міста Ніжина і Ніжинського повіту містять докладні відомості про рослинний і тваринний світ, основні заняття мешканців, розвиток землеробства, тваринництва, промислів, ремесла, мануфактурного виробництва, торгівлі. Водночас, вони дозволяють скласти уявлення про інформаційний потенціал цієї пам'ятки в цілому. Текст друкується мовою оригіналу згідно сучасних правописних норм, але зі збереженням лексичних, фонетичних і стилістичних особливостей тексту оригіналу. Нерозібрані фрагменти тексту позначено трикрапкою у квадратних дужках. Археографічне опрацювання здійснено на підставі оригіналу передачі тексту кирилических документів XVI-XVIII ст. популярним методом [18].

ПОСИЛАННЯ

1. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 61-31-42; № 6. – С. 61-77.
2. Петrenchенко І. Нововиявлений опис “О продуктах и произведениях” Чернігівського намісництва 1785 р. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 11. – К., 2000. – С. 61-70.
3. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, од.зб. 296, арк. 93.
4. Там само, ф. 204, оп. 2, од.зб. 290, арк. 440-440 зв.
5. Там само, ф. 204, оп. 2, од.зб. 287, арк. 92 зв.; од.зб. 291, арк. 196-196 зв., 232, 264, 393 зв.; од.зб. 307, арк. 427 зв., 441, 448; од.зб. 308, арк. 31 зв., 59, 108 зв.
6. Там само, ф. 204, оп. 2, од.зб. 295, арк. 914-917.
7. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 12-24 зв., 33-49, 50-62, 74-79 зв., 83-85, 92-94; оп. 2, од.зб. 288, арк. 600 зв., 701, 810, 915 зв.; од.зб. 292, арк. 129, 228 зв.; од.зб. 308, арк. 96, 108 зв., 128 зв., 184, 295 зв.-296, 321 зв., 410, 531 зв.
8. Там само, ф. 204, оп. 2, од.зб. 293, арк. 128-128 зв.
9. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 5-6 зв.
10. Там само, арк. 5-6 зв., 28-32, 80-82, 86-91, 63-73 зв.; 93, арк. 447.
11. Там само, ф. 204, оп. 2, од.зб. 289, арк. 256 зв.; од.зб. 825, арк. 104.
12. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 7-10, 25-28.
13. Там само, ф. 204, оп. 2, од.зб. 289, арк. 542-542 зв.
14. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 1-39.
15. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 41-47 зв., 83-85
16. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 48-49, 80-82.
17. Там само, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 25-28.
18. Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кирилических документів XVI-XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992. – С. 5-14.

* * *

ОПИСАНИЕ ГОРОДА НЕЖИНА ПРОДУКТОВ. УЧИНЕНО 1785 ГОДА

Ржи от граждан города Нежина на землях их к городу принадлежащих при всех употреблении имы средств к лучшему изобилию родится четвертей тысяч з две. И вся оная употребляется имы на пропитание свое. Заимствуют к тому ея весь недостаток по купкою в привозимих в Нежин на торги з разных уездов.

Пшениц в посеве не бивает.

Ячменю в посеве не бивает.

Овса родится четвертей з две и употребляется сам собою на хозяйственные свои надобности. Недостаток же заимствуется в привозимих на торги.

Гречи родится четвертей тысяч до полтори, и оную употребляют обыватели к своему препитанию, переделывая часть в крупу, а часть на муку и так же часть оставляют на посев.

Проса в посеве не бивает.

Горох родится с четвертей тры.

Сечевици в посеве не бивает.

Картофлей сеется по огородам и родится весма мало, так как бы четвертей с тры, и употребляются обывателмы в хозяйственные надобности и, частию малою винося на базар, продают.

Польби в посеве не бивает.

Пенки сеется весма мало и разве с четверть, и употребляется обывателми для себя.

Конопель собираются четвертей с пять, и употребляют обывателми для себя.

Лну в посеве не бивает.

Масла конопляного и ляного, или олеи, не выделяется, а заимствуют то по купкою в привозимих з других губерний.

Маку сеется по огородам разве у кого так как бы всего с четверик, а по урожаю бивает с четверть, и употребляется оной сам собою для своего пропитания.

В огородах сеется свекли, называемие буряки, боб, огурци, чеснок, цибуля, петрушка, капуста, репа, зовемая волоская и круглая, [...] селдерей, пшеница в колосках, огорох, завемой сахарной, дини, кавуни, морков, постернак, гарбузи да перец стручковой. С чего [...] селдерей и петрушку по купляют и из соседних уездов, а протное все употребляется обывателми для своего продовольствия.

Садовые фрукты, яко то яблока, дули, груши, вишневие ягоды, сливи, поречки, как в малом количестве такового садового дерева, употребляются свежими [...] обывателей для себя и в продажу городским гражданам [...] их надобности, а не в отвоз в другие губернии. По надобности же [...] либо фруктов к наливки по купают оние в привозимих на торги з разных мест.

Сена снятого не токмо чтоб за излишеством в другие места могло бит обращено в продажу, но и для одного прокормления обывателского скота не достаточно по малости и невидности сенокосних и гаевих земель.

Табаку простого по огородам и в поле сеется не много, но сколко, так как и дохо-

ду обивателми получаемого, оны обявили себя незнающими.

Табаку американского в посеве не бывает.

Хмелю родится весьма мало и то с таковых, кой никакова к употреблению его не имеют заведения, а продают.

Лесов около города нет, а есть з двух сторон для дров гаевие заросты, величиною земли принадлежности до города показат не удобно, потому что граждан нежинского с поселянами, а сих з гражданскими смешенны, употребляются обивателми для своей надобности и продажи по городу, а в другие уезды на таковые же употребления не отпускается, да и таковых лесов, кои на разную посуду деревянную и стеклянную, так как и на летние и зимные повозки, нет.

В гаях растут разные в пищу употребляемые губы, опенки, вовнянки сиронидки, синяки, поддубыйки, но редко, и доход обивателям весьма не почотной.

Грибов и рижов в растении не бывает.

Каменья, известны алебастру и мелу в собрании и в отпуске куда либо нет.

Разного рода животине, а именно: 1е. Рогатой скот в излишестве от своего продолствия не бывает, содержат же оной единственно толко так числом, как надобность кому указывает, а за неспособностию к работе убивают оной, а также мясныками по разным уездам искупленной, и продают тут же в городе мясо с него собираемое, масло, молоко, сир, сало и кожи без всякого сие последнее обробативания; в продаже ж может битъ /:По примечанию:/ скот сот с тры, а собираемых с них вишеозначенных вещей на пять десять рублей. 2е. Овцы и козы, мясо, овчины и шерсть мясники, а масло, сало, кожи граждане продают в одном городе не от прокормления себя оставшееся, но мясники по их ремеслу, а граждане по недостатку в протчем для их нужном; рогов всякаго скота никто ни купляет. 3е. Лошади продаются не от излишества их, так и заводов нет, а по неспособности кой кому какой, так и снятие с них кожи сирие и невиделенные. 4е. З свинней по убою их продается свежое мясо, сало и щетина тут же в городе Нежине. 5е. Зверов диких, как то волков, лисиц, зайцов, сурков или бабаков, евращков, бобров, видр, куниц, белки, горностаев, ласки, рисей, медведей, гражданами города Нежина в продукте не бывает, а все сие бывает иногда доставляемо в Нежин от иногороднего купечества во время токмо ярмонков. 6е. Птицы всякаго рода не бивает, а хотя бивают токмо домашние гуси и утвы, индики, куры и голубы, таож и в привозе дикие утвы, дрофы, перепелицы, куропята и тетеры, но весьма мало, и доход жителям почты не известен, 7. Рыбы в речки, при городе лежащей, сказать толко что есть карасей, шуки, [...], вюнов, но как оная весьма редко и мало, то не токмо солению и вялению, но ниже достаточно без всего того для пыщы жителей и дохода гражданам ничего нет. 8е. Пчели, которые дают мед и воск, хотя составляют знатной продукт но в жителей городских в заведении есть весьма по малому количеству и разве в пяти человек.

Горячее вино городскими жителми не виделивается, а взаимствуют оное от привозящих с разных уездов.

Мед варится и бывает количеством до тысячи ведр. Варится ж и пыва тысяч з две ведр, да и часто в три, возимих в город из околичных от околичных сел купляют пыва ведр тысяч до пяти и производят все сие в продажу в городе.

Руд, как то медних и железних, нет.

Разних минералов, как то соли поваренной, селетри, поташу, квасцов и копоросу, и протчого сему подобного, нет.

Манефактур, яко то суконных, холстевих, войлоков, кожевно сапожных и римарских, бумажных пищих, глиняных посуд, печних зразцов и всяких шерстяных, лняных и конопляных тканей вещей его роде нет, а по майстерству цехов людей виделивают простою работою войлоки.

Кожи белие на подошви под сапоги римарские, глиняная посуда, яко то миски, горшки, печние белие и зеление зразцы, ткут лняние и конопляные вещи, и ис коих сии последний вещи хозяйству, так кто какое на виработок дает, а протчие на употребление для самих себя, и продают гражданам и приезжающим с околичных города мест на торги.

Городничей надворний советник Сердюков

ЦДІАК України, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 25-28.
Рукопис. Оригінал.

**ОПИСАНИЕ, СОЧИНЕННОЕ В НЕЖИНСКОМ
НИЖНЕМ ЗЕМСКОМ СУДЕ О ПРОДУКТАХ
ЗЕМЛЫ НЕЖИНСКОГО УЕЗДА**

1е

Ржы по искусному и прилежному хлебопашеству, також и по одобрению земли навозом, родится во всем уезде Нежинском в урожайное время до 37160 четвертей, а в неурожай до 20 тысяч, которую жители употребляют на прокормление себя, а часть с оногo по крайним necessностям, как то на покупку нужных к пропитанию вещей, соли, олеи, рыбы и горячого вина, одеяния и обува, продают в городе Нежине; владельцы же собранную рож употребляют на вынокурение, но количества пахатного поля показать невозможно, потому что не обмерено и не обмежевано.

2е

Пшеницы по доброте земли родится во всех селениях Нежинского уезда в урожай до 1270, а в неурожай до тысячи и меньше четвертей, которая употребляется жителмы единственно для своей надобности, а в продажу не отпускают по малосты ее урожая.

3е

Ячменю во всех селениях здешнего уезда родится до 13700 четвертей, которой в сем уезде употребляется за перемолотом частию в пищу, а по большой часты владельцы, имеющими шынковые дома, в солод, не имеющие же солодовень, шынков и пивоварень, привозят ячмень зерном в Нежин и продают как тут, так и в своих жилищах владельцам и чиновникам, по употреблению по вышеписанному в солоды к варению пива.

4е

Овса во всех здешнего уезда селениях родится в урожай до 21890, а в неурожай до 14 тысяч и меньше четвертей, оной употребляется обывателмы на корм лошадей и свынней и самим хозяевам в пищу, владельцы ж и чиновники переделивают с оногo солод

и употребляют на вынокурение.

5е

Гречи родится в урожай до 13230, а в неурожай до 6000 и меньше четвертей, которую обиватели употребляют в пищу, а иние, имевшие крайнюю нужду в денгах для нужных в жизни человеческой надобностей, продают зерном в сем уезде, а более в городе Нежине, равно оставляют часть в себя на посев и к продовольствию домовых и птиц и протчего.

6е

Проса примерно родится в урожайное время до 3290, а в неурожай по полторы тысячи и меньше четвертей, которое обиватели употребляют для себя в сестние припасы и для корму домовых птиц, а в продажу по малому его здесь по неспособности земли урожаю весьма мало отпускается, часто же случается, что за неурожаем его иних селений жители доволствуются покупкою его в городе Нежине.

7е

Гроху, чечевици и картофли родится до трох сот пятыдесяты и меньше четвертей, что все употребляют жители в сестние припасы, а в продажу не отпускают; полби же в уезде Нежинском не родится.

8е

Пенкы, конопель и лну родится до 1690 четвертей, иногда же в пол меньше, что все собравшы по обработивании употребляют жители на рубахы и протчое белье для себя единственно; з собираемых же конопляних семян выделяют масло, которое употребляют жители также для себя в сестние припасы, а в продажу ничего не отпускают.

9е

Родячийся в сем уезде мак употребляют жители для себя в сестние припасы, а в продажу никуда не отпускают, равно и масло с оног почты не выделяется и в продажу не употребляется.

10е

Всякая огородина, как то фасоля, пшеница, огурцы, капуста, борякы, боб, горох, петрушка, цибуля, морков, постернак, гарбузи, редка, для одного толко своего жителмы сего уезда пропитания употребляется, а в другие уезды для такового ж прокормления отпуску нет, редко же случается, что жителмы околичних города Нежина селений привозятся и приносятся огурцы, капуста, цибуля, гарбузы в Нежине и тут весьма в малом количестве продается.

11е

Садовые фрукты разного рода, как то яблоки, дулы, грушы, сливы, вышны, как самы собою свежие, так и обратив их в квасовие и соковие наливкы и сестние варенья, издерживаются в обиих случаях одними здешнего уезда жителмы на разные потребности; в местечку же Носовки, как немалое количество садов имеется, так родящиеся в оних зимние яблокы и грушы продаются на деревьях российским садовым закупщикам взглядом дерев и урожаю; которие фрукты за собранием отвозят в город Калугу и другие российские места, и из сего жители тамошние ползуются.

12е

Сеном здешнего уезда жители свой скот доволствуют, а по урожаю и в продажу в сем уезде владелцы, имеющие доволное количество сенокосов, отпускают, по недо-

роду ж доволствуються обиватели покупкою из других уездов в степних местах.

13е

В уезде Нежинском многие жители сеют в огородах единственно толко простой табак количеством до десяти тысяч пуд, которой иние привозят в город Нежин на продажу и продают тут здешним жителям пуд от 30 до 50 копеек или и более, в здешних же жителей покупается оной зимним временем приехавшими рады покупкы его з Могилевской и Полоцкой губерний купцамы, которые отвозят его в Польшу и Литву, некоторые же и издешних обивателей отвозят туда же для продажи, случается же что сии приехавшие купцы, едя по селениям, покупают и тамо; американского ж табаку в сем уезде не имеется.

14е

В уезде Нежинском растет хмель дикой, а не саженой, которой здешними жителями употребляется на выделывание горячего вина и пива, а болше никуда не отпускается, и из других уездов онога никто почты не взаймствует.

15

В уезде Нежинском есть гай и гаевие заросли с разним деревом, как то дубовим, березовим, осиноvim, липовим, лещиною, клениною, ясениною, грабыною, которые окружностию около сел Веркыевки, Колесников, Плоского, села [...], Кукшина до 40 верстов, около сел Заудайки и Пореевки, Томашовкы, Прыпутен, Дорогинки и Бакаевки до 50 верст, с коих жители употребляют дерево на свои мелкие или простие строения, також отпускают в продажу в городе Нежине и в других своего уезду местах на дрова; строевого ж леса в уезде Нежинском хотя можно сискать, однако весма мало, а покупают жители уезду Нежинского на хорошее строение сосновой лес в пристане Кладковской; да кроме того здешние жители з своих лесов делают единственно толко для себя летние и зимние повозки, которые в продажу никуда не отпускают; равно деревяной и скланой посуды в сем уезде не делается; в лесах и гаях растущие разние в пищу употребляемые губы, опенки, бабки, вовнянки, грузды, а редко и грибы жители здешнего уезду собравшы употребляют для себя, а иногда в Нежин приносят, и тут в малом количестве продают, рижков же в здешнем уезде не имеется.

16е

В уезде Нежинском известны, алебастра и мелу не делается.

17е

Разного рода животние, на земли и в водах живущие и в ползу человека употребляемые, а именно:

1е. Рогатой скот по нужде, а не от излишества продается живой поодиночны и порою в сем и в околичних уездах во время собрания ярманков или когда случается приезжающим с Росии также и нежинским мясникам, коего в Нежинском уезде в продаже бить может чрез круговой год до 200 штук, собираемые ж з всего скота масло, молоко, сир и сало жители здешние употребляют единственно толко для себя, хотя ж ближайших около города Нежина селений жители и продают вышечисанные вещи в Нежине, но весма малим числом, а кожи сиримы продаются, по торгам и в ярмонках в городе Нежине и в протчих ближайших местечках и городах кожевникам и рималям, где на кожах роги и [...], остаются без вичоту, и сии вещи никуда не употребляются.

2е. Овцы в обывателей уезда Нежинского хотя существуют в средственно достаточных от десяти и до двадцаты, а в достаточнейших от двадцаты и до сорока овец, но сии по болшей часты покупают весняним временем в разных степних местах, а чрез лето ползуясь употреблением себе в пищу сира, молока, масла, мяса, а осенние продают овцы мясникам на убой и сами употребляют в пищу; помещики, имеющие заводы, собираемые шерсть, овчины, сало и масло чистию употребляют в свои надобности для людей, а по болшей часты продают в Нежине и в других местах, а простие обыватели шерсть прядут и ткут сукна, с которых шьют себе одеяние, а с кож, выделав оние, зимние шубы шьют.

3е. Лошады продаются в уезде почты одними толко владельцамы, а чиновникамы, имеющими свои заводы обывателмы ж содержатся как то по две, четиры, а в достаточнейших и по шести лошадей, которые употребляются единственно для поездки, иногда же, когда сих лошадей по несколько расплодится, или ежели которые лошады хозяину не нравны, то продаются оние на ярмонках и торгах другим, а вместо того покупаются там ж особие лошады, в ездю способные, снимаемые ж с палих лошадей кожи продаются сиримы кожевникам на ярмонках, иние ж с них, отдав кожевникам в чинбу, и по обработивании употребляют себе на обув.

4е. Свины, с них мясо, сало и ведчину жители здешние употребляют для прокормления себя, щетину ж продают весма мало и редко за денги сапожникам [...], променивают [...] руским случающимся покупщикам, и всего выйдет з целого селения не более одного рубля, имеющие ж вынокуренные заводы владельцы з свынней сала отправляют рады продажи на ярмонки, а мясо употребляют в домашние расходы, случается ж, что с околичных города Нежина селений пред празникамы Рождеством и Воскресением Христовим привозят в город Нежин весма в малом количестве живых и заколотих кабанов и продают здесь целимы и в рознь.

5е. Хотя в сем уезде дикие зверы, как то волки, зайцы, ласкы, еврашки, лисицы весма в малом количестве и водятся, но для ловбы их охотников нет, и почты их никто не ловыт, протчих же зверей, как то бабаков, еврашек бобрей, видр, куниц, белок, горносталей, рысей и медведей в сем уезде не водится.

6е. Птицы домашние гусы, куры, утвы водятся в жителей малим числом, и оние употребляют жители для своего толко прокормления, а часть з ближайших от города Нежина селений жители продают в Нежине живие, пух же не продается, но для себя употребляют; кроме же тех птиц водятся здесь и дикие, как то утвы, журавли, дрофы, куропаткы, тетерята, но для ловбы их охотников тут не имеется, иние же з чиновников хотя на то и охотятся, но уловленные птицы употребляют толко для себя.

7е. В уезде Нежинском таких рек и озер, с коих бы можно било ловыть рибу, вялить и солить и в употребление в продажу, не имеется, хотя ж и имеются малие реки, как то Остер, Удай и рючии Новой Поток, Крапивна, Веприк, ровчак Химовка, Смолянка и Носовка, и в них водятся рыбы весма мелкие, именно шуку, лины караси, язи, плоткы и окуни, но жители тех селений, где реки течение свое имеют, ловлят оную единственно для себя, а в продажу по малому количеству ловли не отпускают.

8е. В уезде Нежинском есть пасек сто двадцят, в них ульев 4500, с коих поболее пасекы помещиков и священников, хотя ж и есть, но редко козачие и посполитих владельцев; а помещичьи пасеки простираются числом ульев инние до ста и до 150, во

владении же его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора и кавалера графа Петра Александровича Румянцова-Задунайского в селе Володковой Девиче пасака в 770 улях; козачие и посполитские пасеки существуют от осмы до 20 и до 30 ульев; мед владельцы варят в броварах для домовых надобностей, обращают в питейной и продают оной в шинках в своих деревнях, а воск, равно и мед, те, которые онаго не варят, продают приезжающим с России купцам и здешним жителям пудама, меньшие же пасеки имеющие же жители с воску делают свечи, ставят оние в церквах, а мед употребляют в свои надобности.

18е

В уезде Нежинском винокурен двести, в них котлов простых малороссийских двести шестдесят четыре, аглинских же куб не имеется; в них вицеживается зимним временем вына самого простого до пятнадцаты тысяч ведер, которое продается в здешнем уезде кварта одинарная по четыре, по пяты и шесты копеек; случается, что отвозят оное и в город Прилуку, но весма редко и в малом количестве.

Пивоварен девять, оние суть владельческие, в них в зимное время варится пива ординарного до пяты сот ведер, и употребляется владельцами в домовые надобности и к продажи в деревнях своих в шинковых домах, в продажу ж никуда не отпускается; також и обиватели, имевшие достаток в хлебе при случаи совершения зимним временем свадьбы, варят в тех же пивоварнях пиво, согласившись на то несколько человек.

Меду же виваривается до полтораста ведер, оной употребляется владельцама в домовие свои надобности.

19е

В уезде Нежинском никаких руд медних и железних нет.

20е

В уезде Нежинском никаких минералов, как то соли поваренной селитры, поташа, квасцов и купоросу, не делается.

21е

В уезде Нежинском обиватели делают сукна черние, белие, серие и холст простие, а не фабричные, и употребляют для собственного своего одеяния, и в продажу никуда не отпускают; кожи сапожные простие с жителей и иние выделивают для обуви своего, но малою частию, а не в продажу, войлоков же, кож римарских, бумаги пищей, глиняной посуды, печних зразцов и всяких шерстяних тканях вещей во всем уезде никто не выделивает.

Земский исправник порутчек Матвей Почека

Дворянский заседатель бунчуковий товарищ Иаков Володковский

Дворянский заседатель войсковий товарищ Иван [...]

Коллежский протоколист Димитрей Науменко

ЦДІАК України, ф. 204, оп. 1, од.зб. 39, арк. 63-68 зв.

Рукопис. Оригінал.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ БЕРЕЖКОВ (1850-1932)

Від упорядників

У цьому році минають 75-ті роковини від дня смерті Михайла Миколайовича Бережкова – дослідника російської й української історії, зокрема – історії Чернігівщини, знавця ніжинських старожитностей; дійсного члена кількох наукових товариств, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, Ніжинського науково-педагогічного інституту та Ніжинського інституту народної освіти, дійсного члена та керівника секції Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. З нагоди цієї дати редакція “Ніжинської старовини” пропонує читачам добірку матеріалів, присвячених життю та науковій діяльності визначного ніжинця, а також біографічний нарис чернігівського автора *Андрія Острянка*.

Сучасний стан історіографії в Україні характеризується дедалі частішим зверненням до студіювання діяльності регіональних осередків істориків кінця XIX – першої третини XX ст., які залишилися поза увагою дослідників історії історичної науки. Водночас, історіографічне засвоєння результатів наукової та організаційної діяльності периферійних центрів та їхніх репрезентантів заповнює істотну прогалину в системі уявлень про тогочасну корпорацію істориків, інституційні підвалини її інфраструктури та залежність результативності наукових студій від цих обставин. Михайло Миколайович Бережков – представник Ніжинської історичної школи у вітчизняній історіографії, становлення якої свого часу відбулося за його безпосередньої участі. Він користувався неабияким авторитетом у науковому світі, проте, на сьогодні його ім'я відоме хіба що вузькому колу фахівців, а наукова біографія та творчий доробок не втратили своєї актуальності і потребують спеціального вивчення [1].

Народився М.Бережков у родині сільського священика в с. Мостці Володимирської губернії 30 жовтня 1850 р. [2]. 1860 р. він вступив до Володимирського духовного

училища, а у 1870 р. закінчив курс наук у тамтешній духовній семінарії. Пропрацювавши рік вчителем земської школи в с. Іваново (нині – Іваново-Вознесенськ) [3], М.Бережков улітку 1871 р. вступив на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, а після його закінчення навесні 1875 р., був залишений для підготовки до професорського звання. В лютому 1879 р. М.Бережков захистив дисертацію “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века” [4] і впродовж наступних трьох років працював домашнім учителем у родині графа О.Уварова у Москві. Переїзд М.Бережкова до Москви сприяв його зближенню з тамтешніми науковими колами і тісній співпраці з Московським археологічним товариством.

Формування М.Бережкова як історика почалося ще на студентській лаві [5]. Він згадував, що Санкт-Петербург – “моя культурная родина, начало моей научной школы и школы жизненной, в университете обнаружили и развились мои научные силы, мои симпатии вкусы к истории” [6], “особо благодарную память храню о профессоре К.Н.Бестужеве-Рюмине, ближайшем моем наставнике и руководителе в деле научной подготовки меня к профессорскому труду” [7]. Під керівництвом К.Бестужева-Рюміна М.Бережков писав кандидатський твір, присвячений аналізу змісту та мовних аспектів смоленських грамот [8], за який одержав золоту медаль; згодом під його ж керівництвом писав і магістерську дисертацію. Історіографічний підхід до наукових студій, послідовником якого був К.Бестужев-Рюмін [9], став методом досліджень М.Бережкова. Особисті та наукові контакти вченого зі своїм учителем не припинялись і після від'їзду М.Бережкова зі столиці, про що свідчить їхнє листування [10], предметом якого було як особисте життя, так і наукові проблеми.

У жовтні 1882 р. М.Бережков переїхав до Ніжина, де й прожив решту свого життя. Ніжин наприкінці XIX – на початку XX ст. “представлял довольно большой, но все же захолустный уездный городок, превосходивший впрочем свою губернскую метрополию и размерами, и населенностью” [11]. М.Бережков ремствував щодо віддаленості Ніжина від провідних університетських центрів: “Ну, конечно, Нежин “провинция” – не чета Киеву, Москве, Петербургу [12], “ходя по Нежину убеждаешься, что он – большая деревня, типичная малороссийская деревня...” [13]. Його ставлення до Ніжина й України в цілому згодом зазнало істотних змін: “Я люблю Украину и жителей ее” [14], “я благодарю Господа Бога и за Нежин; здесь я выучился многому хорошему в жизни, и многое понял” [15], “люблю я свой город: привык к нему, вероятно и помру в нем” [16]. З іншого боку, вчені-мешканці великих міст мріяли про такий собі “науковий рай”. К.Бестужев-Рюмін із цього приводу писав: “Маленькие города имеют большие преимущества для устройства в них учебных заведений, особенно при хорошей библиотеке, важнее всего то, что развлечений мало. Кто хочет работать над какой-нибудь специальностью, для которой материалов на месте нет, может пользоваться вакацией или отпуском; но для работ текущих город вроде Нежина – клад. А как хорошо человеку ученому забиться в какой-нибудь Нежин” [17].

Викладацька робота, якій М.Бережков надавав особливої ваги, та наукові студії становили головний зміст його життя. Переїзд М.Бережкова до Ніжина співпав із відкриттям у тамтешньому історико-філологічному інституті історичного відділення, що зумовило відповідні зміни в організації навчального процесу. М.Бережков викладав студентам III та IV курсів історичного відділення курси з історії Смути в

Росії та реформ Петра I, огляд історії Росії XVIII-XIX ст., акцентуючи увагу на царюванні імператриць Єлизавети та Катерини II, імператорів Миколи I та Олександра II. Крім того, М.Бережков започаткував викладання російської історіографії та джерелознавства російської історії. Студентам imponувала викладацька манера М.Бережкова, і вони небезпідставно вважали його людиною ґрунтованою [18]. Крім того, М.Бережков прихильно ставився до студентів, які виявляли нахил до наукової праці й дозволяв їм користуватися власною бібліотекою [19]. 1904 р. М.Бережков залишив викладацьку діяльність – вийшов на пенсію за вислугою років. Проте, 1919 р. він погодився на пропозицію “Конференції Інститута и с согласия Комиссара народного образования, снова поступил на службу в Институт в должности сверхштатного профессора и библиотекаря обширной фундаментальной библиотеки” [20]. Впродовж 1919-1922 років М.Бережков викладав курси російської історіографії, етнографії, а також спеціальний курс із історії Новгороду і Пскова [21].

М.Бережков багато уваги приділяв організаційній роботі. Слід відзначити його заслуги з упорядкування фундаментальної бібліотеки інституту: протягом кількох років він входив до складу бібліотечної комісії [22], разом із проф. В.Піскорським займався упорядкуванням матеріалів архівів Ніжинського грецького магістрату та Ніжинської міської думи [23], які зберігалися в бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту (далі – НІФІ). М.Бережков був одним із ініціаторів створення Ніжинського історико-філологічного товариства (далі – НІФТ), а також довгий час входив до складу його керівництва: з січня 1896 р. він був товаришем голови [24], а з червня 1901 р. до 1904 р. його головою [25]. Як член товариства, М.Бережков “всегда являлся одним из деятельнейших сотрудников Общества в качестве референта, участника бесед и прений, автора печатаемых в издании Общества трудов” [26]. Крім того, своїми благодійними внесками він фінансово підтримував товариство [27]. Після виходу на пенсію 1904 р. М.Бережкова було обрано почесним членом НІФТ [28]. Крім того, він відіграв значну роль у підготовці XII Археологічного з’їзду в Харкові, а також брав участь у Археологічних з’їздах у Ярославлі, Вільно, Ризі, Одесі, Києві, Катеринославі, Чернігові та Володимирі як делегат від НІФІ та як член Московського археологічного товариства [29]. Крім того, М.Бережков співробітничав із Київським науковим товариством Нестора-літописця [30] та Чернігівською губернською ученою архівною комісією.

1922 р. М.Бережкова було затверджено членом історичної секції Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (далі – ННДК), що підбадьорило літнього професора і надихнуло на роботу [31]. 14 березня 1923 р. його було внесено до списку наукових діячів третьої категорії [32], а у січні 1924 р. М.Бережков став керівником секції української та російської історії згаданої кафедри [33]. М.Бережков був одним з засновників і членом правління Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Протягом жовтня 1926 р., за відсутності В.Резанова, він виконував обов’язки керівника ННДК [34]. Однак вік та стан його здоров’я стали на заваді реалізації творчих планів професора. Визнавав це і сам М.Бережков: “Да, да я слабею силами, чувствую, что больше не служака я для Института. Довольно тянуть лямку; пора отдохнуть ...” [35]. Саме через це у липні 1925 р. він подав заяву про звільнення його з посади бібліотекаря Інституту [36], а 21 грудня 1926 р. добро-

вільно склав обов'язки керівника історичної секції ННДК [37]. Однак це офіційне завершення роботи в Інституті не означало припинення наукових студій, які вчений продовжував, власне, до самої смерті.

Методологічні засади творчості М.Бережкова склалися під впливом передусім К.Бестужева-Рюміна. Слідом за своїми наставниками М.Бережков вважав, що “всякий, даже заурядный историк, должен быть немного философом, т.е. указывать связь событий, внутреннюю необходимость их, откуда для читателя происходит убедительность изложения. И всякий даже посредственный историк обязан быть хоть немного живописцем событий, уметь сколько-нибудь рисовать историческую перспективу, т.е. смену, движение событий. Без этих двух качеств нет историка, тот еще не историк, кто пишет статейки, почитывает, узнает частности” [38]. Сприйняття історії М.Бережковим базувалося на думці про те, що “история есть наука, которая через самопознание приводит к развитию и укреплению народного самопознания” [39], а відтак, “историк весьма редко достигает точных выводов: он не находит исторических законов, и история, таким образом, не есть точная наука, на манер наук естественных” [40]. Зміни в методології історичних досліджень на зламі XIX–XX ст. М.Бережков сприйняв спокійно. Знайомлячись з новаціями в теорії історії, він залишавсь переконаним прибічником тріади “православие, самодержавие, народность” як дороговказу і у суспільно-політичній сфері, і в науці [41]. Його дослідження протягом усього творчого життя переконливо засвідчують головне призначення історика – стежити “за развитием государства и народа. Историк – государственный, общественник, народник” [42], а історія – “зрелище судеб Божьих в роде человеческого” [43]. Лише у 20-і роки XX ст. М.Бережков поступово відходить від розуміння історичного процесу як історії суспільства. Він доходить висновку про те, що “главным, центральным пунктом программы изучения Украинской истории должна быть экономическая история” [44]. Це сталося під впливом марксистської історіографії і було свого роду захисною реакцією на методологічний диктат. Проте, марксизм не став для дослідника визначальною методологією передусім через консервативність уявлень вченого про державу, церкву та родину як запоруку розвитку особистості та суспільства – неприйнятними для нього були привнесені марксизмом “отсутствие религии, поэзии, искусства”, а також соціалізм, котрий “разрушает государство, церковь, семью” [45].

Українська історія займала помітне місце в його дослідженнях, однак зі зрозумілих причин проблеми української історії розглядалися, здебільшого в контексті історії Росії. За визнанням самого вченого: “читаю статьи и книги о М.А.Максимовиче. Читал всегда и его собственные труды. Он первый ввел меня поглубже в Историю Украины, Киева и вообще Южнорусскую историю” [46], “Александр Матвеевич Лазаревский, Владимир Бонифатьевич Антонович – также руководили меня своими трудами по истории Украины” [47]. Підкреслений документалізм та історіографічний підхід до історичних студій цих вчених, обумовили принципову схожість розуміння М.Бережковим історичного минулого України.

Наукова спадщина М.Бережкова складається з більш, ніж 50 монографій, статей та публікацій із різних проблем історії, серед яких визначальними є дослідження

вітчизняної історії доби середньовіччя, історіографічні та джерелознавчі розвідки, краєзнавчі студії.

Низку статей М.Бережков присвятив давньому періоду вітчизняної історії [48], у яких, використавши напрацювання колег по “цеху”, висвітлив події суспільно-економічного та політичного життя Давньої Русі.

М.Бережков не обминув увагою Визвольну війну середини XVII ст. в Україні. Її головною причиною він вважав експансію католицизму та уніатства: “... по причине именно насильств униатов и католиков, православные русские люди выказали напряженную, энергическую деятельность на защиту православной церкви. Она выразилась: ... в открытой защите русского дела силами козачества” [49]. Говорячи про Визвольну війну як про захист “русского дела”, М.Бережков, тим не менше, характеризує боротьбу українського народу як “общенародное восстание за нарушаемые права целой нации, иначе сказать политическое движение, а не социальное собственно” [50]. Він уважав Богдана Хмельницького видатною особою свого часу [51], але водночас стверджував, що слабкість Богдана Хмельницького як політика стала причиною вимушеного переходу під владу Росії: “... даже дарованый Хмельницкого не доставало для устройства Малороссии: если Польское государство не совладало с казаками, то Хмельницкий – приходится сказать – не совладал с народной массой. Выход из затруднения оставался один: поддаться под власть царя Московского, пусть он защитит Малороссию от Польши и от татар; пусть он же устроит в ней внутренний порядок!” [52]. М.Бережков розцінював такий підсумок боротьби “за национальную свободу и веру отцов” як благополучний для українців [53].

Помітне місце в доробку М.Бережкова посідають історіографічні та джерелознавчі дослідження. Грунтовні роботи він присвятив історикам другої половини XVIII – початку XIX ст. О.Шафонському та М.Маркову [54], а також уродженцям Ніжина Г.Кониському [55] та М.Бантшии-Каменському [56]. Спеціальну статтю він приурочив пам’яті свого учителя К.Бестужева-Рюміна [57]. Крім того, М.Бережков займався публікацією архівних джерел [58]. Результатом спільної з В.Піскорським роботи з опрацювання архіву Ніжинського грецького магістрату стала записка М.Бережкова [59], у якій він стисло змалював історію Ніжинської грецької громади, а також у загальних рисах подав опис цього архіву.

Тривалий час М.Бережков працював над з’ясуванням авторства “Замечаний до Малой России принадлежащих”, опублікованих О.Бодяньським в “Чтениях Общества истории и древностей российских при Московском университете” в 1848 р. Підсумком цієї роботи стала доповідь на засіданні історичної секції ННДК 3 та 24 червня 1925 р. [60]. М.Бережков встановив, що ця записка була складена в перший рік правління Олександра I [61]. Досліднику було відомо, що, за переконанням Д.Бантшии-Каменського, який передав цей документ до московського Товариства історії та старожитностей російських; автором його був директор Чернігівської гімназії М.Марков. Перевірка М.Бережковим наявної інформації та тексту пам’ятки не дали достеменних доказів щодо авторства М.Маркова, як не підтвердила і припущення вченого про авторство О.Шафонського або Д.Бантшии-Каменського. Однак, це не завадило М.Бережкову говорити про те, що “кто бы ни был составителем их (“Замечаний” – авт.), был ли он малороссиянин или великорус, во всяком случае, он дал

краткое и сильное изображение внутреннего быта Украины к началу XIX века” [62] та шкодувати, що “в українській історіографії “Замечаниям” приділяється дуже мало уваги” [63]. М.Бережков готував до друку цю свою студію [64], але вона так і не побачила світ.

Водночас, він досліджував розвиток історичних досліджень на Чернігівщині, вивчав спадщину О.Рігельмана, Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, Філарета Гумілевського, П.Куліша, О.Лазаревського, вважаючи, що “подобные специальные исследования могут стать полезными и для общей истории культуры и общественной жизни Украины” [65]. Крім того, М.Бережков прагнув “проследить правительственные мероприятия по разделению Левобережной Украины на губернии и уезды в XVIII веке и XX веке, и вплоть до настоящего времени, когда в Украинской Советской республике производится новое районирование территории Украинской, на основе новых начал социально-экономического свойства” [66]. М.Бережков також збирався підготувати нарис української історіографії, до якого б увійшли біографічні нариси про вчених та їхні праці, “которыми знаменуется движение и успех науки на Украине, в которых выразилась украинская мысль политическая, общественная, народная и социалистическая, на родном украинском языке, отчасти и на литературном общерусском языке” [67]. “Буду изучать историю Украины, – писал учений, – литературу, язык и этнографию больше, лучше ... по языку она очень древняя страна; самобытная национальность, много исторических невзгод пережившая. Мне она весьма симпатична” [68].

Окремий цикл робіт дослідник присвятив середньовічній історії Криму [69]. Матеріал до них він збирав під час вакаційних поїздок до Криму, а також в архівах і бібліотеках Москви та Санкт-Петербургу. М.Бережков цікавився особою хорватського теолога та політичного філософа Юрія Крижанича, який у середині XVII ст. висловив думку про доцільність приєднання Криму до Росії військовим шляхом. М.Бережков, простежуючи його життєвий шлях, окремий реферат присвятив перебуванню Ю.Крижанича в Ніжині у 1659 р. [70]. Процес приєднання Криму М.Бережков простежив на підставі документів з архіву О.Безбородька [71].

Тривалий досвід краєзнавчої роботи спонукав М.Бережкова до ґрунтовного студіювання місцевої історії, оскільки, за його переконанням, “по истории, археологии и этнографии Черниговского края было написано немало: сколько сработал один только покойный Александр Матвеевич Лазаревский! Осталось, однако, многое доделать” [72]. М.Бережков оприлюднив уривки зі щоденників історика Д.Бантиша-Каменського та письменника князя І.Долгорукого про відвідини Ніжина [73]. Спеціальну доповідь на засіданні НІФТ [74], а з часом і статтю він присвятив визначній події української історії – Чорній раді 1663 р., яка відбулася в Ніжині [75]. На основі архівних матеріалів М.Бережкову вдалося локалізувати на карті Ніжина місце її проведення [76]. Предметом детального вивчення стали історичні перекази про події, що мали місце в регіоні під час Північної війни [77]. Вчений також дослідив історію пам’ятки давньоруської архітектури – чернігівського Спаського собору [78], визначивши основні етапи його будівництва та періоди найбільших перебудов і реконструкцій.

У 1920-х роках М.Бережков цілком зосередився на вивченні української, зокрема місцевої, історії, що було логічним продовженням його попередніх досліджень. Од-

нак, на відміну від його колег, він займався здебільшого накопиченням історичного матеріалу та його аналізом. На жаль, далеко не усі результати цієї копійної роботи були оприлюднені. М.Бережков зізнався: “Мало я знаю про Нежин, хоть берусь руководить другими по части ознакомления с нежинской стариной” [79]. Намагання узагальнити свої студії з історії Ніжина наводять вченого на думку створити “очерк истории города Нежина, главнейше в чертах экономических, статистических, культурно-бытовых ...” [80]. Для здійснення свого наміру в 1923 р. М.Бережков склав план роботи над цим нарисом, який передбачав з’ясувати літописні повідомлення щодо Уненежа та Нежати́на, дослідити грамоти польських королів, московських царів, а також гетьманські універсали про самоуправління в Ніжині. Особливо увагу вчений вважав за необхідне звернути на історію ніжинської грецької громади, особливо з огляду на те, що “история ее закончилась; историку предстоит задача составить очерк ее жизни и деятельности, оценит культурное значение торговли нежинских греков”. До того ж, реалізація цього проекту передбачала накопичення відомостей про місцевих істориків та використання їхнього доробку для написання історії міста. Нарешті, М.Бережков планував скласти нарис історії Ніжинської вищої школи [81] і наполегливо втілював свій намір у життя. Деякі результати роботи в цьому напрямку він оприлюднив на засіданнях історичної секції ННДК. У доповіді “З історії м. Ніжина (про земляні та дерев’яні укріплення м. Ніжина XVII-XVIII ст.)” він спробував встановити місцезнаходження міських укріплень і доводив, що в минулому місто поділялося на “верхнє” та “нижнє” [82]. В іншій доповіді – “Іван Ржевський, ніжинський воевода (До історії м. Ніжина)” М.Бережков торкнувся політичної боротьби в середині XVII ст. [83] Він опрацював також сюжет, пов’язаний із запровадженням Магдебурзького права у Ніжині [84]. Наприкінці 1925 р. він підготував до друку свою працю “До історії Чернігівщини і Ніжинського краю” [85] і працював над узагальнюючим нарисом із України в другій половині XVII ст. [86] На жаль, М.Бережков не зміг довести до логічного завершення цю роботу. Розуміючи неможливість фізично завершити таке масштабне дослідження, М.Бережков частину матеріалів з історії Ніжина передав своєму давньому знайомому, академіку К.Харламповичу [87], який використав їх у своїх дослідженнях [88].

Не менш важливою для М.Бережкова була участь у підготовці молодого покоління вчених [89]. До числа його учнів належать В.Савва, М.Петровський, А.Єршов, О.Максимович, В.Фесенко, І.Спаський. Учений із солідним досвідом роботи, вихованець поважної наукової школи, він виробив власну методику підготовки молодих науковців. М.Бережков дотримувався думки про те, що “молодым аспирантам исторической науки можно и нужно учиться работать прежде всего по печатным источникам, которых уже много издано ... Впрочем всему свое место, свое время: аудитория, библиотека, архив, экскурсии и командировки в домашние и заграничные центры науки, все это – этапы на пути научного образования и гуманного эстетического воспитания; не каждому адепту науки выпадает счастье пройти все эти этапы” [90]. Фундаментальний підхід вченого до підготовки молодих фахівців позитивно відображався на авторитеті самого М.Бережкова й усього ніжинського осередку вчених-істориків.

Глибоке зацікавлення М.Бережкова місцевою старовиною та залучення до крає-

знавчих студій молодих науковців, дозволило перетворити регіональну історію на смислове поле наукових досліджень усіх представників Ніжинської історичної школи. Краєзнавство для цього осередку вчених стало засобом легітимізації української історії в умовах домінування російської історіографії і захистом від тотальної історії, запропонованої марксистами.

Оцінюючи свою роботу в Ніжині, М.Бережков писав: “В целом Институт – хорошая школа (Я очень рад, что на свою долю послужил этой школе, поучил, и сам многому поучился в Нежине)” [91]. Ця оцінка узгоджується з його переконанням у тому, що “каждая школа создается последовательной работой нескольких поколений в одном разумном направлении” [92].

3-поміж представників старшого покоління Ніжинської історичної школи лише М.Бережков зазнав переслідувань за політичні погляди, але незважаючи на гостру критику за наукові та політичні переконання, йому пощастило уникнути репресій. 1927 р. М.Бережкова викликали до місцевого управління ДПУ для надання свідчень з приводу його участі в організації “Союз русского народа” [93], але цим усе й обмежилось. Напевне, похилий вік врятував професора від репресій.

Більша частина життя М.Бережков пройшла в Ніжині, і як справжній майстер, він передав секрети свого ремесла учням, які з вдячністю згадували свого вчителя. До самої смерті М.Бережков, незважаючи на заборону лікарів, працював у бібліотеці інституту та у своєму робочому кабінеті вдома. Помер учений у квітні 1932 р. [94]*.

ПОСИЛАННЯ

1. Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Вип.1. – Ніжин, 1990. – С. 104-105; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович // Репресповане краєзнавство. – К., 1991. – С. 334; Крижанівська Л.О. Особистий архівний фонд М.М.Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 2. – К., 1994. – С. 147-155; Самойленко С.Г. Книжкове зібрання професора історії М.М.Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту // Література та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. – К.-Ніжин, 1997. – С. 129-138; Острияк А. “Щоденник” професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 133-139; Зозуля С.Ю. Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 124-127; Він же. Зміна поколінь ніжинських науковців протягом 1920-х років: проблема структуризації та доля кількох яскравих репрезентантів (за матеріалам вивчення некрополя професури Ніжинської вищої школи) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. – С. 105-119; Неопмнящий А.А. Крымоведение в научном наследии М.Н.Бережкова // Література та культура Полісся. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2004. – С. 257-265; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа:

* Дата смерті М.Бережкова може бути уточнена за наказом № 47 від 13 квітня 1932 р. по Ніжинському інституту соціального виховання. Текст наказу не вказує на дату смерті, але дає підстави твердити, що М.Бережков помер незадовго або в день коли було видано наказ. Таке твердження логічно випливає з тексту наказу: “Одержавши повідомлення про смерть професора Бережкова М.М., наказую організувати похорон доручити комісії у складі В.К.Пухтинського, М.Н.Петровського та представників профкому”. Інших документальних відомостей, що засвідчують смерть історика немає – у книгах Відділу реєстрації актів громадянського стану Ніжинського міськвиконкому за 1932 р. запис про смерть М.М.Бережкова відсутній.

- сторінки історії. – Ніжин, 2005; Коляструк О. Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М.М.Бережкова // Сіверянський літопис. – 2006. – №5. – С. 91-96 та інші.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXIII, од.зб. 2, арк. 8 зв., 25 зв.
 3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 9.
 4. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 16-16 зв.
 5. Коваленко О.Б, Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С. 334.
 6. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 40, арк. 22.
 7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, од.зб. 2358, арк. 9-9 зв.
 8. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 2, арк. 8 зв.
 9. Киреева Р.А. К.Н.Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М., 1990. – С. 123.
 10. Див.: ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 685-774.
 11. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте) // Филологические записки. – Вып. 6. – Воронеж, 1911. – С. 808.
 12. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 50, арк. 33.
 13. Там само, ф. XXIII, од.зб. 17, арк. 11.
 14. Там само, ф. XXIII, од.зб. 45, арк. 6.
 15. Там само, ф. XXIII, од.зб. 20, арк. 16.
 16. Там само, ф. XXIII, од.зб. 40, арк. 16-16 зв.
 17. Там само, ф. XXIII, од.зб. 711, арк. 2.
 18. Карпеко А. Там, где учился Гоголь (воспоминания) [Машинопис]. – Воронеж, 1960. – С. 466.
 19. Егоров П.А. Alma-mater // Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя [Машинопис]. – С. 7-8.
 20. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 10-10 зв.
 21. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 14.
 22. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1897-1898 уч. год // Известия НИФИ. – Нежин, 1899. – С. 2.
 23. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Під ред. О.О.Новікової, І.С.Пічугіної. – К., 1997. – С. 211; Доклад председателя Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко, проф. М.Бережкова о занятиях археологической комиссии. – Нежин, 1903. – С. 27.
 24. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
 25. Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 года по 22 ноября 1902 года // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине (далі – Сборник НИФО). – Т. IV. – Нежин, 1903. – С. 8.
 26. Протоколы заседаний Историко-филологического Общества за 1908-1909 акад. год // Сборник НИФО. – Т. VII. – Нежин, 1910-1911. – С. 14.
 27. ВДАЧОН. – ф. 1334, оп. 1, спр. 52, арк. 24 зв.
 28. Личный состав Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко к 1 января 1912 г. // Сборник НИФО. – Т. VIII. – Нежин, 1912-1913. – С. 47-49.
 29. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 14.
 30. Таран Л.В., Самойленко О.Г. Історіософія М.С.Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. – К.-Ніжин, 1997. – С. 91.
 31. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 16-16 зв.
 32. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 16-16 зв.
 33. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 15.
 34. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 92, арк. 48-49 зв.
 35. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 54, арк. 17.
 36. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 19.
 37. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 39.
 38. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 21, арк. 36.

39. Бережков М. Об истории как народном самосознании (Вступительная лекция в курс русской истории, читанная в Нежинском историко-филологическом институте кн. Безбородко, 8 ноября 1882 г.) // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (далі – Известия НИФІ), М.,-К.,-Лейпциг. – Т. VIII. – 1884. – С. 1.
40. Там само. – С. 4.
41. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 23, арк. 34.
42. Там само, ф. XXIII, од.зб. 49, арк. 45 зв.
43. Там само, ф. XXIII, од.зб. 30, арк. 6.
44. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 37.
45. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 53, арк. 2 зв.-3.
46. Там само, ф. XXIII, од.зб. 57, арк. 11 зв.
47. Там само, ф. XXIII, од.зб. 43, арк. 23.
48. Бережков М.Н. О торговле русских с Ригой в XIII и XIV веках // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Кн. 2. – С. 330-357; Бережков М.Н. Святой Владимир – строитель городов // Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. II. – Отд. II. – С. 71-85; Бережков М.Н. Блаженный Игорь Ольгович, князь Новгород-Северский и великий князь Киевский. – Чернигов, 1893. – 42 с.
49. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 155, арк. 11 зв.
50. Там само, ф. XXIII, од.зб. 186, арк. 314.
51. Там само, ф. XXIII, од.зб. 66, арк. 2.
52. Там само, ф. XXIII, од.зб. 186, арк. 315 зв.
53. Бережков М. А.Ф.Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание. – Нежин, 1910. – С. 14.
54. Бережков М. А.Ф.Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание”. – Нежин, 1910. – 120 с.; Бережков М. М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине (с дополнением к статье) // Сборник НИФО. – Т. IV. – Нежин, 1903. – С. 1-25; Бережков М. “Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к появлению истории Чернигова”: Материалы и заметки. – М., 1910. – 37 с.; ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 42, арк. 13.
55. Бережков М.Н. Георгий Кониский, как проповедник (Речь, произнесенная в торжественном собрании Общества 19 февраля 1895 г. // Сборник НИФО. – Т. I. – К., 1896. – С. 113-127.
56. Протоколы заседаний Общества за 1903 год // Сборник НИФО. – К., 1904. – С. XVI.
57. Бережков М.Н. В память К.Н.Бестужева-Рюмина // Сборник НИФО. – Т. II. – Нежин, 1899. – С. 16-23.
58. Бережков М. Еще несколько слов о летописце Переяславля Суздальского. – Нежин, 1900. – 30 с.; Жизнь священника Алексея Ефимовича (Казанцева) / Сост. архиепископом Евг. Казанцев. Издал М.Бережков. – Нежин, 1900. – 23 с.; Документы и заметки: Жалованная грамота Петра Великого, Заемная расписка, Письмо императора Александра I (текст и комментарии) // Сборник НИФО. – К., 1904. – С. 231-237.
59. Записка профессора М.Н.Бережкова об архиве греческого магистрата // Сборник НИФО. – Т. VIII. – Нежин, 1912-1913. – С. 64-70.
60. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70, арк. 21-21 зв.
61. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 28.
62. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 28-28 зв.
63. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70, арк. 23.
64. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 20 зв.
65. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 25 зв.
66. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 29 зв.
67. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 30-31.
68. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 55, арк. 17 зв.
69. Бережков М. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888. – 31 с.; Бережков М.Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.; Бережков М.Н. Древнейшая книга крымских посольских дел. 1474-1505 гг. – Симферополь, 1894. – 29 с.; Бережков М.Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI века. На основании современной архивной описи. – Симферополь, 1894. – 11 с.; Бережков М.Н. Крымские шертные грамоты // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. –

1894. – Кн. VIII. – С. 35-56.; Бережков М.Н. Нур-султан царица Крымская: Историко-биографический очерк, Симферополь, 1897. – 17 с.; Бережков М.Н. Об одной историко-политической записке времен присоединения Крыма // Известия НИФИ. – Т. XVIII. – Нежин, 1900. – С. 3-10.
70. Протоколы заседаний Общества за 1903 год // Сборник НИФО. – К., 1904. – С. XII-XIII.
71. Бережков М.Н. Об одной историко-политической записке времен присоединения Крыма // Известия НИФИ. – Т. XVIII. – Нежин, 1900. – С. 4-5.
72. Доклад председателя Историко-филологического Общества при Нежинском институте князя Безбородко, проф. М.Бережкова о занятиях Археологической комиссии. – Нежин, 1903. – С. 27.
73. Бережков М.Н. Город Нежин в начале XIX в по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895. – 18 с.
74. Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 года по 22 ноября 1902 года // Сборник НИФО. – Т. IV. – Нежин, 1903. – С. 8.
75. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 73, 34 арк.
76. Коваленко А.Б. Вказана праця. – С. 105.
77. Бережков М.Н. Нежинские предания относящиеся к 1709-му Полтавскому году (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого Общества при Институте кн. Безбородко, 14 сентября 1909 г.) // Сборник НИФО. – Т. VII. – Нежин, 1910-1911. – С. 1-16.
78. Бережков М.Н. К истории Черниговского Спасского собора. – М., 1911. – 21 с.
79. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 48, арк. 16.
80. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34-35.
81. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34-35.
82. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 92, арк. 39 зв. - 40.
83. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 92, арк. 55 зв, 56 зв.
84. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34 зв.
85. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 120 зв, 121.
86. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 4. – К., 1971. – С. 42; Ткаченко В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури й мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104.
87. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 58, арк. 12 - 12 зв.
88. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVI-XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Праці історичної секції. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 117.
89. Егоров П.А. Вказана праця. – С. 7-8, 12.
90. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 36 зв.
91. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 32, арк. 10.
92. Бережков М.Н. Георгий Кониский... – С. 116.
93. ІР НБУВ, ф. XXIII, од.зб. 57, арк. 3.
94. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 2086, арк. 54.

* * *

Уміщені далі матеріали відклалися в особовому фонді М.М.Бережкова (ф. XXIII), що зберігається в Інституті рукопису НБУВ ім. В.І.Вернадського. Перший із них є чернеткою виступу ніжинського науковця 9 вересня 1926 р. на спільному [пленарному] засіданні ННДК – про це можна судити вже з першого рядка документу: досить ефемерного апелятиву, створеного колишнім професором із дореволюційного звертання, так би мовити, – з поправкою на нові часи. Далі, в цій же одиниці зберігання зазначеного фонду, міститься ще одна чернетка іншого – наступного – виступу М.М.Бережкова там-таки 23 листопада 1926 р., яка стосується особи воеводи ніжинської залози московських стрільців у 1660-х роках І.І.Ржевського. Однак, остання складається лише зі вступної частини доповіді, – то ж, пропонувати її читачеві, вважасмо, в такому вигляді недоречно. Натомість, чернетка доповіді про міські укріплення Ніжина XVII-XVIII ст. є хоча й не завершеною, але, загалом, цілісною. Її цінність,

крім інформативності змісту, полягає в тому, що ця чернетка (як і чернетка доповіді про воєводу І.І.Ржевського) відтворює зміст втраченої на сьогодні однойменної статті М.М.Бережкова, котру він підготував для друку в збірці на пошану академіка Д.І.Багалія. За вказівкою ніжинського вченого в звіті про свою роботу в ННДК за 1926 р. обидві статті (про міські укріплення та про І.І.Ржевського) були відіслані ним до Харкова восени того ж року. Двотомна збірка побачила світ вже наступного року, але розвідок М.М.Бережкова вона не містить. Хоч праці кількох інших співробітників ННДК в ній надруковані, зокрема, Анатолія Григоровича Єршова та Миколи Неоновича Петровського.

Наступний документ – це опис копії початку ХХ ст. певного більш раднішого плану міста Ніжина (ймовірно другої третини – середини ХVIII ст.), оригінал якої був невідомий М.М.Бережкову і залишається таким донині. В матеріалах зазначеного особового фонду самого плану немає. Проте, опис М.М.Бережкова дає можливість, знаючи сучасну топографію історичної частини Ніжина, уявно окреслити контури частин старого міста, а також спробувати локалізувати занотовані дослідником об'єкти.

Про третій документ децю згадувалося вище в цьому біографічному нарисі. План майбутнього нарису історії Ніжина М.М.Бережков склав у 1923 р., невдовзі після затвердження на посаді дійсного члена ННДК і мав ним керуватися у своїх подальших кафедральних дослідженнях, а згодом – після обрання через півтора року керівником секції української і російської історії, – також скеровувати напрями досліджень аспірантів. План нарису дає уяву про бачення М.М.Бережковим структури майбутньої праці, його розуміння періодизації історії Ніжина, визначення ним домінуючих, найбільш важливих тем, епізодів міської історії тощо; до певної міри – також про науковий інструментарій самого дослідника.

Усі документи подаються мовою оригіналу, відповідно до норм правопису сучасної російської мови, але зі збереженням стилістичних і лексичних особливостей автора. Підкреслення й примітки в тексті також зроблені М.М.Бережковим.

Михаил Николаевич Бережков

О ГОРОДОВЫХ УКРЕПЛЕНИЯХ В НЕЖИНЕ В 17 ВЕКЕ И 18-М

Господа товарищи!

Вам достаточно хорошо известно начальный факт в истории нашего города, – первый вполне точно установленный факт, что в 1625 году мещане г. Нежина получили от польского короля Сигизмунда III грамоту на самоуправление по Магдебургскому праву. Город Нежин получал самостоятельное гражданское бытие и различные льготы в отношении промыслов и торговли, в отношении хозяйств на землях – ближних окрестностях, обильно приписанных к нему, вместе с жителями, правда, немногочисленным, редкими на первое время.

В грамоте дается знать от короля, что новоселое городище наше Нежин, в княжестве Черниговском лежащее, счастливо из рук неприятельских возвращенное и к государству нашему присоединено. И мы, принимая во внимание, что это вновь населенный город, находясь на оборонительном пункте, в валах, может сдерживать неприятельские нападения и стать заслоном для границы нашего государства, желаем всякими способами укрепить и в наилучшее состояние приводить его.

Итак, польское правительство признает важное стратегическое значение Нежина. И действительно город Нежин имея это значение в последующие годы Украинской истории.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что город Нежин стал строиться “в валах”, на развалинах какого-то старого городища, – может быть городка Уненежа, еще в домонгольское время упоминаемого в южнорусской летописи, точнее сказать в 1147 году, – Уненежа или иного городка.

Берега р. Остра уже в XI в. в начальной Киевской летописи были укреплены городками, т.е. земляными валами с деревянными изгородями по валам.

Но может эти валы – на месте Нежина – и позже были насыпаны, т.е. в Литово-русскую эпоху в XIV-XV вв. или даже в эпоху XVI в., когда Черниговский край принадлежал Московскому государству: нельзя определить точно, когда и каким правительством были устроены и подстраиваемы валы будущего города Нежина. И тогда валы были все-таки старинная работа, старая основа для нового Нежина. Во всяком случае остается тот факт, что в местности болотистой и лесистой на берегу Остра, пункте будущего Нежина, давно существовали зачатки его в виде земляных насыпей по обеим сторонам реки.

Итак, Нежин с 1625 года становится польским городом; два преемника Сигизмунда III, два сына его Владислав IV и Ян Казимир подтвердили привилегии городу Нежину. Московское государство по Деулинскому договору 1618 года уступило его в польскую сторону. Польское правительство подновило старые валы, поместило длинную линию их и построило особое укрепление, цитадель при замке на левом берегу Остра, на довольно возвышенном берегу реки, т.е. сравнительно высоком берегу. Намечаются две части города: верхний земляной город, замок, иначе называемый Острог, небольшой по размеру и более просторный город, большой нижний город. Замок входил в него как меньшая часть его.

Лет 30-ть Нежин находился в Польской державе – с 1618 по 1648 год, когда Украина подвигом славного гетмана Богдана Хмельницкого освободилась. С 1654 года Нежин со всей Украиной соединился с Московским государством. Царь Алексей Михайлович подтвердил привилегии Нежина, данные польскими королями, обещая ему особою грамотою свою милость и защиту. Царь назначил в качестве своих представителей на Украине в разные города своих московских воевод.

Одно из самых важных для воевод дел, первое дело, можно сказать, было строить и починять город; воевода – комендант крепости, начальник гарнизона московских стрельцов; воевода и его подчиненные стрельцы защищали город от врагов внешних и от внутренних беспокойных движений. В дела полковника и в дела магистрата воевода не имел права вмешиваться: он знал свое военное дело – берег городскую крепость.

Иван Иванович Ржевский доносил.

До Ржевского в Нежине были воеводами князь Шаховский, потом дворянин Дмитриев. Ржевский был назначен на нежинское воеводство в 1665 г. И держал это воеводство в продолж семи лет.

Ржевский нашел следующее положение городских укреплений Нежина. В первый отписке в Малороссийский приказ, тотчас по приезду в город, он пишет, что принял от своего предшественника Михаила Дмитриева верхний земляной город Нежин и

городовые ключи; вал городской во многих местах обвалился. В другой отписке Ржевский говорит, что в верхнем земляном городе одиннадцать башен, а в тех башнях десять пищалей, и тем пищалям пятерых пушкарей будет мало, надобно еще прибавить и пушкарей, и пищалей. Еще в 3 отписке – Ржевский говорит о двух больших острогах, о трудности содержать в добром порядке с двумя при нем острогами; он просит усиления своего гарнизона, прислать еще несколько десятков или сотню стрельцов. Еще два важных документа, идущие от Ржевского сообщают сведения, как воевода со своими стрельцами при небольших средствах обороны запершись в верхнем земляном городе выдерживал в 1668 году осаду от возмущившихся козаков, в тот год измены Брюховецкого царю: эти сведения содержатся в отчетной книге расходов за 1688 г. Другой документ: отписка 1672 года – последний год воеводства Ржевского – о том, как воевода обновил часть верхнего земляного города, называемую “Покровский пригородок” близ церкви Покрова Божьей матери.

Документы тем важны, как близко и [...] дело, что я считал нужным просить вас выслушать более подробный разбор из сделанного в другом чтении, в следующий раз. Там я надеюсь дать полный обзор деятельности воеводы Ржевского, описать его привычки и характер.

После смены Ржевского, его преемники воеводы не достаточно поддерживали укрепление.

В 1679 г. В Москву доносилось так: “в Нежине верхний земляной город крепостями худ во многих местах: городовая стена осыпалась, башни и караульные избы ветхи и опали, а, за малолюдством в том городе разных людей великого государя, городской стены, башен и караулен построить некем” (Книга Розрядные. См. Лазаревского, стр. 55).

Был ли в состоянии в Петровское время в Полтавском 1709 году, когда ожидалось нашествие шведов, неизвестно. Есть предание, что небольшая партия шведов подступила к Нежину. Это предание известный Иван Григорьевич Кулжинский, педагог и литератор, раскрасил в особой повести “Казацкие шапки”.

Ходячее предание, применявшееся и к другим местностям Украины, и другим временам и неприятелям. Василий Григорьевич Ляскоронский, слышав это предание и о г. Голтве (Моя брошюра, стр. 7).

В описании Нежина в 1782 г. встречаем то же замечание: “сей город обнесен земляным валом, и небольшой замок земляной же, который однако обветшал совсем и осыпался” (Лазаревский, стр. 63).

Шафонский теми же чертами пишет в 1786 году, стр. 462-463.

Городское укрепление в трех местах находится: 1, главный старый нерегулярный вал, настоящий город, т.е. собственно город, в себе заключающий. Он почти весь развалился: имея четверо ворот, которые вовсе разрушились, и теперь только одни отверстия остались. 2. С этим валом связываются другое земляное укрепление, замок или цитадель польского времени. Она имеет регулярные бастионы и вал, и в валу в одном месте каменные казематы, где и ныне полковые амунитные вещи хранятся. В цитадели находятся каменная церковь Богоявления; каменный польский погреб, где хранится провиантская казна; два деревянные соляные амбара и несколько обывательских домов. В ней прежде жили коменданты (и воеводы – добавить бы) и гарни-

зонные солдаты. 3. Третье земляное укрепление, развалившееся, в Новом месте состоящее... (т.е на правой стороне р. Остра).

Итак, все время в одних и тех же чертах все время повторяется одно в разных описаниях земляных и древесных укреплений города Нежина были незначительны; поддерживались все время, подчиняясь по мере возможности и в случае настоятельной надобности по немножку, но к концу XVIII в. окончательно упали. Длина этих валов была не менее двух верст в окружности требовала больших трудов. Починка деревянных башен и [...] хоть бы самая скромная, при [...] обошлась бы дорого для города и государственной казны. Они не были нужны при Екатерине II. Тогда ведь уже прекратились набеги крымских татар; и польское государство соседнее не грозило.

Украинцы мирно работали на просторных степных полях, всегда им было приятнее и выгоднее пахать землю, чем высыпать земляные валы для города. И нужны ли были какие-то там городские валы, существенная нужда была ли проводить длинную линию валов? Для безопасности начальнику московского гарнизона достаточно было небольшого замка, окруженного валом и рвом.

Добавить: 1) о земляных валах на Новом месте (Шафонский, стр. 452).

2) О Покровских шанцах (в отчете Ржевского).

3) О городке близ Липов-Рога (Лазаревский, Антонович).

Итак, в Нежине старом довольно-таки покопались в болотистой земле.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського,
ф. XXIII, од.зб. 66, арк. 1-5зв.
Оригінал. Рукопис.

ОПИС М.М.БЕРЕЖКОВА КОПІЇ НЕВІДОМОГО ПЛАНУ НИЖИНА

Копия Нежинского плана, сделанная в 1902, либо 1902 г. В самом Нежине, с оригинала Черниговского, сохранилась в Нежине, и доставлена А.Г.Ершовым мне. Она довольно хорошо исполнена, но испорчена теми, кто пользовался ею, – испорчена нелепо: на плане делались бестолковые “пробы пера”. При всем тем копия – картон поломавшийся – имеет свою цену; думаю передать ее в Институтскую библиотеку, на хранение и пользование тем, кто имеет интерес к нежинской старине, и сумеет разобрать знаки к подписям на плане.

Линия масштаба означает 70 сажень действительного протяжения крепостного вала. В целом эта линия (вокруг всей крепости) должна быть определяема больше чем в две версты, и во всяком случае не меньше двух.

(“Экспликация”)

На плане обозначены:

А. Крепость, обнесенная земляным валом.

В. Замок (особая часть крепости, или верхний земляной город, или иначе острог, цитадель иначе).

С. В замке: церковь Богоявления.

Д. Артиллерийские пороховые погреба (два).

Е. Провиантный магазин.

Ф. Комендантский дом.

Г. Гауптвахта.

Н. J. K. L. M. N. O. P. (Церкви).

Q. Острог нежинской полковой канцелярии (вне замка, или т. Сказать под замком, у какого то озера).

- Вне замка крепости:
- R. Купеческие лавки.
- S. Мясные ряды (вне крепости, за киевскими воротами).
- T. На замковой крепости обмоины и обвалы*
- U. Тропы через крепость и ров.
- V. Водяные мельницы.
- W. За рекою Остером (sic) часть [ретрамжаллита – ?]
- X. Обывалельские как в крепости, так и вне крепости строения.

* В [...] копии написано: “обломы и обрывы”

Но вообще: нежинская копия довольно хорошо сделана. Вопрос только в том для меня, есть ли эта копия с экземпляра большого размера, или с предполагаемого другого меньшего размера. Мне кажется, я видел в 1902 году, тот атлас меньшего размера. А может быть ошибаюсь я.

29 мая (11 июня 1926).

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського,
ф. ХХІІІ, од.зб. 66, 10зв.-11зв.
Оригінал. Рукопис.

ПІДГОТОВЛЕНИЙ М.М.БЕРЕЖКОВИМ ПЛАН НАРИСУ ІСТОРІЇ М. НІЖИНА

Очерк истории г. Нежина

Введение (Уненеж – в начале Нежина. [...]). Привести летописные данные о Св.Владимире и его городах 1147 г. на самой окраине Черниговского княжества. Нежатинна Нива – под Черниговом: там на Олеговом поле, была знаменитая битва. К Нежину эта “Нива” не подходит. И “Нежатин” тоже не подходит.

Нежинский монетный клад. Городок Шепеля. Откуда имя “Нежина”? Его смысл различно.

I. Жалованная грамота короля Сигизмунда III Нежину. Город возобновлен на старом городище. Нежин – полковой город при Б.Хмельницком. первые полковники Нежинские. Семья Золотаренков.

II. Черная рада в Нежине. Несчастливые годы Нежина.

III. Нежинские греки.

III-IV. Нежинские предания, относящиеся к 1709 г. Благовещенский монастырь. Нежин в XVIII в. Статистические данные. Нежинские депутаты в Екатериненской комиссии.

V. Нежин по описанию Шафонского.

VI. Нежин по описанию [...] путешественников.

VII. Нежинское учебное заведение имени кн. Безбородько (здесь же о безбородьковской семье и о родичах их). Знаменитые воспитанники его и деятели его. Преобразование гимназии.

VIII. Нежин в эпоху преобразований Александра II.

IX. Уроженцы Нежина. Его посетители. Деятели (филантропы).

X. Нежин [...] современника.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського,
ф. ХХІІІ, од.зб. 320, арк. 59.
Оригінал. Рукопис.

Дмитро Гордієнко (Київ-Львів)

**AD FONTES: ДО ВИТОКІВ НІЖИНСЬКОЇ АНТИЧНОЇ ШКОЛИ –
ПРОФЕСОР ПЕТРО ЛЮПЕРСОЛЬСЬКИЙ**

*З любов'ю і повагою
Христині Хуторній присвячую*

Історія вітчизняної науки XIX ст. помічена відкриттям низки навчальних закладів вищого рівня. Для української науки особливо важливим було відкриття Харківського університету (1805 р.), Київського Св. Володимира (1834 р.) та Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1820 р.), подібні процеси відбувались і на російських землях. На першому етапі на історико-філологічних факультетах університетів спеціальних курсів з античної, середньовічної, тощо, історії не було, читався загальний курс всесвітньої історії одним і тим самим професором. Відтак, дане викладання не вирізнялось високим рівнем [1]. Історію читали найрізноманітніші люди, часто, навіть, випадкові, періодично на службу запрошувались іноземці, переважно німці, але і ці були далеко не найкращими.

Перелом у викладанні відбувся в Санкт-Петербурзькому університеті, коли на кафедрі вступив професор Михайло Семенович Куторга, якому і судилось стати основоположником першої вітчизняної школи античності [2]. Наукові інтереси М.С.Куторги належали переважно до сфери історії Греції, особливо історії Афін. Як дослідник М.С.Куторга був прихильником критичного методу: “Де немає критики, там немає історії”, – таке було його переконання [3].

Викладацька діяльність М.С.Куторги не обмежувалась лекціями. З кінця 40-х років XIX ст. він створив у себе вдома щось на зразок історичного семінару для охочих студентів. Із цього семінару вийшла ціла плеяда видатних учених, серед котрих: Вл.Ведров, М.О.Астеф'єв у царині античної історії, М.М.Стасюлевич – середньовічної історії, В.В.Бауер – нової історії. Під сильним впливом М.С.Куторги проходило виховання основоположника вітчизняної школи візантиністики В.Г.Васильєвського та Ф.Ф.Соколова; з ім'ям якого пов'язаний початок епіграфічного напрямку дослідження античності. Вихованцем семінару М.С.Куторги був і основоположник античної академічної школи в Інституті князя Безбородька Петро Іванович Люперсольський.

Народився майбутній учений 14 червня 1836 р. в с. Можгинському Єлабузького повіту В'ятської губернії, в сім'ї священика Богородицької церкви Іоанна Ісакова Люперсольського та дружини його Марфи Федорівни [4].

Навчання Петро Іванович розпочав у Єлабузькому духовному училищі. Потім його навчальний шлях пролягав через В'ятську духовну семінарію, з якої обдарований і талановитий учень був направлений для подальше навчання в Санкт-Петербурзьку духовну академію [5], курс навчання в якій закінчив у 1859 р. і був приписаний до першого розряду вихованців. Разом із тим 7 вересня йому надали ступінь кандидата з правом на отримання ступеня магістра [6]. Атестат засвідчив неабияку тягу до знань, при дуже добрих здібностях і поведінці. Найкращі результати Петро Люперсольський

показав із богослів'я, дуже добрі з церковної історії, і просто “добрі” з цивільних наук, історії та мов [7].

Службовий шлях Петро Люперсольський розпочав 21 жовтня 1859 р. у В'ятській духовній семінарії викладачем цивільної історії, однак вже через місяць був переміщений на посаду викладача логіки і психології [8]. Через рік його переводять у Санкт-Петербурзьку духовну семінарію викладачем грецької мови, а через рік, з 1861 р., він посів своє “звичне” місце викладача кафедри загальної цивільної історії [9]. З листопада того самого року за розпорядженням керівництва семінарії на нього були покладені також обов'язки наставника-наглядача над іноземними вихованцями семінарії [10]. В 1864 році П.І.Люперсольський виконував обов'язки секретаря в комітеті Санкт-Петербурзької духовної семінарії з реформи духовних семінарій [11].

Паралельно з викладанням у семінарії, в 1862 р. він отримує доручення від Санкт-Петербурзької духовної академії перевірити за грецьким оригіналом рукописний текст перекладу “Тлумачення Теофілакта Болгарського на Євангеліє від Луки”, що і було ним успішно виконано [12].

Однак, попри успіхи як для молодого вченого по духовно-навчальному відомству, Петра Люперсольського вабила античність, в заняттях якою духовна служба не давала тих можливостей як цивільна. Відтак, він подає прохання про звільнення його від служби по духовно-навчальному відомству та вихід із духовного у цивільне звання з 6 травня 1865 р. [13]. Останнє не завадило Петру Івановичу все життя залишатися глибоко віруючою людиною. Захоплючись візантійським піснеспівом, він неодноразово повторював: “ну, чи можуть... наші росіяни написати щось подібне грецьким піснеспівам? Де ви знайдете таку високу поезію, окрім греків?” [14]. У ніжинський період він любив відвідувати літургію в грецькій церкві Ніжина, ніколи не пропускав ці служби, а інколи спеціально просив про грецьку літургію настоятеля храму [15].

Уже в червні того самого року П.І.Люперсольський переходить на посаду позаштатного викладача історії у Санкт-Петербурзьку Ларинську гімназію [16], в якій працює з 30 червня 1865 р. до 20 червня 1869 р. [17]. Саме в цей час на молодого вченого і звернув свою увагу професор Санкт-Петербурзького університету М.С.Куторга. Як наслідок, із 1 березня 1865 року за розпорядження міністра народної освіти Петро Іванович стає міністерським стипендіатом із утриманням на два роки в розмірі по тисячі рублів на рік для підготовки до професорської посади по кафедрі загальної історії [18]. Наукове керування студіями молодого античника переважно вів М.С.Куторга [19].

Із науковим керівником Петро Іванович і надалі буде підтримувати теплі стосунки. Так, наприклад, 1882 р. виповнилось 50 років науковій діяльності професора М.С.Куторги. Петро Іванович на той час виконував обов'язки директора Інституту князя Безбородька. На грудневому засіданні конференції інституту ним було запропоновано направити уславленому професору вітальну адресу, яка і була безпосередньо ним складена. У цій адресі зазначалися заслуги професора М.С.Куторги в галузі дослідження античної історії і особливо давньоеллініської цивілізації. Окремо відмічається заслуга вченого у вихованні молодого покоління вчених-античників [20]. Останні роки свого життя професор М.С.Куторга жив у своєму маєтку Борок у Мстиславському повіті Могилівської губернії, де продовжував наполегливо працюва-

ти над завершенням своїх історичних праць. Часто в нього у гостях бував і колишній учень Петро Люперсольський, на той час також іменитий професор. М.С.Куторга помер у травні 1886 року, в його пам'ять П.І.Люперсольський виголосив публічну промову на акті інституту 30 серпня 1887 р. [21]. У своїх наукових роботах П.І.Люперсольський завжди апелює до авторитету свого учителя, талант і науковий метод якого завжди ним цінувалися.

Під керівництвом М.С.Куторги до 1864 р. П.І.Люперсольським на великій джерельній базі була підготовлена дисертація “Храмовий город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в древней Греции”. Після успішного складання іспитів та публічного захисту дисертації в Санкт-Петербурзькому університеті, Петро Люперсольський отримав ступінь магістра загальної історії [22]. Згодом, за рекомендацією конференції історико-філологічного факультету зазначеного університету дисертація була надрукована.

Це був час реформ в Російській імперії, і, водночас, час становлення вітчизняної академічної науки, пошуку її місця в світовій науці. Наукову громадськість вже не задовольняли приїзди іноземних викладачів. Тому Міністерство народної освіти почало надавати закордонні наукові відрядження російським науковцям для наукового стажування, ознайомлення з науковими та освітніми школами Європи, а також із історичними пам'ятками, витворами мистецтва тощо.

П.І.Люперсольський отримує відрядження від Міністерства народної освіти за кордон на два роки з вересня 1869 р. На відрядження вченому виділяється по 1500 руб. на рік під зобов'язання після повернення прослужити в освітньому відомстві по два роки за кожен рік перебування за кордоном і там, де забажає Міністерство народної освіти [23]. Під час свого перебування за кордоном П.І.Люперсольський відвідував у Берлінському університеті лекції таких відомих професорів, як Л.Ранке, Т.Моммзен, Е.Курциус, Кірхгоф і Гаупт. Відвідав Мюнхен і Дрезден для ознайомлення із зібранням пам'яток античного мистецтва. В 1870 р. учений вирушив до Італії. З метою ознайомлення з античними рукописними пам'ятками, пам'ятниками і картинними галереями зупинився в Мілані, Венеції і Флоренції. В Римі, під керівництвом проф. Герцена, вивчав епіграфічні пам'ятки, топографію й інші писемні пам'ятки античного та середньовічного Рима. Подорожував також іншими містами Італії, де оглядав залишки античних міст*. Із Італії Петро Іванович вирушив до своєї улюбленої Греції. Він зупинився в Афінах, де під керівництвом професорів Афінського університету вивчав топографію і давні пам'ятки Афін** і Пірея. Побувати в Дельфах професору, як видається, не вдалось, принаймні про відвідини залишок міста, якому присвячена була дисертація і яке принесло йому магістерську ступінь, в автобіографії нічого не сказано, не згадує про якісь усні повідомлення П.І.Люперсольського з цього приводу і М.М.Бережков [24]. Повертаючись на батьківщину Петро Іванович як справжній християнин відвідав окрасу греко-православного світу – Константинополь [25].

Із-за кордону вчений повернувся лише 16 вересня 1871 року. Ймовірно, вже тоді молодий учений був досить знаний, що йому прострочені дні зараховують у відря-

* У своїй автобіографії П.Люперсольський називає Неаполь, Помпеї, Мессену та Сіракузи.

** Взагалі історія античних Афін була улюбленою темою П.Люперсольського, ймовірно, в цьому можна вбачати вплив його учителя М.С.Куторги, в працях якого Афіни також посідають визначне місце.

дження [26]. Офіційно з 1 січня 1872 року розпочалась його служба в Міністерстві народної освіти, яка, проте, тривала лише до 1 квітня [27].

У березні того ж року молодого вченого переводять на службу в Царство Польське, де він стає доцентом, а з червня – екстраординарним професором університету Варшавського по кафедрі загальної історії [28]. В університеті П.І.Люперсольський викладав історію Греції і Риму на історико-філологічному факультеті. 1873/74 р. римську історію викладав також на правничому факультеті [29]. В цьому університеті за відмінну і наполегливу службу 21 грудня 1874 р. він отримує свою першу нагороду – орден Св. Станіслава 2-го ступеня [30].

14 вересня 1875 року у Ніжині був відкритий Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ). На той час виникла потреба у підготовці викладачів класичних мов для гімназій. Це завдання і мав виконувати інститут. З 1 січня 1875 року директором нового навчального закладу був призначений відомий учений, декан історико-філологічного факультету Харківського університету, в майбутньому ректор університету Варшавського професор Микола Олександрович Лавровський. Директор запросив на роботу провідних тогочасних учених, серед них – професора Варшавського університету Петра Люперсольського [31], на якого, враховуючи специфіку закладу, покладалась особливі обов'язки з викладання античної історії. До того ж разом із переведенням професора до Ніжина адміністрація Варшавського університету поділилася з новоствореним інститутом літературними фондами: через П.І.Люперсольського до НІФІ були передані книги-дублети “Polonica” у кількості 639 томів [32].

1 серпня 1875 р. Петро Іванович обійняв посаду ординарного професора НІФІ на кафедрі загальної історії [33]. Він був присутній на самому відкритті інституту 14 вересня 1875 р. Паралельно з цим директор інституту М.О.Лавровський подає ряд викладачів на затвердження у чині, внаслідок чого П.І.Люперсольський отримав чин V класу [34]. Прохання було задоволено і Петро Іванович отримує чин статського радника, згідно отриманої посади [35]. З цього часу вся дальша наукова доля професора П.І.Люперсольського буде пов'язана з Ніжином, в історію вищої школи якого він назавжди вписав своє ім'я. Йому доля судила стати першим викладачем загальної історії НІФІ, – закласти підвали академічного вивчення загальної історії, особливо античної, у стінах Ніжинської вищої школи.

На початку 1876 р., сповнені ентузіазму, на фоні загально піднесення в державі, молоді викладачі інституту М.Я.Арістов, А.С.Будилович та П.І.Люперсольський звертаються із заявою до конференції про бажання прочитати низку публічних лекцій із благодійною метою під час Великого посту [36]. Однак попечителем Київського навчального округу було дозволено читання лекцій лише А.С.Будиловичу та П.І.Люперсольському на користь незаможних учнів ніжинської гімназії [37]. Чи читались у дальші роки подібні лекції не відомо.

12 грудня 1877 р. виповнилося сто років від дня народження імператора Олександра I. Цей ювілей широко відзначався в імперії. Ніжинський інститут, ще як гімназія вищих наук був заснований у часи царювання цього імператора, отже, не міг відповідно не відреагувати. Розпорядженням попечителя Київського навчального округу в цей день учні і студенти звільнялись від занять. Викладачі зобов'язувалися підготувати відповідні хвалебні промови [38]. Конференцією НІФІ була підготовлена урочиста

програма, згідно якої професор П.І.Люперсольський мав виголосити промову на тему: “Внешняя политика Александра Благословенного”, професор М.Я.Арістов – “О состоянии образования в России в царствование Александра I”, а також директор інституту професор М.О.Лавровський – нарис на тему: “Из первого пятилетия гимназии высших наук князя Безбородко в царствование Александра Благочестивого” [39]. Враховуючи наукову і суспільну користь від цих праць, було вирішено надрукувати їх окремими стаття тиражем по 300 екземплярів, а також в інститутських “Відомостях” [40]. 28 грудня 1878 р. Петро Іванович вперше був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня за наукові заслуги в НІФІ [41].

Лише 1882 р. в НІФІ було відкрито історичне відділення, проект якого за дорученням конференції [42] був розроблений професорами М.Я.Арістовим, Г.Е.Зенгером і П.І.Люперсольським. Останні двоє професорів, як видатні представники античної школи, у своєму проекті зазначали, що метою заснування нового відділення має стати посилення викладання історії, незалежно від того, чи буде на неї попит у гімназіях. Позаяк, та другорядна роль, яка відводиться історії, не відповідає значенню цієї науки в колі філологічних знань. Професори зазначають, що “наукові заняття історією не мислимі без ґрунтового знання класичних мов, то ж викладання цих останніх має зайняти належне місце”. Важливу частину занять має складати читання і критичний розбір давніх класичних авторів та інших класичних пам’яток обома класичними мовами, що надасть змогу випускникам історичного відділення бути як викладачами історії, так і давніх мов [43].

Того самого року за станом здоров’я директор Інституту М.О.Лавровський подав у відставку. Виконувати обов’язки директора інституту й інститутської гімназії до призначення нового директора управителем Київського навчального округу було доручено Петру Люперсольському [44] як найстаршому професору, яку він успішно виконував із 5 жовтня 1882 р. до 4 січня 1883 р. [45], коли прибув новий директор М.Є.Скворцов. У цей період, 29 грудня, П.І.Люперсольський отримує чин дійсного статського радника [46], останнє підвищення в чині за його життя. За виконання обов’язків директора НІФІ Петру Івановичу належала відповідна грошова винагорода, з проханням про видачу якої новий директор М.Є.Скворцов звернувся до попечителя Київського навчального округу [47]. Однак, замість належної грошової винагороди професор отримав суто “радянську” винагороду – подяку від Міністерства народної освіти [48].

У 1883 р. у Ніжинській повітовій навчальній раді звільняється місце члена ради від Міністерства народної освіти [49]. На вакантну посаду конференція інституту рекомендує професора П.І.Люперсольського [50], якого 6 жовтня того ж року на пропозицію попечителя Київського навчального округу і було затверджено [51]. Іншим членом цієї ради з-поміж інститутської професури був викладач НІФІ, протоієрей Андрій Хойнацький. Обов’язки члена ради П.І.Люперсольський виконував до 1889 р., коли звільнився за власним бажанням [52].

Яскравою сторінкою історії вітчизняної науки другої половини XIX – початку XX ст. були археологічні з’їзди. Один із них – VI-й – мав відкритись 15 серпня 1885 р. в Одесі. Організаційний комітет на чолі з видатним вченим Н.Кондаковим звернувся до конференції НІФІ про участь кандидатів від інституту в роботі з’їзду [53]. З цією метою від інституту конференцією були обрані делегати [54]: професор

П.І.Люперсольський, який підготував доповідь на тему “О Каллиппидах у Иродота (IV, 17)”, та професор М.М.Бережков з доповіддю “Русские пленники и невольники в Крыму”. Наказом міністра народної освіти їх обох було відряджено до Одеси для участі у з’їзді з 10 серпня по 1 вересня 1884 р. [55].

23 квітня 1885 р. виповнилося 25 років служби П.І.Люперсольського по навчальному відомству. Згідно з положенням він мав право вийти у відставку за вислугою років. Однак професор виявляє бажання працювати далі на посаді, з приводу чого подає відповідне клопотання [56]. Осанне було задоволене міністерством і П.І.Люперсольського було залишено ще на 5 років професорувати в НІФІ [57]. До того ж йому була призначена пенсія понад окладу, в розмірі 1200 руб [58]. Й надалі, в силу своїх сил, професор прагне залишатися в інституті та працювати там на ниві науки. Так через 5 років, в 1890 р., він знову подає прохання залишитись на кафедрі у званні професора загальної історії, що знову ж було задоволено з боку міністерства [59].

Із роками стан здоров’я професора погіршується. Щороку на літні і зимові канікули він бере відпустку. Взимку, як правило, їздить до Києва [60], ймовірно задля відвідання лікаря*. Влітку – до різних міст Російської імперії [61], в тому числі й до курортно-лікувальних. Так, літо 1887 р. Петро Люперсольський провів у Євпаторії, лікував ендеріт [62], літо 1889 р. – на кавказьких мінеральних водах, де лікував свій застарілий ревматизм [63]. Покращував своє здоров’я професор також у клініках Санкт-Петербурга [64].

Зважаючи на відмінну службу професора Петра Люперсольського конференція інституту 27 серпня 1890 р. звертається до попечителя Київського навчального округу з пропозицією нагородити професора орденом Св. Володимира 3-го ступеня [65]. Тоді прохання було задоволено лише “частково” і Петра Івановича 1 січня 1891 р. нагородили орденом Св. Володимира 4-го ступеня [66], “Володимира” 3-го ступеня він отримає дещо пізніше.

За вислугою 35 років, у 1895 р., бажання професора залишитись на кафедрі також було задоволено лише частково. П.І.Люперсольський був змушений піти у відставку, але враховуючи його заслуги, досвід, знання, йому було доручено читання лекцій на кафедрі загальної історії зі збереженням звання професора [67]. До того ж матеріальні інтереси професора не постраждали: замість пенсії і допомоги, що були спершу призначені, міністром народної освіти було призначено повний оклад ординарного професора імператорських університетів у розмірі 3000 руб. [68]. За заслуги на ниві науки і багаторічну відмінну службу 1 січня наступного 1896 р. професор був нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ступеня, а в жовтні того самого року срібною медаллю на Олександрійській стрічці в пам’ять про царювання Олександра III [69].

Однак, це був останній термін професорської служби. Через два роки, за станом здоров’я, П.І.Люперсольський за власним поданням йде у відставку цілком [70]. Йому був виданий відповідний атестат [71] про службу, який давав право проживати в будь-яких містах Російської імперії. Незабаром Петро Люперсольський покинув Ніжин, як з’ясовується, назавжди. На його місце був обраний відомий учений

* Принаймні в заяві від 13 вересня 1890 р. про надання відпустки для поїздки у Київ він прямо називає причину: для консультацій лікаря (ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 78).

Є.М.Щепкін [72]. Останній у НІФІ пробув лише один рік і відбув у Новоросійський університет [73].

Науковий доробок професора Петра Люперсольського незначний. Головною працею, безумовно, є магістерська дисертація “Храмовый город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в древней Греции” [74]. Ймовірно, автором теми дисертації (принаймні наштовхнув на думку розкрити саме цю тему) був керівник П.І.Люперсольського професор М.С.Куторга. У вступі до праці автор зазначає: думка про те, що в давній Греції поруч з храмами богам у межах міста, існували храми у священних містах, а також храми при яких розташовувались цілі міста – своєрідні храмові міста вперше висловив на своїх лекціях М.С.Куторга (III-IV). Найбільш відомим із таких міст були Дельфи. Щодо загальної характеристики дослідження, то можна сказати, що це історико-культурологічне дослідження, де окрім самої історії міста Дельфи подається широкий, яскравий і досить ґрунтовний огляд культури давньої Греції. І попри те, що нині багато з висновків дослідника є аксіоматичними, на той час це було досить новаторське дослідження, багато з питань якого було висвітлено вперше. Праці, які були в час П.І.Люперсольського щодо давніх Дельф, – це переважно невеликі нариси, створені на дельфійському епіграфічному матеріалі, які давали уривчасті відомості про історію міста. Праця Петра Люперсольського довгий час залишалась єдиним монографічним дослідженням, присвяченим даній темі [75].

У постановці проблеми автор зазначає, що для давніх греків Дельфи були передусім асоціювалися з оракулом, що і знайшло відображення в творах давніх авторів. Проте Дельфи, як місто, мали власну політичну і соціальну історію, майже не висвітлену в працях давньогрецьких авторів. Відтак, висвітлення питання внутрішнього устрою і ранньої політичної історії міста Петро Люперсольський ставить завданням свого дослідження (IV).

У розгляді писемних джерел, на сьогодні може видатись дивним, що автор оминув досить важливе джерело як для ранньої історії Греції – поеми Гомера, а для даної теми – особливо його Гімн Аполлону (VIII-XI) [76]. В тексті дослідник на них зупиняється і дає джерелознавчий огляд, але приходить до висновку, що Гімн Аполлону Гомера є пізнього походження (72), відтак, він постає не суб'єктом дослідження, а об'єктом. На боротьбу Аполлона зі змієм Піфоном П.І.Люперсольський дивиться винятково як на алегорію загальної ідеї Аполлона як світлого божества, що знищує зловісні істоти. Останній до *заснування* Дельфійського оракула він немає жодного стосунку, хоча до самого дельфійського *культу* Аполлона має безпосередній стосунок (91). З розгляду культу Аполлона темпійської долини і Дельф автор робить обережний висновок про їх пов'язаність, а відтак і про те, що культ Аполлона прийшов у Дельфи з півночі (92-96). Гімн Аполлону на думку П.І.Люперсольського є місцевим дельфійським, а тому для історії міста Дельфи має важливе значення. Згідно цього гімну, Дельфійський оракул є найдавнішим святилищем Аполлона, хоча і мігрував сюди з півночі (96-98). В перших розділах книги автор дає на основі давньогрецьких авторів детальних географічний огляд Еллади. Вчений приходить до цікавого висновку, що греки дивились на географічне розташування з точки зору розташування грецького півострова: чим ближче до північних меж півострова була певна місцевість, тим більш “північною” вона була для давніх греків (4-5).

Дельфи ж, на думку автора, займали дуже вигідне географічне розташування. Місцевість та була майже недоступна для нападу, було багато родючого ґрунту, зручна гавань, але головне, що вирізняло Дельфи, – це святилище Аполлона (22-23). Власне, місто П.І.Люперсольський описує за даними давніх авторів, передусім Павсанія, та описами наявних на середину ХІХ ст. залишок Дельф, передусім за записками Лорана (1838 р.) (30-63). Ймовірно, автор використав також певні дані М.С.Куторги, який відвідав Дельфи під час свого перебування у Греції. Детально зупиняється автор на описі скарбів принесених оракулу від грецьких та негрецьких міст, що являло собою видатну мистецьку “галерею” давнини. Кожне грецьке місто мало за честь мати власну скарбницю у Дельфійському оракулі (42-52).

На основі поем Гомера П.І.Люперсольський приходиться до висновку, що заснування оракула сягає дуже давнього часу (65-66). Ретельно зупиняється автор на переказі про первісну належність оракула богині Гері і Посейдону, до чого ставиться досить скептично. Він суто філологічно пояснює і саму появу цього тандему, що впливає з ім'я Посейдона, як Γαί“οχος (той, хто охоплює, тримає землю) і Έννοσίγαιος, Έννοσίχθων (той, хто трусить землю) (65-70). Нічого не говорить про культ Гері і Гімн Аполлону Гомера. За гімном на місці Дельф виникло не що інше як святилище Аполлона, яке було цілком самостійним, не належало до жодного міста, а мало загальноеллінський статус (100-102).

Дуже цікавим і цінним є висновок П.І.Люперсольського про те, що першими жерцями в Дельфах були критяни, хоча про вплив на оракула о. Кріт час нічого не відомо (113-118). Цей висновок є цікавий передусім тим, що зроблений до широких розкопок на о. Кріт.

Первісно храм Аполлона стояв на місцевості, що належала місту Крісса, хоча і був за межами його, а тому на початку свого існування він був у певній залежності від Крісси (120). Коли Дельфи здобули незалежність від Крісси невідомо, але вони завоювали її у ряді успішних священних воєн. П.І.Люперсольський на основі даних писемних джерел заперечує думку сучасних йому істориків, що війна з Кріссою велась паралельно з війною проти міста Кіппа. На думку вченого природно, що першою була війна з Кріссою, в залежності від якого перебували Дельфи (121-133).

Попри те, що праця має суто науковий характер, зі струнко вибудованим викладом. Рядки про грецьку релігію (132-135) вражають своєю поетичністю. Як зазначав М.М.Бережков, їх можна подавати у будь-яку історичну енциклопедію [77]. В цих рядках висвітлено власне ставлення автора до Греції, відчувається захоплення і любов до даної теми, інколи навіть надто ідеалізованої, що особливо виражено у його словах, що для греків “релігія не була ... тим, чим вона була, наприклад, для римлян, тобто зовнішнім узаконеним правом, якому необхідно підкорятись за обов'язком. Для еллінів релігія була внутрішньою душевною потребою, так само як мистецтво, знання чи громадянська свобода... В жодній країні в давнину не було такої численності храмів та вівтарів богам, як у Греції, і ніде храми не були прикрашені так щедро і так вишукано, як у Греції...” (134).

До основного завдання праці, поставленого у вступі, автор приходиться лише в останньому, шостому розділі. Основним джерелом для висвітлення даного питання для П.І.Люперсольського є піфійський Гімн Аполлону, адже “поет не міг інакше яви-

ти собі внутрішній устрій Дельф, як таким, яким він був насправді” (139). Головною установою у місті був храм Аполлона, отже, верховна влада зосереджувалась у руках жерців бога Аполлона, – власне володарем Дельф був Аполлон (152). Серед жерців була ієрархія, яка визначалась за вибором, а за строком служби. Жрецтво було спадковим у роді Девкаліона (146). Щоправда, цивільна управа була в руках виборних цивільних осіб, а не жерців. Управління здійснювалось через раду – буле (βουλή), члени якої називались архонтами, за аналогією з Афінами їх було десять. Громадське віче дельфійців називалось як ἐκκλησία, так і ἄγορά. Для вирішення справи потрібно була певна кількість голосів. Дельфи, в політичному плані, на думку вченого, були типовим грецьким полісом* на кшталт Афін (150–151). Однак, якщо жерці залишались у своєму званні пожиттєво, то архонти і члени ради змінювались щорічно (144).

Зупиняючись на місці і ролі Піфії, П.І.Люперсольський зазначає, що вона, окрім своїх прямих обов’язків пророчиці, своїм життям і своїми моральними якостями уособлювала собою образ високої моральної чистоти: “Піфія проводила усамітнене життя в самому храмі, віддалена від усяких мирських справ і розваг. Вона зберігала строгу цноту і носила одяг дів” (157)**.

Дуже цікавою видається концепція П.І.Люперсольського щодо утворення міста Дельфи, за якою спершу існувало місто Лукерія, яке власне було акрополем. Згодом біля його підніжжя утворилось місто Піфон. Зі злиття двох пунктів і утворилось місто Дельфи, про що також промовляє множина іменника *Дельфи – Δελφοί*, як і у випадку з Афінами (147–148). В сучасній науці висловлюється подібна думка щодо утворення ранньогрецьких полісів [78]. Правлячий у місті Лікорій рід Девкаліонів підкорив Піфій – звідси й спадковість жрецької влади міста Дельфи в межах цього роду (148–149).

Основними висновками П.І.Люперсольського є: Дельфійський оракул Аполлона мав загально еллінське значення. Дельфи були храмовим містом, головним у місті був храм Аполлона, саме ж місто належало храмові. Верховна влада була в руках жерців, а цивільне управління здійснювалося за аналогією до афінського державного устрою.

Важко сказати, який вплив на розвиток науки мала дисертація П.І.Люперсольського. Книга вийшла досить невеликим тиражем – лише 600 примірників. Реакції критики на неї не було. Однак говорити, що вона не була помічена науковцями, не досить коректно. Петро Люперсольський мав загальну пошану, вважався вже тоді талановитим істориком античності. Певною мірою “слави” надавав статус учня М.С.Куторги, але цього, очевидно, для загального визнання було замало. Праця [дисертація] була новаторською, навіть для світової науки, не говорячи про молоду вітчизняну. Писати ж рецензію можна за наявності власного, дещо іншого погляду на дану проблему. Інший погляд був у М.С.Куторги, але він найімовірніше був цілком врахований у дисертації П.І.Люперсольського. Натомість, використання цієї праці в сучасних дослідженнях [79] певною мірою промовляє про її актуальність і на сьогодні.

Іншою досить значною друкованою працею Петра Люперсольського був “Очерк государственной деятельности и частной жизни Перикла” [80]. Дана праця не є суто

* В часи П.Люперсольського слово *πολις* перекладалось суто як *місто*, на рівні тогочасної науки, як полісем, *πολις* перекладався як *республіка*, що і вживає автор.

** Тут П.Люперсольський цитує Плутарха.

науковою. Це була публічна промова, виголошена П.І.Люперсольським на річному акті НФІ 30 серпня 1876 р., тому має деякі особливості, притаманні текстам, що зачитуються публічно.

Дана праця викликала рецензію М.С.Куторги [81], яку він написав із метою ознайомити читачів з цим “чудовим твором і сприяти його поширенню” [82]. Починає він її з похвали, де П.І.Люперсольський називається “істинним автором” [83]. Далі рецензент переходить до досить жорсткої критики, місцями, з погляду сьогодення, не завжди справедливої. Попри критику, можливо саме дана праця ніжинського професора спонукала М.С.Куторгу до написання власної праці про Перікла, яка стала останньою працею професора. На відміну від П.І.Люперсольського, М.С.Куторга приходиться до висновку про запровадження Афінах Періклом особливої форми політичного устрою, до того ж вищої форми у греків, – політії, яка проіснувала аж до македонського завоювання [84].

Свою працю Петро Іванович Люперсольський розпочинає загальним оглядом еллінської цивілізації, особливо зупиняючись на значенні цього світу для слов’ян. Проте позиція слов’янина-автора викладається з позицій грекофіла. Так автор зазначає, що в новій європейській історії склалось два світи: романський і греко-слов’янський, історичним прабатьком якого є давній еллінський світ: “То був світлий світ, з благородними і високими устремліннями до всього прекрасного і доброго, що властиво людській природі” (5), – думка, яка викликала схвальний відгук професора М.С.Куторги, який вперше висловив її у своїх лекціях за 15 років до промови П.І.Люперсольського. М.С.Куторга зазначає, що автор нарисув не назвав автора цієї думки [85], але думаю, Петру Люперсольському можна вибачити цю мовчанку, адже це усна промова, лише підготовлена до друку. Головне – і це також відмітив М.С.Куторга, – що ця думка доведена його учнем до аксіоматичності, і стає, фактично, загальноприйнятною.

Для П.І.Люперсольського еллінський світ – це світ, який дав світу велику і світлу ідею – ідею розуму і просвіти, в той час як інший знаменитий народ давнини – римляни висловили в своєму історичному житті зовсім іншу ідею – ідею права. В цьому випадку можна погодитись з критикою М.С.Куторги, що ідея розуму була присутня і іншим народам давнини (єгиптянам, вавілонянам тощо), а також вона була властива і римлянам [86].

По-романтичному П.І.Люперсольський зупиняється на історії роду Алкмеонідів, родові якості якого через матір Агорісту отримав Перікл, який завжди був вимогливим до себе, до свого способу життя, бездоганно чесний і невтомний у виконанні своїх обов’язків, із блискучою тогочасною освітою, яку здобув у софістів, за особливого впливу Анаксагора (5-13).

Автор зазначає, що політичні засади, на яких Перікл будував свою власну політичну діяльність, були прямо протилежними тим, яких тримався його опонент Кімон. Це були засади демократичні, хоча на скільки вони були на той час внутрішнім переконанням самого Перікла сказати важко (15). Досить патетично П.І.Люперсольський проголошує, що Перікл “діяв зовсім не в дусі демократичної партії, а в дусі демократичних засад... Мета його була загальнодержавна. Він мав на увазі благо всієї держави і навіть більше – благо всього еллінського світу” (15-16).

Серед основних заслуг Перікла П.І.Люперсольський виділяє його боротьбу проти ареопагу, знищення його влади і впливу, за винятком деяких функцій. Автор також

приписує Періклу введення народних (демократичних) судів *іліастів* (ήλιασται) (26-31). Запровадженням цих судів був закладений міцний фундамент політичної рівності афінських громадян (37), розпочавши з того, що призначив суддям плату за кожне засідання суду (ήλιαστικὸν) (36).

Надавши можливість брати участь у судах незаможним афінцям Перікл, окрім політичного посилення демосу, надавши матеріальну підтримку біднякам залучив їх до держаної служби. Також суди були доброю правовою і юридичною школою (38). Після посилення судів, Перікл посилив значення афінської ради (42). Однак, ця перемога, яка була отримана афінською демократією над олігархією, закріпила за Періклом на багато років необмежену владу в полісі, хоча і коштувала життя благородному Ефіальту (41).

М.С.Куторга закидає П.І.Люперсольському тезу про те, що саме Перікл увів у Афінах демократичне правління, яке звідти було запозичене в інші поліси. Позаяк давні автори зазначають, що в інших полісах демократичний лад був встановлений раніше ніж в Афінах, наприклад у Спарті [87]. Можна погодитися з критиком, щодо введення демократії в Афінах, Перікл лише завершив цілу низку перетворень своїх попередників, передусім Алкемоніда, Клістена, навіть Солона. Щодо інших полісів, то тут викликає складність сам полісем “грецька демократія”. Афінська модель Перікла могла бути запозичена не раніше Перікла, а щодо інших, то на сьогодні не всі “демократії” є демократичними. Так Спарта, яку називає серед інших демократій М.С.Куторга, розглядається як олігархічний поліс тощо.

Даючи визначення афінської демократії П.І.Люперсольський зазначає, що *демократія* – означає державність демосу. Який “сам собі давав закони, сам собою управляв, сам себе судив. Його необмежена влада вселяла страх окремим особам” (44). Ця форма влади була абсолютною, жоден закон чи установа не захищали особу від сваволі цієї влади. Хоча Перікл усвідомлював, яку велику і безвідповідальну владу він створив, він вірив у афінський демос, намагався підняти його моральний рівень до власного рівня (44). Прекрасна “антична” утопія! Попри все, на думку автора саме цей устрій створив умови для розквіту наук і мистецтва в Афінах. Як не парадоксально, але цей самий демос засудив на смерть Сократа, з приводу чого П.І.Люперсольський зазначає повну виразність у цьому прикладу негативних сторін афінської демократії та афінського демосу (46-48).

Зупиняється професор на своїй улюбленій постаті Геродота* (51-53). Діяльність якого стала також можливою завдяки перетворенням Перікла. Щодо мистецтва, то в стосунку до нього Перікл постає істинним елліном і афінянином. Головною і найкращою спорудою на акрополі Афін був Партедон (ὁ Παρθενών) – храм на честь діви Афінни, покровительки міста (54-56). П.І.Люперсольський дає яскравий огляд культури і мистецтва Греції доби Перікла (58-63). Знову постає не частина книги, а цілісна “енциклопедична” стаття. Тут автор детально зупиняється на іграх, різноманітних святах та театрі давніх еллінів тощо.

* Геродоту професор Петро Люперсольський приділяв досить багато уваги у своїй викладацькій діяльності, як у лекційних, так і семінарських курсах. Низка дипломних робіт студентів інституту, що писали у П.Люперсольського були також присвячені Геродоту. Присвятив дві наукові праці постаті батька історії і сам професор П.Люперсольський (далі).

Підсумовуючи виклад внутрішнього устрою Афін часів Перікла, автор розмістив надгробну промову Перікла, подану Фукидідом. Що викликало схвальний відгук М.С.Куторги [88], хоча це і був не повний текст. П.І.Люперсольський констатує: після перських війн у Греції установлюється гегемонія Афін, яку автор цілком ідеалізує. Це було лише старшинство, не більше як почесний обов'язок. Натомість з часом ця гегемонія перетворилась у реальне панування (ἀρχή) над іншими полісами, що, проте, сталося само собою. Це вже була гегемонія за формою, за суттю – панування. Перікл перетворив на власність Афін казну Афінського союзу (68). Відтак, “експорт” демократії, який здійснював Перікл був далеко недемократичним. Право на “демократію” з боку Афін підкріплювалося здебільше силою*.

Приватному життю Перікла П.І.Люперсольський приділяє лише дві сторінки свого твору (70-71). Автор зазначає, що Перікл не був щасливим у своїй сім'ї. Особисте щастя він знайшов лише з “ніжною” Аспасією.

Попри всі “ораторські” недоліки дана праця написана досить живою, захоплюючою мовою. В плані популяризації зацікавлення античністю вона, ймовірно, відіграла не останню роль. До появи монументальної монографії про Перікла В.П.Бузескула [89], вона мала також значну наукову цінність. Популяризаційну ж цінність на сьогодні, поряд зі своїм історіографічним значенням, ця робота П.І.Люперсольського все ж не втратила.

Патетичний стиль, до якого звертається П.І.Люперсольський, що постає такий собі демократичний монархічний лад, ймовірно, був зумовлений соціальними перетвореннями, що відбувались у Російській імперії. Як зазначає сам автор, у той час “відбувся великий переворот у російському внутрішньому житті. Державною волею він покликаний на новий, більш вільний і широкий шлях свого розвитку” (73). Звернення до античної демократії, її ідеалізація – це було втілення демократичних ідеалів і устремлень молодого російської інтелігенції, особливо тієї, що побувала у вільній Європі. Однак, цей лад подається без порушення засад “російського самодержавства”. Перікл постає всесильним “монархом”, який, встановлює для народу демократичні засади, засади свободи і публічного суду, початки самоуправління – більш, ніж прозорі натяки на державний устрій і політику тогочасної Російської імперії.

Дві невеликі праці Петро Іванович присвятив історії Північного Причорномор'я античної доби: статтю “Что такое Ἑλλήνες Σκύθαι у Геродота IV, 17?” [90] та скорочений її варіант “О каллипидах у Иродота (IV, 17)” [91]. Останню ніжинський професор виголосив на VI Археологічному з'їзді в Одесі в 1884 р. Попри певні, незначні відмінності обох зазначених розвідок і ідентичності висновків, обидві статті варто розглядати як єдине дослідження, де більшої уваги заслуговує перша з них, більш повна за змістом.

Проблема розселення скитських племен у Геродота і на сьогодні є досить дискусійною, зокрема ідентифікація так званих *скитів-еллінів*, які лише один раз згадуються у Геродота (IV, 17). Як у середині XIX ст., так і сьогодні часто цей етнонім розглядають як суміш еллінів і скитів – Μιξέλληνες, як зазначено в декреті ольвіополітів.

* Цікаво, до яких би паралелей прийшов П.І.Люперсольський за сьогоднішніх методів “експорту” демократії?

Тут П.І.Люперсольський полемізує з видавцем Геродота Августом Бьоком, який у своєму коментарі до тексту Геродота і висловив думку про суміш цих двох народностей ("Ἕλληνες Σκύθαι autem sunt, qui ex Graecis et Scythis coaluerunt hybridae). Для П.І.Люперсольського Μιξέλληνες – це суто суміш еллінів із варварами, що зовсім не промовляє про суміш зі скитами (68). Між Геродотом і декретом ольвіополітів пролягає як мінімум два століття, за які відбулася зміна історичних епох, особливо в результаті завоювань Олександра Македонського, коли власне і відбулось змішання еллінського і варварського світів. Тому Μιξέλληνες зовсім не є ідентичним Ἕλληνες Σκύθαι. (68-69).

Полемізує П.І.Люперсольський і з другим відомим ученим Кольстером, який уважав, що Ἕλληνες Σκύθαι – це елліни, що оселилися в країні скитів. На основі детального розбору тексту четвертої книги Геродота, беручи приклад із опису гелонів та алазонів, автор приходять до висновку, що для еллінів було б досить тяжко вести скитський спосіб життя. Відтак, даний висновок також є не цілком прийнятним (69).

Автор пропонує свій власний варіант вирішення дилеми. Для П.І.Люперсольського Ἕλληνες Σκύθαι – означає еллінізованих скитів. У даному місці Геродота відобразився вплив еллінів на скитські племена. Хоча Геродот і зазначає, що скити без ентузіазму переймали чужі звичаї, особливо еллінські, але на прикладі двох знатних скитів – Анахарсіса і Скіліса можна говорити, що такий вплив був наявний (69–70). Автор зупиняється також на імені племені Калліпідів, яке вважає суто грецьким. З цього приводу він припускає ймовірність того, що їх родове ім'я походить від якогось знатного чи заможного грецького роду, що поселився в країні скитів і набув там значного впливу (70-71).

Незважаючи на незначний обсяг, стаття "Что такое Ἕλληνες Σκύθαι у Геродота IV, 17?" [90] та скорочений її "ремікс" "О каллипидах у Иродота (IV, 17)" не втратили свого наукового значення. Для сучасної її появи доби, вони важлива насамперед тим, що це був приклад становлення вітчизняної науки складовою частинкою світової, адже полемізує автор саме із західними авторами, на той час були загально визнаними авторитетами. З іншого боку – тематика цих досліджень стосується історії сучасної території України і цінним є також те, що її написав саме нижинський професор.

Розглянуті дослідження – це всі друковані праці, присвячені античності, з наукової спадщини Петра Івановича Люперсольського. Як професор загальної історії він часто викладав повний весь курс предмета, в тому числі і нову історію, що певним чином відклалася в його науковому доробку.

"Дипломатические сношения и борьба императора Александра I с Наполеоном" [92] – це наслідок підготовки до друку тексту його урочистої промови на урочистому акті НІФІ, присвяченого 100-річчю від дня народження імператора Олександра I. У ній автор висловлює свій власний погляд на особу імператора та події кінця XVIII – початку XIX ст. Виклад матеріалу професор здійснив за книгою Богдановича, але ця робота П.І.Люперсольського має інтерес з точки зору висвітлення суспільно-політичних поглядів самого професора.

Розкриваючи характер Олександра I, автор змальовує його як миролюбного монарха, вихованого в душі просвітництва (1-2). Він спростовує закиди імператору за його

ідеалізм, за гуманізм у зовнішній політиці, зазначаючи, що боротьба з Наполеоном мала підтримку в усій Росії, “палко бралась до серця всім російським народом, як боротьба необхідна, законна і священна” (28-29). “В тому, що російський цар був людиною ідеальних поглядів і ідеального характеру, полягало тоді наше спасіння і спасіння всієї Європи” (sic!) (30).

Французька революція для П.І.Люперсольського – це “кривава заграда” (2), яка “потрясла старовинний суспільний устрій Європи... феодальний” (3). Високо поціновує автор і постать Наполеона, який зумів оцінити силу народних мас і підкорив її для досягнення власної мети. Так, створивши імперію, Наполеон взяв титул Римських цезарів (3). “Тоді імперія Наполеона стала супроти другої імперії, яка не була ні феодальною (sic!), ні революційною, а законною історичною спадкоємицею імені та прав згаслої Східної Римської Імперії” (4). Російські царі носять порфіру і вінець візантійських цесарів, засвоїли герб Візантії (39). Отже, феодалізм це явне зло, проте Росія не є феодальною (щоправда, якою саме, автор не зазначає). З того, що вона наступниця Візантії, можна висувати, що Російська імперія “візантійська”* і зовсім не має жодної феодальної залежності – це вже вищий ідеалізм автора. Тезу про правонаступництво ідеології Росії від Візантії на науковому рівні розкріє вже учень П.І.Люперсольського, випускник і, згодом, професор НІФІ В.І.Савва [93].

Стосунки Олександра I з Наполеоном автор традиційно поділяє на два періоди: перший – до Тильзінського миру, другий – опісля. В перший період Олександр I веде боротьбу з Наполеоном в союзі з іншими країнами, в другий – самостійно, спершу дипломатично, потім збройно (4). Перший розрив із Бонапартом у Олександра I відбувся напередодні проголошення Наполеона імператором французів. У результаті чого російський монарх створив третю коаліцію проти Франції (10-11).

Аустерліцька поразка, на думку автора, сталася через те, що М.І.Кутузов не міг сам розпоряджатися ходом битви. Натомість, імператор його звинуватив у недостатній наполегливості. Попри чергову ідеалізацію, в даному випадку воєначальника, П.І.Люперсольський приділяє належну увагу і Наполеону, який мистецьки використав недоліки М.І.Кутузова. Як дослідник автор спростовує міф “австрійської зради”, а всю вину покладає на керівників битви, яких було багато. Олександра I серед них не називає (15-16). Наполеон загалом постає як “цілком просвітницький син свого часу, що мав широкий розум і численні знання”, хоча широко вірив лише у зовнішню силу, на яку покладав всю свою надію (42-43).

Ідеалізуючи особу російського імператора П.І.Люперсольський заперечує і очевидні речі, зокрема, що сила Росії полягає в її великій території та численності війська. “Вся перевага російських військ ... полягала ні в чому іншому, як у незвичайній стійкості, тобто в їх моральній силі... То була віра в правду, почуття правди, обурення при вигляді насилля і неправди, словом – то був ідеалізм” (29-30).

Тильзінський мир справив гнітюче враження в російському суспільстві. Почуття підданих до імператора охололи, та він мужньо це переніс. Однак, саме з цього часу, на думку П.І.Люперсольського, починається та зміна в характері імператора, яка від-

* Намагання в науці поширити на Візантію європейський феодалізм виявились невдалими. Власне можна говорити про власний своєрідний візантійський устрій, в якому античність ніколи не зникла.

билась на його характері в останні роки царювання. В ньому зародилась недовіра до людей, а головне – в ньому була підірвана віра в любові народу до нього, він перестав вірити у здатність народу користуватися дарами свободи (36). То ж, свобода народу не потрібна, бо він з нею не знає, що робити.

Шведька війна і загарбання Фінляндії постає як вимушений крок на виконання умов Тільзітського миру. Проте “добре, що ми не надумались ... завоювати Швецію”. Це був крок, на думку автора, який ухилився убік від миролюбної політики Росії (38-39), хоча якнайкраще відповідав її “місійній” загарбницькій політиці.

Зовсім дивною виглядає ставлення “законного” імператора Олександра I до одруження Наполеона зі спадкоємицею однієї з найдревніших правлячих династій Європи – Габсбургів Марією-Луїзою, який радів цьому шлюбу, бо він позбавляв його від сватання Наполеона (47), хоча цей акт і порушував давні династичні традиції Європи, охоронцем яких ніби виступав Олександр I.

Попри укладений мир, незважаючи на всі явні чи неявні причини, війна між Францією і Росією була невідворотною, і вона не залежала від волі імператорів. “Вона була фатальною історичною необхідністю”, її час настав (51). Наполеона перемогли стійкість монарха і народу. Долю Європи прийняв тоді в свої руки благий і смиренний російський цар (57).

Загалом, як професор нової історії П.І.Люперсольський зовсім не постає як ретельний дослідник. М.М.Бережков влучно охарактеризував автора в цій праці як “благородного ідеаліста” [94]. Чи вірив автор у те, що писав, сказати важко. Вихований у глибоких православних традиціях, одній із підвалин держави, ймовірно він зобразив в особі Олександра I образ ідеального імператора, що було особливо актуально для епохи реформ, які здійснював Олександр II. Проте, знову ж, П.І.Люперсольський постає як звичайний свідомий підданий, з глибоким монархічним переконанням. Свій ідеалізм, свою віру в нього автор яскраво висловив словами: “Ідеалізм, істинний ідеалізм, не замріяність, є велика сила в історії, перед якою рано чи пізно схиляється будь-яка інша сила” (29).

Цікавою для відтворення образу професора Петра Люперсольського як людини є його стаття “Воспоминания о протоиерее Андрее Федоровиче Хойнацком, бывшем профессоре Богословия в Нежинском Историко-филологическом институте” [95]. Протоіерей Андрій Хойнацький був вихованцем Київської духовної академії, професор Петро Люперсольський – Санкт-Петербурзької. Цілком закономірно, що саме Петро Іванович асистував А.Хойнацькому на іспитах із богослов’я в Ніфі, а також як представник інституту – на іспитах з закону Божого в гімназії. У своїх спогадах П.І.Люперсольський зазначає, що А.Хойнацький не був надто вимогливий на іспитах в інституті і мав звичку допомагати студентам, позаяк “важко вимагати від студентів багато, коли на викладання виділяється мало часу” (88). До студентів у нього було дружнє ставлення, вони мали до нього повну довіру і часто звертались за допомогою.

Як викладач закону Божого Андрій Хойнацький виконував свою службу з усвідомленням великої моральної відповідальності. Усвідомлюючи важливість свого предмета інститутський законовчитель вносив у його викладання, крім знання, щирість і теплоту, намагаючись вселити в юні серця відчуття церковності, прихильності до Божого храму (99).

Поєднувала випускників двох духовних академій і спільна праця в повітовій навчальній раді, коли професорам доводилось багато разом їздити по повіту приймати іспити. Протоіерей Андрій Хойнацький, будучи цілком авторитетною людиною, знав міру у вимогах до сільських законовчителів, з якими, проте, також поводився цілком дружньо, без управительського тону (88).

Із власної позиції, як строгого і вимогливого дослідника, П.І.Люперсольський підходить до оцінки праць свого колеги, праці якого були досить різноманітного спрямування. На думку Петра Івановича, це не могло не позначитись на якості його творів, яким інколи не вистачає строгої наукової витриманості. Але, попри все, його праці займають видатне місце у вітчизняній науці (91).

Петро Іванович характеризує законовчителя як добру і співчутливу людину, яка завжди приходила на допомогу тому, хто цього потребував. Протоіерей Андрій Хойнацький був творцем благодійного “Братства Божої Матері” при місцевому чоловічому монастирі (92), членом ради якого був також і Петро Іванович [96]. До того ж, окремі відтиски даної статті П.І.Люперсольського продавались на користь цього братства.

Упродовж життя ніжинський учений одружений був. Біль власної самотності яскраво виражений у теплих словах, присвячених сім’ї А.Хойнацького, який, за словами автора, був люб’ячим, добрим і турботливим сім’янином. “То була настільки дружня і одностайна сім’я, що воістину – як одна людина”. Їх єдина донька була оточена найніжнішою турботою своїх батьків і радувала їх успіхами в гімназії та своїм добрим характером (93). Щирість, доброта, відповідальність і це все при великому знанні своєї справи – основні риси, якими характеризує протоіерея Андрія Хойнацького професор П.І.Люперсольський. Вірний був цим принципам і сам Петро Іванович.

Дещо окремо стоїть етнографічний етюд Петра Івановича “Четыре песни, записанные в Вятской губернии” [97]. Загалом, це був популярний “науковий жанр” у ХІХ ст. Ці пісні були записані під час літніх канікул в рідному селі професора, зі слів 12-річної дівчинки, під час відвідин професором своєї малої батьківщини. Їх цінність полягає, як зазначив сам автор, для характеристики в’ятського говору (131), проте жодного пояснення цьому говору не дає.

Це, власне, все, що було надруковано ним. Чому? Сказати важко. Якщо під час служби в інституті він був обтяжений різноманітними обов’язками, то вийшовши у відставку, в професора з’явився вільний час, який не був використаний на благо науки. Ймовірно, заважав стан здоров’я. Від’їжджаючи у Санкт-Петербург, П.І.Люперсольський забрав свою бібліотеку, серед якої “загубились” і деякі інститутські книжки [98]. Це, переважно, праці західних поважних учених, а також текст Амміана Марцеліна. Скоріше за все, професор все ж не збирався сходити з наукової арени, але щось завадило створити ще хоча бодай одну наукову працю з античної історії. Неодноразово він бував у В’ятці, але з етнографії є лише одна зазначена його праця. Хоча, як згадує М.М.Бережков, професор часто згадував про свою В’ятку, “про своє сільське життя і школу міську”, згадував про храми, голосистих півчих і дяків [99]. Не залишив Петро Іванович і спогадів – теж досить популярного жанру в ХІХ ст.

Але головна служба, звісно, професорська. Про неї, на доступних матеріалах, можна судити починаючи з Варшавського університету, в якому він викладав свій улю-

блений спеціальний предмет – історію Греції і Риму. Ці предмети на історико-філологічному факультеті університету читалися на III і IV курсах. Про них можна судити з програми, надрукованої у “Варшавских университетских известиях” за 1874 р. (№5): курс історія Греції охоплював лише ранній період (VI і V ст. до Р.Х.) і поділявся на 4 частини [100].

У першій вступній частині професор розкривав історичну важливість цих століть для історії Греції. До того ж проводив зв’язок між історичною важливістю і її висвітленням в історіографії, давався огляд наявних джерел (9). Далі викладались форми політичного устрою грецьких полісів. Розглядалась монархічна форма в найдавніший період Греції на основі критичного розбору праць сучасних вчених, передусім Грота і Германа. Зупинявся професор на олігархії, а також на причинах, які підготували ґрунт для утвердження демократії. Серед тираній виділялись сиклонська і коринтська (9-10).

У третьому розділі П.І.Люперсольський викладав свою улюблену тему – давні Афіни і становлення в них демократії. Виклад побудований за класичною схемою: реформи Солона, Клістена, Перікла, а також політична боротьба різноманітних партій. Розглядав професор і загально грецьку історію, де у стосунку до Афін, аналізуються праці Грота, Ромера, Васильєвського та інших сучасних істориків (10–11).

Закінчував свій курс історії Греції П.І.Люперсольський викладом історії греко-перських війн, який логічно розпочинав з утворення та історії грецьких колоній у Малій Азії. В цьому викладі описує і похід Дарія на скитів. Особливо детально у своєму курсі зупинявся професор на описі Марафонської битви (11-12). Після чого переходив до висвітлення подій встановлення гегемонії Афін у Греції (12). Далі професор переходив до викладу історії давнього Риму.

Цей курс поділявся на п’ять частин. У першому розділі давався виклад історіографії історії Риму, яку професор починав із епохи Відродження і продовжував до сучасної йому епохи. Серед істориків виділяє Нібура, особливо зупиняється на його критиці римських писемних джерел. Окреме місце професор відводить огляду публікацій римських пам’яток (13-14).

Далі П.І.Люперсольський викладав історію народностей Італії, серед яких виділяє три головні: етруски, сабіни і латиняни (14), і вже в III розділі переходить до викладу, власне, історії Риму. Розпочинав він його з переказів про заснування міста. Виклад вирізняється культурологічним спрямуванням. Окремо зупиняється на постаті Енея і Ромула. Розглядає римський обряд заснування міста, а також сімейні звичаї римлян. Зупиняється професор на розборі значення, наприклад, таких слів, як *pater, patres, patricii* (14).

У наступних (IV і V) розділах розглядається історія царського і республіканського Риму. Царський Рим розбирається за класичною схемою – за царями і їх реформами (14–15). Республіканський Рим розпочинає з консульства Брута і Коллатина, детально зупиняючись на самому інституті консульства, сенату, коміцій. Викладалась рання історія римського плебсу, яка розглядалась почергово в політичному, громадянському і економічному плані. Окреме місце відводилось походженню римського *ager publicus*, а також земельному закону Сп. Касія. Закінчувався курс римської історії устроєм Латинського союзу (14-16).

Відтак, професором Петром Люперсольським у Варшавському університеті викладалась лише рання історія як Греції, так і Риму, що власне цілком відповідало осо-

бистим науковим зацікавленням професора, а тому і було найбільш “комфортним” для нього. Тому цілком можливим є припущення, що у Варшаві і в Ніжині курси й методика викладу античної історії були цілком подібними.

У перший рік своєї служби в НІФІ (1875/76 навчальний рік) викладати античну історію професору П.І.Люперсольському не довелося. Тут він розпочав свій курс з історії давнього Сходу, де виклав вступ до загальної історії [101]. Згодом він також розпочинав свій курс із історії Сходу, а вже після переходив до історії Греції і Риму. На старших курсах (III і IV) ним читалися або середньовічна, або нова історія Європи.

Із часом П.І.Люперсольський починає свій курс загальної історії розмежовувати на історію Греції та історію Риму. Будучи передусім спеціалістом із давньогрецької історії, яку знав за джерелами, любив цю тему, професор викладав її захоплено і з ентузіазмом, з особливим пієтетом і піднесенням. Неодноразово професор порушував питання перед конференцією про свою невідповідність до викладання середньовічної і нової історії. Але викладати її доводилось, що безумовно не могло не позначитись і на науковому доробку професора.

Упродовж останнього навчального року своєї служби в НІФІ Петро Люперсольський читав на IV курсі загальний курс нової історії та спеціальний курс із історії Європи XIX ст. З античності вів лише семінарії на III курсі, присвячений Геродоту [102].

З 1882 року, коли було відкрито історичне відділення при Інституті, в закладі значно посилилось викладання історії. Однак, з 1885 р. протягом кількох років П.І.Люперсольський залишився єдиним професором загальної історії. Йому доводилось викладати весь її курс на всіх курсах інституту. Свою екстраординарну позицію ординарного професора він влучно охарактеризував перед міністром освіти І.Д.Дельяновим у жовтні 1888 р., коли той відвідав інститут, що “йому, як якомусь Атланту, доводиться тримати на своїх плечах всю світову історію” [103].

Переглядаючи протоколи конференції інституту, помічається скромність професора П.І.Люперсольського, де він майже ніколи не бере голосу, однак завжди з відповідальністю безвідмовно бере на себе нові доручення. Як лектор Петро Іванович був блискучим оратором, лекції якого відвідувались студентами інших курсів. Велика ерудиція, захоплення власним предметом зробили історичне відділення інституту більш людним, ніж того можна було очікувати [104].

Інколи П.І.Люперсольський читав якийсь спеціальний курс або проводив семінарії із грецької історії, наприклад, про Геродота, Фукидіда, Прокопія. Читав курси з грецької історіографії, та давньогрецьких пам’яток [105]. Але улюбленою темою семінарів завжди залишався Геродот. Батько історії розбирався ніжинським професором із анатомічною ретельністю. Серед геродотівських тем, що розглядалися на семінарі, можна виділити такі, як “Яке значення має слово *ἱστορίη* в творі Геродота”, “Відомості Геродота про давню епоху Атики і Афін”, “Відомості Геродота про Дельфи і дельфійського оракула” [106]. Що свідчить про ґрунтовну класичну підготовку майбутніх істориків до роботи з першоджерелами.

Попри обов’язки читання лекцій і проведення семінарів, професор керував також дипломними роботами студентів, які (як і лекції), мали широку тематику, починаючи з античної історії, як, наприклад “Германія Тацита”, “Державна діяльність Фемістокла в Афінах” чи “Велісарій, полководець Юстиніана Великого” [107] і закінчуючи новою

історією, як то “Ставлення Франції до Росії в епоху консульства і першої імперії” [108]. Це промовляє як про широку ерудицію професора, так і за його надмірне і “марнотратне” завантаження “чужими” для нього темами.

Окрім професорських (тобто суто викладацьких) обов’язків часто П.І.Люперсольський виконував і інші обов’язки. Від часу заснування НІФІ його конференцією Петро Іванович був призначений завідувачем кабінетом монет і медалей інституту. Також він став членом комісії по складанню проекту статуту інститутської бібліотеки [109]. Був попечителем приходської школи при Спасо-Преображенській церкві міста Ніжина, членом наукового Історико-філологічного товариства при НІФІ [110]. Доводилося професору займатися організацією друку інститутських “Известий”, для чого він мусив неодноразово їздити в Київ. Або ж на нього покладалися обов’язки редактора видання опису інститутської бібліотеки [111]. Неодноразово обирався П.І.Люперсольський членом правління інституту [112].

Безумовно всі ці потрібні обов’язки хтось мусив виконувати. Однак прикро, що через безвідмовність Петра Івановича, страждала антична історія. Посадові обов’язки забирали багато часу і здоров’я і, ймовірно, відіграли не останню роль у порівняно невеликому науковому доробку вченого.

Його портрет як людини найкраще можна зреконструювати за спогадами інститутського колеги М.М.Бережкова. В колі своїх товаришів він завжди був бажаним гостем, був “душею товариства”: “веселий, чуйний на всяку добру думку, серйозний співбесідник, вишуканий і ввічливий у поведінці, інколи блискучий застольний оратор ... такий був Петро Іванович у товаристві” [113]. Тримався він із почуттям власної гідної і цінував це почуття в інших. На перший погляд міг видатися декому пихатим, але насправді він був шляхетно смілива, прямодушна, а головне – дуже добра чутлива людина [114]. Петро Іванович часто “тікав” від самотності, влаштовуючи різного роду свята у себе на квартирі. Завжди щедро частував гостей, пригощав “справжнім китайським чаєм” [115]. Неодноразово до нього в перервах між заняттями заходили інститутські колеги. Святкували на квартирі П.І.Люперсольського і релігійні свята.

Вийшовши у відставку П.І.Люперсольський переважно проживав у місті своєї юності Санкт-Петербурзі [116]. Виснажлива робота в інституті, відсутність сім’ї і невлаштованість особистого життя негативно позначились на здоров’ї професора. На початку 1902 року в нього стався інсульт і він вперше був паралізований. Після лікування у клініці відомого доктора Бехтерева, Петро Іванович був у змозі поїхати до рідних в Уфімську губернію. В травні 1903 року він востаннє приїхав до Санкт-Петербургу. У передостанній день свого життя 25 травня професор катався по столиці. Ця прогулянка – ніби втеча від життя, втеча від реалії: все життя по світах, без власного кутка і сім’ї, і в останній день його дім – весь Санкт-Петербург. Професор страждав на хворобу шлунку, приступ якої і стався 26 травня, а в ніч на 27 професора Петра Івановича Люперсольського не стало [117]. Широко відгукнулася на смерть вченого наукова громадськість Російської імперії, про що промовляють численні некрологи в тогочасній періодиці [118].

Звісно, професору П.І.Люперсольському можна закинути малий науковий доробок. Але чи можна вимагати багатого від тих, хто є першим. Петро Іванович був одним із перших вітчизняних істориків-античників, які досліджували історію за першо-

джерелами. Працею таких як він було створене те підгрунття, на якому постав розквіт російського антикознавства в кінці XIX – на початку XX ст., перерваний більшовицькою владою. П.І.Люперсольським підготовлена плеяда талановитих вчених, серед яких можна назвати В.І.Савву та І.Г.Турцевича.

Хочеться сподіватись, що приклад життя і творчості ніжинського професора послужить гарним прикладом для молодого покоління українських істориків і спонукає до зацікавлення історією колиски європейської цивілізації – античності, аби вони, за висловом М.С.Кутурги, звернули свою увагу “на самих еллінських авторів, почнуть брати відомості в цьому чистому джерелі істини і свободи думки” [119].

ПОСИЛАННЯ

1. Див.: Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб., 1999. – С. 143.
2. Фролов Э.Д. Вказана праця. – С. 162.
3. Кутурга М. Очерк новейших историков Западной Европы // Библиотека для чтения. – 1850. – Т. 99. – Отд. III. – С. 111.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 170.
5. Бережков М.Н. В память профессора Петра Ивановича Люперсольского // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (далі – Известия НИФИ). – 1904. – Т. 21. – С. 4.
6. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 3зв., 35зв., 112зв., 130зв., 148.
7. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 11зв.
8. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 3зв.-4зв., 35зв.-36зв., 113зв., 130зв.-131зв., 148.
9. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 4зв., 36зв., 113зв., 131зв., 148.
10. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 4зв., 36зв.-37зв., 114зв., 131зв.-132зв., 148.
11. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 5зв., 37зв., 114зв.-115зв., 132зв.-133зв., 148зв.
12. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 4зв.-5зв., 37зв., 114зв., 132зв., 148 148зв.
13. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 5зв., 37зв.-38зв., 115зв., 133зв., 148.
14. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 14.
15. Там само. – С. 14.
16. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 5зв., 38зв., 115зв., 133зв., 148.
17. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 27.
18. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 6зв., 38зв., 115зв.-116зв., 133зв.-134зв., 148.
19. Люперсольский Петр Иванович // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 45.
20. Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1885. – Т. 9. – Официальный отдел. – С. 26–27.
21. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 5.
22. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 6зв.-7зв., 38зв., 116зв.-117зв., 134зв., 148зв.
23. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 7зв.-8зв., 40зв., 117зв.-118зв., 135зв.-136зв., 148 зв.
24. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 7.
25. Люперсольский... – С. 45–46.
26. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 8зв., 41зв., 118зв., 136 зв., 148зв.
27. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 8зв.-9зв., 41зв.-42зв., 118зв.-119зв., 136 зв., 137зв., 148зв.-149.
28. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9зв., 41зв., 137зв., 119зв., 138зв., 148 зв.-149; Kurjer Codzienny. – 1872. – N 188.
29. Kurjer Codzienny. – 1874. – N 25.
30. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 42зв., 120зв., 138зв., 149.
31. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 119–120.

32. Там само. – С. 122.
33. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9зв., 42зв.-43зв., 120зв.-121зв., 138зв., 149.
34. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
35. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 17, арк. 21; спр. 8, арк. 43зв., 121зв., 139зв., 149.
36. Известия НИФИ. – 1877. – Т. 1. – Официальный отдел. – С. 73.
37. Там само. – С. 78; ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 30, арк. 1, 2.
38. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 85, арк. 3, 4.
39. Известия НИФИ. – 1879. – Т. 3. – Официальный отдел. – С. 28–29.
40. Там саме. – С. 31. Доповіді були надруковані в цьому самому томі: Люперсольский П.И. Дипломатические сношения и борьба императора Александра I с Наполеоном. – С. 1-57; Аристов Н.Я. Состояние образования России в царствование Александра I. – С. 58–101; Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832 гг.). – С. 102-258.
41. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 43зв., 139зв., 121зв., 149.
42. Известия НИФИ. – 1882. – Т. 7. – Официальный отдел. – С. 37.
43. Там саме. – С. 37, 48–50.
44. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 12.
45. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 12зв., 43зв.-44зв., 122зв., 139зв., 149.
46. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 14, 15, 44зв., 122зв., 140 зв., 149.
47. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 13.
48. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 44зв., 123зв., 140зв., 149.
49. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 23.
50. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 24.
51. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 25, 45зв., 123зв., 141зв., 149.
52. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 46зв., 63, 125, 142зв.-143зв., 149зв.
53. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 262, арк. 1.
54. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 262, арк. 2.
55. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 262, арк. 3, 4; спр. 8, арк. 45зв., 123зв.-124зв., 141зв., 149.
56. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 28.
57. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 32, 45зв., 124зв., 141зв.-142зв., 149зв.
58. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 48–48зв, 49, 124зв., 142зв., 149зв.
59. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 46зв., 68, 69, 125, 143зв., 149зв.
60. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 54, 58, 61 та інші.
61. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 51, 59, 64, 70, 74 та інші.
62. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 56, 57.
63. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 65, 66.
64. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 22.
65. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 75, 76, 77.
66. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 143зв.
67. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 96, 97, 98, 102, 125–125зв., 143зв.-144зв., 149зв.
68. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 103, 125зв., 144зв.-145зв., 149зв.
69. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 125зв., 145зв.-146зв., 149зв.
70. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 125зв., 128, 129, 146зв.
71. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 148.
72. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 846, арк. 3, 18, 22.
73. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 846, арк. 38.
74. СПб., 1869. – 162 с. + карта.
75. Лише недавно вийшла нова монографія, присвячена цій темі (Кулишова О.В. Дельфійський оракул в системі античних міжгосударственных отношений (VII-V вв. до н. э. – СПб., 2001. – 432 с.). Однак вона не простовує працю П.Люперсольського, хоча в деяких питаннях і дискутує з ним.
76. Див.: Андреев Ю.В. Об историзме гомеровского эпоса // Вестник древней истории. – 1984. – №4. – С. 3–11.
77. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 7.
78. Див.: Андреев Ю.В. Раннегреческий полис (Гомеровский период). – Л., 1976. – 142 с.
79. Напр.. див.: Кулишова О.В. Вказана праця.

80. Известия НИФИ. – К., 1877. – Т. 1. – С. 1–74.; *Ibid.* – К., 1877. – 74 с.
81. Куторга М.С. Новая книга о Перикле // Русский вестник. – 1880. – февраль. – С. 811-852.
82. Там само. – С. 812.
83. Там само. – С. 812.
84. Фролов Э.Д. Вказана праця. – С. 166.
85. Там само. – С. 812–813.
86. Там само. – С. 813–814.
87. Куторга М.С. Новая книга о Перикле. – С. 816-817.
88. Там само. – С. 852.
89. Бузескул В.П. Перикл. Историко-критический этюд. – Х., 1889. – VII+418+IV с.
90. Журнал Министерства народного просвещения. – 1884. – №12. – Отд. Классической филологии. – С. 66–71.
91. Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. II. – Одесса, 1888. – С. 42-43.
92. Известия НИФИ. – 1879. – Т. 1. – Официальный отдел. – С. 1–57.
93. Савва В.И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. – Х., 1901. – 400 с.
94. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 11.
95. Вестник славянства. – 1893. – Кн. 8. – С. 85–100.
96. Там само. – С. 13.
97. Вестник славянства. – 1893. – Кн. 8. – С. 131–133.
98. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 167.
99. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 12.
100. Официальный отдел. – С. 9–12.
101. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
102. Там само, оп. 1, спр. 741, арк. 60.
103. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 10.
104. Див.: Люперсольский П.И. Некролог // Исторический вестник. – 1903. – №7. – С. 394.
105. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 8.
106. Известия НИФИ. – 1898. – Т. 16. – Официальный отдел. – С. 33.
107. Там само. – С. 9.
108. Там само. – С. 37–38.
109. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9зв.
110. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 13.
111. Известия НИФИ. – 1882. – Т. 7. – Официальный отдел. – С. 20, 31.
112. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 124зв., 142зв.
113. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 13.
114. Там само. – С. 14.
115. Там само. – С. 14.
116. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 155.
117. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 15.
118. Бережков М.Н. Вказана праця. Исторический вестник. – 1903. – №7; Церковный вестник. – 1903. – №24; Новое время. – 1903. – №9980; Биржевые ведомости. – 1903. – №260.
119. Куторга М.С. Новая книга о Перикле. – С. 852.

Лариса Кулик (Ніжин)

СЕМЕН ЮХИМОВИЧ ДЕСНИЦЬКИЙ

Доба Просвітництва XVIII ст. подарувала світу багато неординарних особливостей: Дж.Локк і Вольтер, Ж.-Ж.Руссо і Д.Дідро, Г.-Ф.Міллер, Й.-В.Гьоте, М.І.Новіков, О.М.Радіщев, С.С.Десницький...

За кожним ім'ям – своя неповторна історія і свій безцінний досвід. Семен Юхимович Десницький був, мабуть, найбільш яскравою постаттю російського просвітнього руху другої половини XVIII ст. Чом би й ні? Десницький, який був професором Московського університету протягом багатьох років, першим переробив норми російського законодавства в правові визначення, створив цілісну систему російського права, добився заснування кафедри російського законодавства. На жаль, ми маємо невелику інформацію стосовно життя цієї людини. В результаті пожежі 1812 р. загинув майже весь архів Московського університету.

Відомо, що народився Семен Юхимович у Ніжині на початку 40-х років XVIII ст. Добре знав українську мову й побут. Початкову освіту він отримав у духовній семінарії Троїце-Сергієвої Лаври. Потім його направили на навчання до філософського факультету Московського університету. Оскільки початкова підготовка була різною, при університеті створили дві гімназії, як підготовчі факультети. Одна – для дворян, друга – для представників вільного стану недворянського звання. В гімназії Десницький навчався за державний кошт. Одночасно з ним навчався М.І.Новіков і Д.І.Фонвізін. У 1759 р. Семен Юхимович стає студентом.

Імператриця Єлизавета Петрівна, як і її батько, відправляла найбільш здібних студентів на навчання в найкращі учбові заклади Заходу. В 1761 році Десницький разом зі своїм однокашником І.Третьяковим продовжують навчання в Шотландії, в університеті м. Глазго. Чому саме тут? 50-60 роки XVIII ст. – розквіт шотландської культури. В цивілізованому світі знали і шанували шотландських письменників: Т.Смолетта, Р.Бернса, В.Скотта, економістів Д.Стюарта і А.Сміта, філософа Д.Юма, медика У.Хантера. Більшість з них працювали у цьому університеті.

Головними предметами вивчення Десницького і Третьякова в Глазго були філософія та юриспруденція. За період з 1761 по 1767 рік вони прослухали курс моральної філософії в Адама Сміта – вченого зі світовим ім'ям – та курс громадського права у Дж.Міллара. До речі, саме Адам Сміт допомагає російським студентам отримати від університетської ради позики по 20 фунтів кожному. На жаль, коштів, які рідна держава виділила на навчання було недостатньо. Але студенти отримали наказ негайно повертатися на Батьківщину. Ступінь доктора права була присуджена Десницькому і Третьякову в 1767 році навіть без захисту, – факт унікальний для будь-якого навчального закладу і говорить про їх надзвичайні успіхи під час навчання.

У Московському університеті Десницькому з Третьяковим довелося доводити свою компетентність і здавати іспит. У 1768 р. Семену Юхимовичу присвоїли звання екстраординарного професора. Це надавало право брати участь в засіданнях університетської конференції (на кшталт сучасної вченої ради). Через 6 років він стає ординарним професором.

З самого початку викладацької діяльності Семен Юхимович добивався права читати лекції російською мовою, а не латинською. Допомогла імператриця Катерина II

своїм розпорядженням. Бувши людиною високоосвіченою, Десницький намагався використати свої знання з максимальною користю. Активно допомагав у справі викладання англійської мови в Росії. На той час ця мова була не дуже популярна в країні. Семен Юхимович навіть склав граматику англійської мови. Взагалі ж, завдяки Десницькому в Російській імперії почали здійснюватися безпосередні переклади з англійської, а не за посередництвом французької. Він особисто переклав кілька робіт прогресивних англійських учених. На жаль, друкованих робіт Семена Юхимовича залишилося дуже мало. Його головну наукову працю: “Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи” (1768 р.) надрукували лише в 1905 р. Керівництво університету загалом не бачило необхідності в популяризації наукових робіт. Але залишилися лекції і доповіді професора, за якими ми можемо скласти портрет Десницького як ученого-новатора, як людини з досить розвинутими поглядами й оригінальним мисленням.

На думку Семена Юхимовича, правові норми існували в суспільстві на всіх етапах його розвитку. Чим досконалішим здавалося суспільство, тим складнішими ставали закони. Правова система ж повинна охороняти власність. Взагалі, Десницький вважає, що державний інститут не відповідає інтересам народу, а навпаки – має антинародний характер. На той час це були досить передові думки.

“Превосходное богатство есть первый источник всех достоинств, чинов и имущества над другими”. Ці слова вченого фактично констатують порочність суспільства майже на будь-якому етапі його існування. На історичній арені з’являється “миллионщик”. В їх руках опиняються важелі правосуддя та державної влади. “Самое правительстве нередко приходит к замешательству... Ибо сокровиществующие миллионщики ужасное во всем правительстве могут сделать наваждение и могут нечувствительно тьмы народов от себя зависящих сделать: и это знак не токмо дурной, но и весьма опасной коммерции, когда она вся перевалиться в руки немногих богачей, которые своим безмерным достатком задавливают всех прочих и делают такую нечувствительную во всем монополию или единоуправство, которого не самое премудрое правительстве предусмотреть и отвратить не может”. Підкуп і хабарництво, про які пише вчений у XVIII ст., один із найбільш жахливих аспектів у житті сучасного суспільства. Залишається тільки дивуватися своєрідним пророцтвам Десницького.

Прогресивне значення мали й пропозиції вченого щодо права монарха призначати суддів. У другій половині XVIII ст. закони видавалися монархом особисто. Десницький вважав, що виконавча влада повинна здійснювати вироки суду, не виходячи за їх межі. Очолював виконавчу владу монарх, який призначав воєвод. Губернські суди повинні були слідкувати за дотриманням законності, щоб не допустити свавілля, а при них необхідно створити відділення для розглядання скарг. Десницький перший в історії російського права запропонував підпорядкувати адміністрацію судовому контролю. Громадянська влада повинна керуватися законами, які прийняв сенат, який, в свою чергу, вирішував найважливіші державні питання. Можливо саме в цьому криється причина опублікування роботи С.Є.Десницького “Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи” лише в 1905 році.

У 1773 р. професор очолив кафедру російського законодавства, ним же і засновано; розподілену згодом на кафедри законодавства теоретичного та практичного. Семен Юхимович став першим викладачем курсу російського права.

Просвітня діяльність вченого досить різнобічна. Він бере участь в роботі Вільного російського зібрання, заснованого при університеті в 1771 р. Академія залучила Десницького до роботи над Російським словником. Необхідно було зробити вибірку і надати тлумачення юридичних термінів, починаючи з “Руської Правди”.

Є ще один досить цікавий факт з життя вченого. Ще навчаючись у Шотландії, Семен став масоном. Це сприяло його близьким стосункам із А.Смітом та Блейком, також масонами.

Здається, в російській історії, немає більш заплутаного й складного питання, ніж питання про розвиток і походження масонства в Росії. Перша російська масонська ложа виникає ще в 1731 р. Організує її Велика Ложа Англії; очолив російську ложу англійський капітан на російській службі Джон Філіпе. Й надалі російське масонство завжди було тільки філіалом масонських орденів Західної Європи.

Професор Десницький став членом ложи “Озіріс” у Москві в 1776 р. В списку членів ложи він стоїть дев’ятим і фігурує як оратор. Його “братами” були князі Н.Трубецкой, Г.Долгорукий, Г.Щербатов, О.Черкаський, О.Трубецкой та інші.

Ложа називалася княжою, оскільки її засновники мали княжий титул і належали до стародавніх дворянських родів. Протоколи писалися латинською. Таємничість і конспірація складають сутність масонства. Яку роль в житті Десницького відігравала ця організація можна лише здогадуватися. Швидше за все, масонство для нього – своєрідний центр об’єднання людей, видатних у різних сферах життя або маючих певні заслуги перед суспільством. До того ж на нижчих і середніх ступенях організації активного пропагувався демократизм, що вже само собою не може не приваблювати. Масонство – це ще й провокація. Його можна сприймати або не сприймати. Але ігнорувати, здається, неможливо.

Але головне, про що піклується вчений – це розвиток вітчизняної науки, всі мрії пов’язані з її майбутнім.

На жаль, за невідомих допоки причин, у 1789 р. Семен Юхимович подає у відставку. Через два роки, 15 червня 1789 р., Десницький пішов із життя.

Наступні покоління російських юристів називали його батьком російської юриспруденції. Приємно, що Десницький випередив західноєвропейську правову науку з багатьох важливих питань. Іноді відчуття меншовартості заважає нам повною мірою оцінити діяльність наших видатних співвітчизників. У котрий раз Ніжинська земля надала життя ще одній особистості. І це засвідчила сама історія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бак И. Десницкий – выдающийся русский социолог // Вопросы философии. – 1955. – №1.
2. Белявский М. С. Десницкий и новые документы о его деятельности // Вестник МГУ. – 1969. – №4.
3. Грацианский П. Политическая и правовая мысль России второй половины 18 века. – М., 1984.
4. Грацианский П. Десницкий. – М., 1978.
5. Десницкий С. Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи – СПб., 1905.
6. Избранные произведения русских мыслителей второй пол. 18 века. – Т. 1. – М., 1952.
7. Покровский С. Политические и правовые взгляды С.Е. Десницкого. – М., 1955.
8. Русская мысль в век Просвещения. Под ред. Уткина. – М., 1991.
9. Платонов О. Терновый венец России. Тайная история масонства 1731-1996. Изд. 2-е. – М., 1996.

Андрій Непомнящий (Сімферополь)

ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ МУЗИЧЕНКО: КРИМСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ЗНАНОГО НІЖИНЦЯ

Історія етнографічних досліджень Криму за дорадянського часу знає чимало імен авторитетних і маловідомих краєзнавців, які зробили значний внесок у народознавчі студії. Однак, подальше вивчення історії розвитку історико-краєзнавчих досліджень у Криму відкриває нові сторінки цього процесу. Серед невідомих донедавна імен етнографів початку ХХ ст. виокремлюється творчість Олександра Федоровича Музиченка (1875-1940), який ще за життя набув широку відомість видатного українського радянського педагога. Його захоплення етнографічними дослідженнями на початковому етапі творчої діяльності, як і деякі сторінки біографії дорадянського періоду, дотепер були недослідженою й, на жаль, невідомою стороною життя вченого [1].

Відновити біографію краєзнавця Криму стало можливим завдяки залученню методу архівної евристики. Це привело нас у далеке від Криму провінційне містечко Ніжин, що в ХІХ – на початку ХХ століття було одним із провідних у країні наукових центрів. Тут знаходився авторитетний вищий навчальний заклад – Історико-філологічний інститут князя Безбородька. У відділі Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині зберігся “Формулярний список про службу викладача Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині предметів педагогіки й філософії, колезького радника Олександра Федоровича Музиченка за 1910 рік”.

О.Ф.Музиченко народився 8 (21) серпня 1875 р. у селищі Станиславове Херсонської губернії в родині директора Велико-Токмацького народного училища Федора Івановича Музиченка [2]. Середню освіту юнак здобув у Бердянській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю [3]. В “Особовій справі студента О.Ф.Музиченка” збереглася характеристика, отримана ним після закінчення Бердянської гімназії, де говориться, що випускник “до того полюбив гімназію та працю викладача, що побажав присвятити себе викладацької діяльності”. В 1895 р. Олександр Федорович успішно склав іспит і був зарахований до Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту. Але стан здоров’я не дозволив юнакові навчатися в столиці й він домігся переведення до інституту такого ж профілю, що знаходився у кращих кліматичних умовах. Так доля привела його до Ніжина [4].

З 1 листопада 1896 р. О.Ф.Музиченко продовжив своє навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька (далі – НІФІ). Особливий вплив на студента зробила видатна плеяда педагогів, що працювала в цьому провідному навчальному закладі в ті роки: М.М.Бережков (відомий кримознавець), І.Г.Турцевич, С.М.Жданов, В.В.Качановський, М.Н.Сперанський. Екзаменаційні відомості, що збереглися в архівному фонді НІФІ, свідчать, що О.Ф.Музиченко був старанним студентом. Під керівництвом філолога-славіста Михайла Несторовича Сперанського (1863-1938) Олександр Федорович почав займатися питаннями історії й етнографії болгарських колоній у Криму. Після закінчення третього курсу влітку 1898 р. під час канікул за завданням М. Н. Сперанського студент О.Музиченко збирав і систематизував фо-

льклорні матеріали болгарського населення села Кишлау Феодосійського повіту, щоб “почерпнути дещо з багатой скарбниці болгарських звичаїв, обрядів, пісень, прислів’їв, приказок і інших форм, у які вилилося народне життя і народний розум” [5]. Зібрані фольклорні пам’ятки були згодом використані Олександром Федоровичем при підготовці до семінарських занять із курсу слов’янської філології [6]. Підсумком цього першого наукового відрядження стала публікація у провідному російському народознавчому часопису “Етнографическое обозрение”, що видавалося Етнографічним відділенням Товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії при Московському університеті [7].

Опубліковані молодим етнографом матеріали викликали відгук професора словесності Харківського університету Марина Степановича Дрінова, що дав високу оцінку рівню проведених досліджень, відзначивши їх актуальність для вивчення півдня країни [8]. Наукове співробітництво і дружба двох етнографів продовжувалися до смерті М.С.Дрінова.

Під час другої експедиції до кримських болгар улітку 1899 р. О.Ф.Музиченко збирав відомості про весільні обряди й історію поселення села Кишлау [9].

Після закінчення НІФІ з відзнакою “в чому виданий йому атестат 7 червня 1900 року за № 1135» [10], О.Ф.Музиченко з рекомендаційним листом адміністрації цього вузу й особистою рекомендацією професора М.Н.Сперанського на ім’я попечителя Одеського навчального округу переїхав до столиці Новоросійського краю, де з 18 липня 1900 р. розпорядженням міністра народної освіти його було призначено на посаду вчителя російської мови і словесності 4-й Одеської гімназії. О.Ф.Музиченко зразково виконував свої обов’язки. Йому неодноразово висловлювали подяку від керівництва гімназії з підвищенням по службі, а 27 листопада 1905 р. педагог був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня [11].

М.С.Дрінов
Фото початку XX ст.

В Одесі продовжувалися й дослідження О.Ф.Музиченка в галузі етнографії болгар Криму. 23 березня 1901 р. на засіданні Візантійсько-слов’янського відділення Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті він зробив доповідь “Про болгарських переселенців Криму”. На XII Археологічному з’їзді, що проходив у 1902 р. в Харкові, О.Ф.Музиченко виступив із доповіддю “Спостереження над народною творчістю кримських болгар”. Етнограф поставив мету перевірити існуючі в науці думки про походження й розвиток поезії, про особову й колективну творчість і про запозичення шляхом спостереження над сучасною народнопоетичною творчістю південних слов’ян-поселенців Криму. Поштовх для таких досліджень був даний ще на VI Археологічному з’їзді в Одесі (1884 р.), коли до такої роботи

запрошувалася наукова інтелігенція Криму. В доповіді, яка була надрукована в “Працях” з’їзду, автор простежив татарський, російський, грецький мовний вплив на прикладі колонії Кишлау [12].

У ці роки Олександр Федорович усе більш захоплюється питаннями педагогіки. Кожні літні канікули за свій рахунок він виїжджав у західноєвропейські університетські центри для вдосконалювання своїх знань. Пропозицією Товариша міністра народної освіти від 21 січня 1904 р. він був прикомандирований для одержання професорського звання до кафедри педагогіки і психології Новоросійського університету, якою керував відомий на той час фахівець у галузі експериментальної психології професор Микола Миколайович Ланге (1858-1921).

Паралельно продовжувалися й етнографічні студії краєзнавця Криму. Окреме дослідження щодо історії болгарських колоністів у Криму та фонетичних особливостей говірки кримських болгар О.Ф.Музиченко надрукував у “Известиях Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук” [13].

Працюючи в Одесі О.Ф.Музиченко не поривав наукових та дружніх зв’язків із викладацькою корпорацією Ніжина. Напевно вже в ці роки він прийняв рішення повернутися до alma mater. У зв’язку з цим керівництво Новоросійського університету звернулося в Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині з клопотанням

Професор М.Н.Сперанський (у центрі) зі студентами НІФІ. Фото початку ХХ ст.

На світлині, ймовірно, студенти, з якими професор підтримував певні дружні стосунки. Цілком може бути, що серед них є і О.Ф.Музиченко. Достеменного його портрета допоки не виявлено, то ж напевне сказати важко. Зі студентів напевне ідентифікувати можна лише В.Потапова (сидить крайній ліворуч) за його великою бородою

про фінансування навчання О.Ф.Музиченка в Німеччині [14]. Цікаво, що Олександра Федоровича добре знав ректор (в 1903-1905 роках) Новоросійського університету Олексій Миколайович Деревицький (1859-1943). Згодом – уже в якості першого декана історико-філологічного факультету Таврійського університету (!) – він [О.М.Деревицький] зіграв визначну роль у розвитку кримиознавчих досліджень [15]. Тому особливий інтерес представляє виявлений нами лист Олексія Миколайовича Деревицького на ім'я професора НІФІ Михайла Ілліча Мандеса (вересень 1903 р.) з характеристикою О.Ф.Музиченка й клопотанням про фінансування його закордонного стажування: “О.Ф.Музиченко – природжений і при тому видатний педагог, що вносить у справу виховання юнацтва не тільки глибокий теоретичний інтерес, що спонукує його вивчати педагогічну літературу, займатися психологією й взагалі філософією, методично збирати та записувати свої спостереження тощо, але і ту щиросердну теплоту, щирість і безпосередність, той ентузіазм, ті особові властивості високої гуманності, терпимості, простоти, невимушеності й такту, без яких неможливо опанувати довірою дітей, наблизити їх до себе, здобути їхню любов і придбати над ними моральний вплив. Я не зустрічав людини, що у такій мірі користувалася би незаперечним авторитетом в очах своїх учнів і, не звертаючись до яких-небудь заходів моральної строгості, умів направляти їхню волю. Вони позитивно благоговіють перед ним, – він у їхніх очах ідеал чесності, шляхетності, моральної чистоти. І мені здається, що, якщо я скажу, що з глибокою вірою у своє покликання п. Музиченко поєднує нездоланне прагнення до самовдосконалення, до роботи над самим собою, й гарячу любов до науки, що спонукала вже його один раз частково на свої убогі заощадження, частково на позичені гроші, – займатися в рахунок майбутньої роботи – поїхати за кордон, щоб слухати Вундта й ознайомитися з постановкою середньої школи в Німеччині, то Ви погодитеся зі мною, що упустити таку людину та не дати йому можливості здійснити свої наукові прагнення було б непростим гріхом” [16].

Із другої половини 1906 по червень 1908 р. О.Ф.Музиченко знаходився у відрядженні в Німеччині від НІФІ, де продовжив своє навчання в Ієнському університеті на кафедрі педагогіки під керівництвом професора Вільяма Рейна [17]. До Росії О.Ф.Музиченко надсилав свої праці по педагогіці для публікації в “Известиях Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине”, “Журнале Министерства народного просвещения”, “Русской мысли” та інших виданнях, у яких аналізувався досвід роботи європейських педагогів у пошуках універсальної системи освіти та виховання.

Повернувшись із Німеччини О.Ф.Музиченко відзвітував про поїздку у формі спеціальної роботи: “Звіт про спеціальні заняття педагогікою в закордонному відрядженні (1906-1908)” (Ніжин, 1909). З-під пера вченого виходять також дослідження, як “На шляху демократизації школи” (1907 р.), “Із приводу нової книги проф. В.Рейна” (1908 р.).

Одержавши запрошення повернутися до *alma mater*, у серпні 1908 р. О.Ф.Музиченко був обраний на Конференції НІФІ викладачем педагогіки та філософії цього одного з провідних російських навчальних закладів. 16 вересня 1908 р. він обраний також Ученим секретарем Конференції НІФІ [18]. Деякі з лекційних курсів О.Ф.Музиченка були надруковані в ці роки: “Філолофсько-педагогічна думка і шкільна практика в сучасній Німеччині” (1909 р.), “Етика як основа педагогіки” (1909 р.), “Монізм і школа” (1909 р.).

Крім роботи в інституті О.Ф.Музиченко на громадських засадах виконував у 1909

р. обов'язки Голови педагогічної ради жіночої гімназії О.Ф.Крестинської, викладав на педагогічних курсах, перераховуючи гонорари на навчання бідних студентів [19].

З грудня 1910 р. О.Ф.Музиченко викладав на тимчасових курсах із підготовки вчителів середніх шкіл у Києві. Одночасно, він одержав запрошення прочитати курси “Школотзнавство”, “Вступ до експериментальної дидактики” у Фребелівському педагогічному інституті. З огляду на це Олександр Федорович остаточно переїхав до Києва, де працював учителем, а пізніше – інспектором 4-й Києво-Печерської гімназії. Учений став одним із засновників і першим директором Київського педагогічного музею [20]. У своїх творах цього періоду “Що таке педагогіка і чому вона вчить” (1912 р.), “Сучасні педагогічні вчення в Західній Європі й Америці” (1919 р.) він визначив педагогіку як науку, пояснив її сутність, принципи побудови школи й організацію її діяльності.

З 1917 року О.Ф.Музиченко працював директором 4-й Київської гімназії, а з 1920 р. – очолив Київську трудову школу № 43 і одночасно працював професором Київського інституту народної освіти. О.Ф.Музиченко на практиці пробував зв'язати передовий досвід закордонної школи з досвідом нової радянської школи, запроваджуючи комплексний підхід до виховання й освіти. Цій проблемі були присвячені його праці “Проблеми комплексності в Німеччині й у нас” (1924 р.), “Культура народу, світогляд дитини і комплексність” (1928 р.).

Упродовж останнього десятиліття життя О.Ф.Музиченко відійшов від активної науково-педагогічної діяльності. Причиною цього стала дискусія, що проходила в 1925-1926 р. у Київському будинку вчителя, за назвою “Суд над комплексом” [21]. Відстоюючи ідею комплексності, учений бачив першочергове місце особистості вчителя в організації навчально-виховного процесу. Однак, положення теорії комплексності в головному були відкинуті радянською педагогікою [22].

Олександр Федорович Музиченко залишив яскравий слід у дорадянському кримознавстві як етнограф болгарського населення півострова. Його праці, на жаль, були невідомі фахівцям, тому що не ввійшли до рукописної картотеки єдиного з існуючих у ХХ ст. універсальних бібліографічних покажчиків із кримознавства «TAURICA» Арсенія Івановича Маркевича. (Останній із надрукованих випусків – третій – побачив світ у 1902 р.). Розпорошені в різних провінційних виданнях, що давно вже стали бібліографічною рідкістю, праці О.Ф.Музиченка сьогодні стали практично недоступними потенційному досліднику. У зв'язку з цим здійснена кандидатом історичних наук І.А.Носковою робота з їхнього синтезу та перевидання особливо актуальна в зв'язку з етніоісторіографічними дослідженнями, які активізувалися в останнє десятиліття [23].

ПОСИЛАННЯ ТА ЗАУВАЖЕННЯ

1. Найбільш ґрунтовна бібліографічна довідка про О.Ф.Музиченка, надрукована в довідковому виданні, присвяченому історії Ніжинської вищої школи: (Див.: Гранатович Л.В. Викладачі Ніжинської вищої школи: Біографічний покажчик. – 2-е вид.: У 3-х ч. – Ніжин, 2001. – Ч. 1. – С. 129-130, 215). У першому виданні цього довідника прізвище О.Ф.Музиченка взагалі відсутнє. У поданому переліку праць вченого не вказана жодна робота, пов'язана з кримознавством. У статті про вченого, що подано в “Украинской советской энциклопедии”, припущені грубі помилки щодо репрезентації його біографії: (Див.: Ярмаченко Н.Д. Музиченко Александр Федорович // Украинская советская энциклопедия. – Киев, 1982. – Т. 7. – С. 92.). В обох публікаціях О.Ф.Музиченка змальовано тільки як видатного українського педагога. Його етнографічні дослідження залишилися повністю забутими.

2. За іншими даними О.Ф.Музиченко народився в Бердянську в родині вчителя Станіславського училища: (Див.: Коваленко Є.І., Сахненко Л.О. З історії розвитку народної освіти кінця XIX, початку XX століття: О.Ф.Музиченко (1875-1940) // Актуальні проблеми педагогіки і психології / Ніжинський держ. пед. ін-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 1995. – С. 86.).
3. За дуже сумнівними відомостями І.А.Носкової в 1877-1889 роках батько О.Ф.Музиченка працював старшим вчителем у с. Кишлау Феодосійського повіту в місцевому двокласному народному училищі, тому дитинство Олександра Федоровича пройшло саме тут: (Див.: Носкова І.А. Історія, етнографія та лінгвістичні особливості мови кримських болгар в публікаціях Олександра Музиченка // Записки історичного факультету / Одеський нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 143).
4. Мартиненко Л.О. Ніжинський період у житті професора О.Ф.Музиченка // Наукові записки / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2000. – С. 171.
5. Музыченко А.Ф. Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда // Этнографическое обозрение. – Москва, 1899. – №4. – С. 37.
6. Мартиненко Л.О. Вказана праця. – С. 172.
7. Музыченко А.Ф. Вказана праця. – С. 36-72.
8. Дринов М.С. Этнографические наблюдения А.Ф.Музыченко над болгарскими колонистами Феодосийского уезда. – Харьков, 1902. – С. 1-7.
9. Носкова І.А. Історія, етнографія та лінгвістичні особливості мови кримських болгар в публікаціях Олександра Музиченка // Записки історичного факультету / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 144.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 1482, арк.75 зв.
11. Там само, арк. 77 зв.-78.
12. Музыченко А.Ф. Наблюдения над народным творчеством крымских болгар // Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове, 1902. – Москва, 1905. – Т. 2. – С. 446-460; Т. 3. – С. 350-351. Про це також див.: Непомнящий А.А. “Праці” Археологічних з’їздів (1869-1911) як джерело для складання біобібліографії істориків-кримознавців // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 230-247; Непомнящий А.А. “Труды” Археологических съездов как источник изучения развития исторического краеведения Крыма // Проблемы истории та археологии Украины: 36. доп. Міжнародної наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з’їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – С. 8-11.
13. Музыченко А.Ф. История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, 1907. – Т. 2, кн. 2. – С. 72-139.
14. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1216, арк. 1-41.
15. Докладніше див.: Непомнящий А.А. Слово о первом декане: А.Н.Деревицкий // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер.: География, История, Педагогика, Филология, Философия, Экономика. – Симферополь, 1999. – Т. 12 (51), №1. – С. 100-105.
16. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1216, арк. 4-6.
17. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1482, арк. 5-9, 24-25.
18. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1482, арк. 79 зв.-80.
19. Мартиненко Л. О. Вказана праця. – С. 174
20. Коваленко Є.І., Сахненко Л.О. З історії розвитку народної освіти кінця XIX, початку XX століття: О.Ф.Музиченко (1875-1940) // Актуальні проблеми педагогіки і психології / Ніжинський держ. пед. ін-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 1995. – С. 88.
21. Сахненко Л.О. О.Ф.Музиченко – випускник Ніжинської вищої школи // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1995. – Вип. 8. – С. 99-100.
22. Докладніше див.: Пінчук Т.Д. Педагогіка у Ніжинській вищій школі / Ніжинський держ. пед. ін-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2002. – 101 с.
23. Докладніше див.: Непомнящий А.А. Етнограф і педагог Олександр Музиченко: Діяльність у контексті кримознавчих студій // Музиченко О. Історія, етнографія та народна творчість кримських болгар. – Симферополь, 2004. – С. 12-28.

Григорій Самойленко (Ніжин)

ВАДИМ ДОБРОЛІЖ - ХУДОЖНИК ІЗ НІЖИНА

Багатьох українців розкидала доля по всіх континентах. Живуть вони в Австралії й Канаді, Франції й на Далекому Сході, Аргентині й Таджикистані. Серед них чимало талановитих діячів культури. Поступово повертаються їх імена в історію незалежної України. Серед них і художник із Ніжина Вадим Доброліж, який дуже любив своє рідне місто, гордився його славними мистецькими традиціями.

Народився Вадим Володимирович Доброліж 7 грудня 1913 р. в Ніжині. Батько його працював інженером, а мати медсестрою. У Ніжині ходив до школи. Два роки родина жила в Молдавії, а потім переїхала до Києва. У Вадима було два брати Валентин і Георгій, які, мабуть, загинули в роки Другої світової війни, бо обидва пішли на фронт і вистей про них немає.

Переїхавши до Києва, Вадим Доброліж захопився ще в школі малюванням. Любов до мистецтва зростала. Він писав декорації для шкільних вистав, акварелі. Після закінчення школи у 1931 р. він вступив до Київського художнього інституту до класу професора Федора Кричевського, в якого засвоював майстерність написання пейзажів і портретів, а декоративного малярства, зокрема сценічно-театрального, набував у професора Миколи Струнникова. Професор С.Нелепинська-Бойчук познайомила В.Доброліжа з основами станкової графіки та книжкового оформлення.

У 1935 році В. Доброліж закінчив інститут і ще рік поглиблював свої знання в Ленінградській академії мистецтв. Там же ближче познайомився з малярськими та граверними роботами Т.Шевченка, що збагатило молодого художника. Повернувшись до Києва, брав участь в оформленні деяких книжок. Малюнки до однієї із них чиновники НКВС визнали "підозрілими". Були заарештовані всі, хто мав відношення до цієї книги. В.Доброліжа заслали на Колиму, а потім перевели на Далекий Схід. Він оселився на околиці Хабаровська, де йому поталанило влаштуватися працювати за

Вадим Доброліж
Портрет дружини

своєю спеціальністю. Брав участь у розписі Хабаровського та Нікольсько-Уссурійського Будинку Червоної Армії, оформив дві вистави Хабаровського драматичного театру.

Вадим Доброліж
Портрет доні

Вадим Доброліж
Портрет митрополита Лларіона
Олія. 1962

У 1938 р. В.Доброліжа звільнили й реабілітували. Це був час зміни Єжова на Берію. Художник повернувся до Києва, влаштувався на кіностудію, де працював оформлювачем фільмів під керівництвом О.Довженка. Продовжував малювати. Це дало можливість йому взяти участь у Всесоюзній художній виставці.

Під час війни пішов воювати на фронт, потрапив у оточення, а потім у полон, із якого чудом вдалося вирватися в 1942 р. Повернувшись до Києва, він одружився з Валентиною Пушкар, студенткою Київської консерваторії, яку знав ще з довоєнних часів. Через рік у них народилася донька. Період окупації фашистами Києва був тяжким, треба було добувати кусок хліба. І В.Доброліж влаштувався в майстерню з ремонту машин механіком (ще до війни він закінчив відповідні курси). Під час відступу німців із Києва, В.Доброліжа потрапив під мобілізацію. Валентина Миколаївна з малою дитиною змушена була переїхати до батьків у Львів (мати і вітчим були оперними співаками).

Тут у Львові сім'я Доброліжів знову об'єдналася, але змушена була шукати притулок і заробляти на хліб. Так вони опинилися спочатку в Польщі, а потім у Чехословаччині, а наприкінці війни – в Німеччині, на території, зайнятій американцями, а потім англійцями. Через деякий час переїхали в табір для переміщених осіб Гайденау біля Гамбургу. Тут було багато представників української інтелігенції, які з різних причин потрапили сюди. Серед них диригент київської опери Горбенко, його дружина – балерина; піаніст-педагог, киянин Вадим Кіппа, співак Неділько, скульптор Іван Березовський, художники Михайло Польовий, Анатолій Яблонський; акторка з Ніжина М.Малиш-Федорець, зі своїм чоловіком – співак І.Мартинюком (Миколаєнком) та інші. Як

згадувала Валентина Доброліж, у таборі утворився невеликий ансамбль пісні і танцю. На одному з концертів був присутній представник військової управи. Йому сподоба-

лося, і він запросив артистів виступити у військовому британському клубі. Після цього ансамбль давав концерти в інших військових частинах навкруг Ганновера. Вадим Доброліж організував тут художню студію, виставляв свої твори на таборових виставках, а також у Гайденау, Гамбурзі. Художник намалював понад 20 портретів визначних осіб, три ікони для табової церкви, пейзажі, натюрморти, оформив більшість вистав табового українського театру.

З того часу залишились роботи: “Втікачі”, “Місток у Ваймарі. Німеччина” (1945), “Зелене озеро в Ганновері. Німеччина” (1947), “Портрет капітана югославської армії” (1945), “Портрет Д. Березенця” (1946), “Городина” (1947), “Осінні квіти” (1947), “Нагідки” (1947), “Глечик із яблуками” (1947), “Натюрморт із виноградом” (1947), “Козацька доля. Кодня” (1947) та інші. Проте, умови праці в таборі були важкими. І коли в 1948 р. українська православна громада з Канади запропонувала розмалювати церкву Св.Володимира, В.Доброліж погодився. Так почався новий етап у житті й творчості художника.

Складність у художньому оформленні полягала в тому, що за стильовими ознаками споруди українських церков відповідала еkleктиці, тобто мішанині різних стилів з елементами безстильовості. Тому художник змушений був іти на компроміси. Як зазначає сучасник митця і його критик Іван Кейван, Доброліж під час оформлення церкви Св.Володимира у Вегревілі пішов по шляху використання принципів класицизму, а вірніше з виразними українськими рисами. І це принесло успіх.

В.Доброліж, враховуючи те, що храм був дерев'яний і на його стінах не можна було зображувати постаті людей, малює ікони окремо і розміщує їх на стінах, щоб заповнити площу і завершити єдиний комплекс оформлення церкви разом із іконостасом. “Ікони ці вартісні не тільки з погляду стилю – зазначає І.Кейван – а й чітким рисунком, досконалими пропорціями, ритмом, гармонією, сонячно-оптимістичним колоритом до найдрібніших нюансів світлотіні, як також майстерною технікою виконання. Такими ж рисами відзначаються за престольні ікони “Св.Володимир Великий”, “Воскресіння”,

Святий Андрій
Катедра Св.Івана, Едмонтон, Канада
Ікона В.Доброліжа

Вадим Доброліж
Натюрморт із виноградом
Олія. 1947

“Св.Княгиня Ольга”, “Св.Микола”, “Св. Варвара” та інші. Вартісні також масові композиції “Хрещення Руси-України” та “Проповідь із човна”. Орнаментно багата елементами візантинізму, класицизму й українських народних мотивів, виконаних із високою технічною майстерністю поліхромія церкви Св.Володимира у Вегревелі, зроблена Доброліжем, – це перший твір, дійсно мистецької вартості в цій ділянці, в усій Західній Канаді” [1].

До Канади переїхала вся сім’я В.Доброліжа, а також батьки дружини – Березенці. Поселилися вони спочатку в Альберті, а в 1951 р. переїхали до Едмонтону, де й жив художник до кінця свого життя. В різних містах Канади розписував храми (Св.Володимира в м. Вегревіль та Св.Івана в м. Ламонт), оформив іконостаси в церквах Св.Івана в Едмонтоні, Св.Івана Христителя в Норт-Бетлфордді (Саскачеван), Св.Троїці, Св.Іллі (обидві – в Едмонтоні), писав ікони. Він використовував традиції української живописної школи, хоча і вносив своє в цей незвичний для нього жанр. В Канаді ним було написано багато цікавих в художньому відношенні ікон, які вражають як композиційною цілісністю, так і з огляду ритму, використання кольорів, зображення постатей святих.

Багато зробив В.Доброліж не лише в написанні ікон, а й у створенні іконостасів, бо сам виступив також як різьбяр, проявляючи при цьому виняткове пластичне відчуття й розуміння. Він “застосовував різьбу іконостасів у дереві до стилю даних церков, тобто до їх внутрішньої архітектури, проте завжди тримався українських традицій у загальній конструкції та в орнаментиці, виконаній з майстерністю” [2].

Із кожним роком зростала майстерність В.Доброліжа як художника-іконописця. Найвизначнішою роботою в цьому плані є іконостас у церкві Св.Івана в Едмонтоні, виконаний у 1970-1973 роках у стилі козацького українського бароко. Це була лебе-

Іконостас церкви Св.Іллі, Едмонтон, Канада
Ікони та різьблення В.Доброліжа

дина пісня художника. У створенні цього іконостасу він використовує традиції українського мистецтва XVIII ст. Центральна частина іконостасу (Царські Ворота) нагадують браму Заборовського Св.Софії Київської, бічні ж частини були тісно пов'язані з центральною і творили ідеальну цілісність. Українське козацьке бароко проявлялось як у загальній конструкції іконостасу, “так і в кожному вияві багатой орнаментики, вплітаючи, з буйним домислом, виноградно лозу та інші елементи, традиційні й притаманні цьому пишному стилеві. Додав Доброліж до цього ще й технічну майстерність, внаслідок чого цей іконостас може служити класичним зразком для виконання іконостасів українських церков у Канаді й поза Канадою” [3].

В.Доброліж працював у Канаді і як театральний художник. Написав декорації та оформив вистави “Наталка-Полтавка”, “Ніч під Івана Купала”, “Кармен”, “Травіата”, “Спляча красуня”, “Попелюшка”, “Лис Микита”, “Фанні”, “Непотопаюча Моллі Браун”, а також сцени для святкових подій.

Писав В. Доброліж і в інших жанрах образотворчого мистецтва: портрет, пейзаж, натюрморт, сюжетні композиції. Серед портретів його роботи слід відмітити “Автопортрет”, “Донечка Наталка”, “Дружина”, “Митрополит Іларіон”, портрет королеви Єлизавети та інші. Всі ці роботи виконані в реалістичному стилі.

Приваблюють пейзажі В.Доброліжа. Природу художник відчував тонко, а тому зумів яскраво, в переважній більшості в світлих тонах зафіксувавши куточки тих місць, де він жив. Як свідчить дружина, В.Доброліж виїжджав на етюди в гори Канади, – тому серед робіт чимало гірських пейзажів (“Дерев'яний міст” (біля Бенфа), “Осінь” (Вегревіль), “Стара дорога” (біля Бенфа), “Ріка Атабаска” (біля Джеспера), “Осінь. Ріка Саскачеван”, “Озеро морен”, “Озеро Верміліон”, “Озеро Луїз”, “Озеро Віндермір” та інші. Ностальгія за рідним краєм підштовхувала художника до сюжетів, пов'язаних із Україною (“Зима в Україні” (1969), “Українське село”, “Старий млин”, “Козацька доля. Кодня” та інші). Ця любов до рідної землі відчувається також у натюрмортах, циклі робіт “Квіти”, ілюстраціях до українських книжкових видань.

Про широту таланту В.Доброліжа свідчать і скульптурні роботи (портрет Т.Шевченка в молодому віці, плоскорізьбний портрет І.Франка, “Танцюрист”, “Соняшники”, “Маки”, “Калина”, “Бандура”).

Помер Вадим Доброліж 4 жовтня 1973 р. в Едмонтоні (провінція Альберта, Канада). На посмертній його виставці в цьому ж місті було показано 82 роботи різних жанрів та техніки виготовлення. Тут-таки демонструвалися його проекти театральних декорацій. А потім було ще п'ять виставок, які мали гарний погос. Багато робіт В.Доброліжа знаходиться у приватних зібраннях, а також у деяких музеях. Спадщина

Валентина Доброліж дарує альбом робіт свого чоловіка ніжинському професору Г.В.Самойленку
Фото 1997 р.

художника велика, різноманітна і засвідчує, що це був талановитий митець, який шукав себе в різних жанрах.

Вадим Доброліж мріяв знову побувати в Ніжині, але йому так і не вдалося це здійснити. Мрію свого чоловіка втілила в життя його дружина Валентина, яка влітку 1997 р. відвідала наше місто, зустрілася з шанувальниками творчості художника, подарувала його альбом, який посмертно був виданий у кольоровому та чорно-білому зображенні основних робіт митця. На одному з примірників вона написала: “Вельмишановний Григорію Васильовичу! Даруємо Вам цей альбом в пам'ять мого незабутнього чоловіка ніжинця Вадима Доброліжа. Ми вдячні Вам за те, що Ви робите для того, щоб громадськість Ніжинщини знала про своїх славних земляків і, зокрема, щоб ім'я Вадима Доброліжа збереглося на рідній землі. З глибокою пошаною – Валентина Доброліж, удова художника. 31 липня 1997 р.”.

Навесні 1999 р. у Києві та Ніжині відбулася виставка творів В.Доброліжа. Її організувала Валентина Доброліж, яка приїхала до Києва разом із дочкою, зятем та онукою і привезла декілька живописних картин чоловіка, а також фоторепродукції церковних розписів, різьби та іконопису. Про художника були опубліковані статті в різних виданнях [4].

Так на рідну землю повернувся з далекої Канади видатний художник-ніжинець. З його роботами нині можна познайомитися в Музеї культурної спадщини в Києві та художньому відділі Ніжинського краєзнавчого музею, де були організовані виставки робіт Вадима Доброліжа.

ПОСИЛАННЯ

1. Вадим Доброліж. Альбом. Вступна стаття Івана Кейвана. – б/м, 1985. – С. 12.
2. Там само. - С. 12.
3. Там само. – С. 13.
4. Онищенко Н. Вадим Доброліж із Ніжина: Український художник, наш земляк, помер у Канаді // Деснянська правда. – 1998. – 9 червня. – С. 4;
5. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч.5. Образотворче мистецтво та скульптура в ХУП-XX ст. – Ніжин, 1998. – С. 71-74; Онищенко Н. Вадим Доброліж з Ніжина: Український художник-емігрант, уроженець м. Ніжина // Українська культура. – 2002. – № 1. – С. 41; Самойленко Г.В. Художник Канади – ніжинець // Український дім. – 2007. – № 25. – С. 3; Самойленко Г.В. В.В.Доброліж // Енциклопедія сучасної України. – К., 2007. – Т. 6.

Олександр Самойленко (Ніжин)

НАУКОВА ДИНАСТІЯ СОКОЛОВИХ

В історію української науки увійшло чимало родин вчених, які в різні часи своєю науковою діяльністю примножували славу нашої Батьківщини. Серед них широко відомий науковий доробок представників родин Грушевських, Вернадських, Антоновичів, Фохтів, Бунге й інших. Гідне місце серед цього науково-генеалогічного ряду займає і родина Соколових, життя якої було тісно пов'язане з Ніжином.

Діяльність та творчий доробок представників цієї сім'ї – Матвія Івановича Соколова та його синів Юрія та Бориса частково знайшли своє віддзеркалення в історіографії та літературознавстві, але цілісного комплексного дослідження про внесок Соколових у розвиток гуманітарних наук і їх місце в історичній науці, літературознавстві та фольклористиці до цього часу не існує. Крім коротких нарисів в енциклопедичних виданнях і довідниковій літературі [1], протягом майже всього ХХ ст. ні про М.І.Соколова, ні про його дітей не написано жодного серйозного дослідження. Виняток становлять окремі епізодичні публікації учнів Соколових, переважно після смерті вчених [2]. Лише наприкінці минулого – на початку нинішнього століття почали з'являтися ґрунтовні розвідки, серед яких особливої уваги заслуговують праці Г.В.Самойленка [3], М.Строганова й І.Іванової [4], В.А. Бахтіної [5] і кілька інших. Але й вони всебічно не розкривають життя та діяльність цих яскравих педагогів і блискучих учених. Настав час, на нашу думку, повернути імена Матвія Івановича, Бориса Івановича та Юрія Івановича Соколових до наукового обігу; тим паче, що науковці з Російської Федерації в останні роки знову звернули свій погляд на значну спадщину представників цієї сім'ї. Крім того, в 2006 р. минуло століття від дня смерті засновника цієї наукової династії – М.І.Соколова.

Матвій Іванович Соколов народився 7(20) листопада 1854 р. в с. Спаському Мишкінського повіту Ярославської губернії в родині паламаря. Як і більшість дітей священнослужителів Російської імперії того часу, середню освіту юнак здобув у духовній семінарії в Ярославлі, до якої вступив у 1870 р. Але під впливом часу, коли простежувався масовий процес поступового відходу молоді, що походила з духовенства, від свого стану і звернення їх прагнень у бік світської освіти, М.Соколов вирішив порвати з духовною кар'єрою й у червні 1874 р. припинив своє навчання у семінарії. У свідоцтві, яке було видано керівництвом семінарії, зазначалось, що випускник “при способностях отличных, прилежании постоянно ревностном и поведении отличном, уволен согласно его прошению с IV класса”, з відмінними оцінками з усіх предметів [6]. Подальше навчання Матвій Іванович вирішив продовжити на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, на якому в цей час працювала ціла низка блискучих російських вчених-гуманітаріїв, таких як: І.І.Срезневський, В.І.Ламанський, К.М.Бестужев-Рюмін та інші. Старанність, працелюбність і наполегливість, які з дитячих років прививалися в родині Соколових, не пройшли даремно. За короткий час юнак став одним із кращих студентів на факультеті, а завдяки своєму вчителю академіку В.І.Ламанському не лише блискуче навчався, а вже на студентській лаві набув перших навичок науково-дослідницької праці. Слід зазначити, що саме вчитель залучив М.І.Соколова не до філологічного, а до історичного напрямку слов'янознавства. Особ-

Матвій Іванович Соколов
Фото 1870-х років

ливий інтерес викликала у молодого дослідника середньовічна історія Балканського регіону, про що свідчать перші студентські розвідки: “Общинне землеволодіння у Візантійській імперії” [7] та “Боснія до приходу турків” [8], які були надруковані в петербурзьких газетах. Інше студентське дослідження “Із давньої історії болгар” [9], яке було відзначено золотою медаллю і за яке М.І.Соколов одержав у 1879 р. ступінь кандидата, було помічене науковими колами Російської імперії. Того ж року ця ґрунтовна праця була опублікована окремих виданням і заслужила схвальної оцінки серед російських славістів. Професор В.І.Ламанський у своєму відгуку відзначав, що “это сочинение отличается вообще ясным и стройным изложением, свидетельствует о большой начитанности и строго научном направлении автора. Он основательно изучил источники и обладает необходимыми критическими приёмами при их пользовании”. На цьому наголошував і академік І.В.Ягич, який відмітив, що праця вирізняється “большой трезвостью и критической оценкой источников” [10].

У ході підготовки до здобуття магістерського звання у Матвія Івановича з’явилася нагода випробувати себе на педагогічній ниві. У 1881 р. в Ніжинському історико-філологічному інституті (далі – НІФІ) звільнилася посада професора кафедри російської літератури, після переходу до Варшавського університету відомого вченого А.С.Будиловича, яку останній обіймав із часу відкриття інституту в 1875 р. За клопотанням академіків В.І.Ламанського і І.І.Срезневського, оскільки у М.І.Соколова не було магістерського ступеню, заяву молодого вченого було прийнято до розгляду і після ґрунтовного аналізу його наукового доробку 1 червня 1881 р. його зарахували на посаду екстраординарного професора. Як зазначав професор М.Я.Арістов, якому доручили надати оцінку науковому потенціалу претендента і проаналізувати його кандидатське дослідження, “главным достоинством сочинения М.Соколова служит основательное изучение источников и пособий, которыми он пользовался, и строго критическое отношение к ним. Оттого весь труд его является солидным и каждый частный вывод отличается характером зрелой научной точности. Несмотря на запутанный и разноречивый материал, он излагает дело с необыкновенной простотой и ясностью. Зная, что для решения задачи о разных племенах недостаточно известных источников, он старается уяснить характер, нравы и обычаи этих племен, а также степень влияния их на другие народы. Это изучение этнографической стороны жизни народов составляет большую заслугу автора и прибавляет значительную долю убедительности и доказательности его положением... Сочинение М.Соколова производит отрадное впечатление и обещает много дельных исследований от молодого ученого, если он будет работать в том же направлении” [11]. Матвій Іванович виправдав всю попередню компліментарність на свою адресу. Не залишаючи наукових занять, молодий професор із головою занурився у викладацьку діяльність. М.І.Соколовим було розроблено лекції з фольклору та російської словесності, курс якої викладався протягом чотирьох років навчання студентам НІФІ. В Ніжинському архіві збереглася одна з перших авторських програм навчальної дисципліни, розробленої для студентів I та II курсу і спецкурсу для студентів III та IV курсу на 1881/1882 навчальний рік. Вона порівняно коротка, тому приведемо її повністю, що дозволить краще зрозуміти підходи молодого професора до предмету, що викладався:

“Вступ. Визначення понять література та історія літератури. Народна словесність і

література у власному розумінні. Умови виникнення руської книжкової словесності. Головні риси візантійської освіченості IX-X ст. Виникнення слов'янської писемності: слов'янська азбука і давньослов'янська літературна мова. Огляд творів слов'янської писемності до хрещення Русі.

Історія давньоруської літератури до XIV ст. Сліди писемності на Русі до Св.Володимира. Руські письменники XI ст.: Лука Жод, митрополит Іларіон, Феодосій Печерський; письменники житій; чернець Іонов, преподобний Нестор. Літописи. Огляд важливих рунічних рукописів XI ст. Проповідники XII ст. Подорож Даниїла і архієпископа Антонія. Повчання Володимира Мономаха і Слово Даниїла Заточника. Слово про Ігорів похід. Огляд найважливішої літератури XI-XII ст. Література XIII ст.: проповіді і повчання, киевопечерський патерик. Характер руської літератури в період татарського іга. Література XIV ст. Світська література XIV ст. Література XIV ст.: подорожі та історичні повісті. Письменники XV ст. Подорожі та повісті XV ст.

Порівняльний огляд давнього періоду літератур болгар, сербів і росіян. Початок слов'янської писемності. Діяльність Кирила і Мефодія: огляд джерел для історії Кирила і Мефодія; нарис їх життя; питання про кирилицю та глаголицю і старослов'янську книжкову мову. Переклад Св.Писання на слов'янську мову і доля цього перекладу до зібрання повної Біблії за архієпископа Геннадія. Переклади догматичних і морально повчальних творів; збірники творів такого змісту. Походження і зміст апокрифічної літератури. Історична література: переклади візантійських істориків, хронографи. Самостійний літопис у православних слов'ян. Огляд сербських літописів і біографій. Повісті і сказання східно-візантійські та західні і слов'янський їх переклад. Хронологічний огляд творів самостійних сербських і болгарських. Головні періоди давньої літератури болгар, сербів і росіян.

З історії етнографії слов'ян. Поділ слов'ян на групи за мовами. Огляд сучасного становища слов'ян: дані географії та статистики. Історичний огляд слов'янських народностей: джерела свідoctв про слов'ян: народна словесність, звичаї, заклади, твори письменників. Виклад дохристиянської епохи слов'янської історії: розселення, їх побут і вірування. Епоха утворення слов'янських держав і прийняття християнства (болгари, серби, хорвати, держава Святополка, чехи, поляки) до XI ст. Історія південних слов'ян до турецького завоювання" [12]. Зазначимо, що позиції, зазначені в програмі, і лягли в подальшому в основу переважної більшості наукових праць вченого.

Як викладач і лектор Матвій Іванович викликав любов і повагу студентів НІФІ. Про це свідчать спогади колишніх слухачів М.І.Соколова, а з часом відомих вчених – академіка С.Ф.Карського і члена-кореспондента АН СРСР В.І.Резанова. Як зазначав останній: "Ніжинські студенти любили його і цінили його лекції, не ораторські ефекти лектора приманювали в його аудиторію, а серйозно-зосереджена, глибоко-продумана, м'яка мова – результат попереднього інтенсивного вивчення предмету, що викладався" [13]. Зупиняючись на методиці викладання курсів, Володимир Іванович згадував, "з почуттям самої палкої подяки зберігаю в своїй пам'яті, що М.І.Соколов зважився не позбавляти своїх слухачів такого суттєвого елемента – семінарської роботи: він організував наші практичні заняття в час поза лекційний, і ґрунтовно керував ними; ми писали реферати, представляли їх професору, а потім по неділях ці реферати читались, обговорювались і до того ж не в тісному колі словесників-

спеціалістів, однокурсників, а за присутності багатьох студентів інших відділень і курсів; до цих рефератів-диспутів доводилось готуватись дуже серйозно ... Диспути, якими керував Матвій Іванович, тривали години по три. Теми брались із галузі народної словесності і давньоруської літератури” [14].

Розробка курсів забирала більшість часу професора, але М.І.Соколов не залишав і наукової ниви. У 1883 р. він брав участь у підготовці збірника, який було випущено на честь професора В.І.Ламанського, подавши статтю про словацького поета Яна Ботто, яке до сьогодні є єдиним дослідженням творчості цього автора в українській літературі [15]. Продовжував молодий дослідник роботу над магістерською дисертацією, але для її завершення необхідно було закордонне відрядження: “Працюючи над магістерською дисертацією на тему “Історія Боснії з найдавніших часів до завоювання турками”, використавши доступні джерела і посібники й ознайомившись досконало з предметом, я знаходжу, що для закінчення роботи необхідно звернутися до багатьох друкованих видань, недоступних у Ніжині, і деяких рукописів, що знаходяться в закордонних бібліотеках і архівах. Із друкованих видань я маю на увазі як старі (наприклад, Лучича, Луккарі, Дюканжа, Фарматі, Шимка, Швандтнера, Прая, Катона, Фейсера, Райнальді, Вадінга та багатьох інших), так і нові (брошури і статті в журналах історико-археологічного і географічного змісту, що з’явилися після заняття Боснії та Герцеговини Австрією). Всі ці видання я сподіваюсь знайти у Відні (енциклопедичні видання, брошури і журнальні статті) і Загребі (старі видання, що відносяться до історії Боснії). В Загребі сподіваюсь використати і деякі рукописні джерела ... Сподіваюсь також скористатися в Загребі вказівками місцевих вчених, Рачкаго, Любича та інших, відомих своїми чудовими вченими працями з південнослов’янської історії. Бажано також відвідати Белград, в бібліотеках якого є рукописні матеріали з історії богомільства, важливого для історії Боснії. Якщо дозволить час, кошти та інші умови, то я бажав би ще поїхати до Дубровника (Рагузи), де в архівах знаходяться невичерпні факти рукописних джерел із історії Боснії, нам це відомо з указівок багатьох вчених (наприклад, Кукулевича-Санцинського, Манушева і з нових видань Югославської Академії). 5.04.1886” [16]. Таке відрядження було надано вченому Міністерством народної освіти з 15 червня по 1 листопада 1886 р. Повернувшись із-за кордону, М.І.Соколов продовжив наукову і викладацьку діяльність у Ніжині, а в 1887 р. брав участь у роботі VII археологічного з’їзду, що проходив у Ярославлі.

3 травня 1888 р. Матвій Іванович публічно захистив на Раді Історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету роботу “Матеріали і замітки з давньої слов’янської літератури”, за яку одержав ступінь магістра слов’янської словесності. Це дослідження було відзначене академічною Уварівською премією. Академік І.В.Ягич, який презентував працю М.І.Соколова, зазначив: “Все качества сочинения профессора Соколова – богатое содержание новых текстов, подробный анализ каждого из них, а в особенности остроумные соображения насчет апокрифического сказания о крестном древе – представляют этот в таком виде, что он безусловно достоин награждения одною из премий, находящихся в распоряжении Императорской Академии наук” [17].

Ще рік після захисту дисертації М.І.Соколов залишався на посаді екстраординарного професора НІФІ, після чого з 8 вересня 1889 р. перейшов на кафедру російської

словесності Московського університету на місце професора М.С.Тихонравова. Вся подальша діяльність Матвія Івановича була пов'язана вже з цим навчальним закладом. У 1895 р. Соколова обирають головою слов'янської комісії Московського Археологічного товариства, в 1902 р. вчений захистив на тій же Раді Санкт-Петербурзького університету докторську дисертацію “Слов'янська книга “Епоха”” і був затверджений ординарним професором, а згодом – деканом історико-філологічного факультету Московського університету. На московський період припадає написання вченим найбільш ґрунтовних праць, серед яких: “Новооткрытое сочинение Крижанича о соединении церквей”, “Толкование исторических пророчеств”, “Новые материалы для объяснения амулетов, называемых змеевиками”, “Болгарская письменность”, “Материалы и заметки по старинной славянской литературе. Вып.3” та інші. Як зазначав академік В.Істрін, аналізуючи науковий доробок М.І.Соколова: “непосредственное изучение первоисточников, точная филологическая разработка текста, строгая проверка данных, ясное понимание тех пределов, которые отделяют научный взвод от гипотезы – все эти качества придают работам Матвея Ивановича устойчивость и солидность” [18].

Борис Матвійович Соколов
Фото 1920-х років

На жаль, у розквіті наукових сил, залишивши не завершеними численні розпочаті праці, 17 (30) червня 1906 р. Матвій Іванович Соколов пішов із життя.

Незважаючи на те, що справжнього наукового визнання М.І.Соколов досяг вже у Москві, з Ніжином вченого пов'язувало багато приємних спогадів і, перш за все, народження його п'яти дітей, серед яких і сини-близнюки Борис та Юрій, що з'явилися на світ 8 (20) квітня 1889 р. Переїхавши разом із батьками до Москви, юнаки вступили на історико-філологічний факультет Московського університету, який успішно закінчили у 1911 р. Ще в студентські роки брати Соколови, під сильним духовним впливом батька зацікавилися долею руської народної культури і розпочали науково-дослідницьку роботу під керівництвом відомого російського вченого академіка Всеволода Федоровича Міллера, одного з провідних дослідників російського епосу, який в останні роки життя зосередив свою увагу на встановленні прямих зв'язків билин із історією Київської, Новгородської та Московської Русі. Крім В.Ф.Міллера, Борис та Юрій Соколови слухали в університеті лекції професорів Ф.Є.Корша, М.М.Дурново, Д.М.Ушакова, а також колишніх ніжинських професорів

Юрій Матвійович Соколов
Фото 1930-х років

Р.Ф.Брандта та М.Н.Сперанського. В 1908-1909 роках студенти II курсу Соколови за завданням Академії наук здійснили дві подорожі в Кирилівський і Білозерський повіти Новгородської губернії (тепер Вологодська область, РФ), в ході яких зібрали значний масив фольклорних текстів, що увійшли до збірника “Сказки и песни Белозерского края” (М., 1915), який мав значний суспільний резонанс. Це видання було зорієнтовано на виявлення і опис особистості оповідача і його ролі в творчому процесі, що відповідало традиції російської науки.

Велика ерудиція, старанність, інтерес до наукової роботи не пройшли поза увагою професорів факультету й обох братів залишили при університеті для підготовки до подальшої науково-педагогічної діяльності. Засвоївши методу свого вчителя, послідовники Міллера, серед яких були й брати Соколови, звільнили билюзнавство від односторонності культурно-історичного підходу, дали інше рішення генетичних проблем – перевели історичну концепцію в напрямку оновлених поглядів на фольклор. Закінчивши навчання в Московському університеті вони протягом кількох років залишались на кафедрі, одночасно проводячи самостійні заняття в навчальних закладах Москви. Б.М.Соколов, зокрема, до 1919 р. працював в Учительському інституті. За свідченням “Летописи Московского университета”, в 1918 р. брати Соколови одержали нове підтвердження про роботу в Московському університеті, керівництво якого виказало побажання, щоб вони, з їх стійкою репутацією демократів, продовжували наукову та педагогічну діяльність в учбовому закладі. З ім’ям братів Соколових пов’язана історія організації кафедри російської усної народної творчості на філологічному факультеті Московського університету.

У 1919 р. доля їх розділила: Б.М.Соколова було обрано професором Саратовського університету, а Ю.М.Соколов продовжив викладання в навчальних закладах Москви, одночасно обійнявши посаду директора бібліотеки Державного Історичного музею, яким керував до 1925 р. В 1920-ті роки Борис Матвійович повернувся до Москви, ставши редактором тільки-но заснованого журналу “Этнография”, а потім директором новоствореного Центрального музею народознавства (впродовж 1925-1930 років).

У цей час брати Соколови продовжили інтенсивну лекційно-педагогічну та наукову роботу, були організаторами наукових краєзнавчих експедицій. Юрій Матвійович активно співпрацював із різними довідниковими виданнями, для яких підготував спеціальні статті, зокрема, для “Литературной энциклопедии. Словаря литературных терминов” (1925) – 16, “Большой советской энциклопедии” (з 1926 р.) – 13, “Малой советской энциклопедии” (з 1928 р.) – 7, “Литературной энциклопедии” (з 1930 р.) – 11 статей [19]. Він був дійсним членом і головою підсекції фольклору ДАХН (1922), членом науково-методичної секції МОНО в Центральному бюро краєзнавства, членом понад двох десятків наукових товариств (1920–1930-ті роки), відповідальним редактором фольклорної секції у виданнях “Academia”, “Художественная литература”, “Детская литература”.

Особливо велике значення мали експедиції братів Соколових 1926-1928 років за слідами О.Ф.Гильфердинга та П.М.Рибнікова, метою яких [експедицій] було вивчення билинного епосу. Ці експедиції дозволили зібрати величезний етнографічний матеріал, який увійшов до монографії “По следам Рыбникова и Гильфердинга”. Ця праця викликала підвищений інтерес європейських фольклористів и музикознавців. Досвід

збиральницької роботи та її методики узагальнено Борисом Матвійовичем та Юрієм Матвійовичем Соколовими в книзі “Поэзия деревни” (1926), в якій обґрунтовано методику колективного запису.

За ініціативою вчених почала виходити неперіодична серія книг “Художественный фольклор” (вип. 1-5, 1926-1929 роки). Свій педагогічний досвід Борис Матвійович та Юрій Матвійович узагальнили в чотирьох випусках навчальної книги “Русский фольклор” (1929-1931); два перших видав Б.М.Соколов, а після його смерті 30 липня 1930 р., третій і четвертий випуски – Ю.М.Соколов. Це була фактично єдина книга, яку видало Бюро заочного навчання 1-го МДУ. З цих випусків виник перший повний вузівський підручник “Русский фольклор” (1-е видання: М., 1938; 2-е видання: М., 1941), який із часом було перекладено на англійську мову. Ю.М.Соколов вважав цю книгу “отправным пособием при самостоятельных научных работах молодых специалистов”. Саме Ю.М.Соколову сучасна наука про фольклор завдячує тим, що учбовий та дослідницький досвід всієї російської науки був осмислений і став складовою частиною сучасної фольклористики. В цьому підручнику Ю.М.Соколов обґрунтував принципово важливий погляд на фольклор як на явище художнього характеру: “Если термин “литература” употребляют не в буквальном смысле (письменность), а расширительно, т.е. под ним разумеют не только письменное художественное творчество, а словесное искусство вообще, то фольклор – особый отдел литературы, а фольклористика, таким образом, является частью литературоведения”. На жаль, специфіка фольклору виявилась стертою ідеєю авторства, поняттям нібито існуючого в фольклорі індивідуального стилю розповідачів і співців. Принципової відмінності фольклору від літератури Ю.М.Соколов не вбачав, хоча практично враховував специфічні риси фольклору [20].

Наприкінці 20-х років ХХ ст. Юрій Матвійович деякий час очолював кафедру літератури Тверського педінституту. В січні 1931 р. кафедра історії російської літератури факультету літератури та мистецтва Московського університету, на якому зосереджувалось викладання фольклору, була виведена з університету і передана до різних відомств. У липні 1931 р. виділене з університету історико-філософське відділення було реорганізовано в МІФЛІ, в якому в 1934 р. було утворено філологічний (літературний) факультет, де передбачалось викладання російського фольклору. Саме сюди й перейшов працювати Ю.М.Соколов. Учений не міг залишатися байдужим до долі вітчизняної філології та фольклористики. Як голова фольклорної секції Союзу письменників (1933) у грудні 1933 р. він написав Максиму Горькому про “тяжелое положение литературоведческой работы в Москве без какого-либо научно-исследовательского учреждения (института, академии)”. Соколов жалівся на “распыленность научных сил”. Тоді ж, у 1933 р., науковець передав свій власний архів і архів брата Державному літературному музею з наміром утворити центральне сховище для новітніх фольклорних записів. Про катастрофічне становище фольклористики Юрій Матвійович говорив в кількох доповідях, писав статті. У зв'язку з Постановою Комітету у справах мистецтв про п'єсу Дем'яна Бедного “Богатыри” і наступними статтями в “Правді” з критикою поглядів В.Ф.Міллера 27 листопада 1936 р. Ю.М.Соколов звернувся до Й.В.Сталіна. В листі містилась оцінка становища, що склалось і виказував надію

на розвиток науки про фольклор [21]. У 1936 р. він захистив докторську дисертацію з літературознавства. Це дозволило прискорити роботу по створенню кафедри фольклору, яка була відкрита в 1938 р. в МІФЛІ у складі двох співробітників: завідувача професора Ю.М.Соколов і асистента Ерні Василівни Померанцевої, в подальшому – доктора історичних наук. Не обминула Юрія Матвійовича і репресивна машина сталінізму. Він був заарештований у зв'язку зі “справою” М.Н.Сперанського, але за відсутності доказів вченому вдалося уникнути незаконного покарання [22].

У 1939 р. Юрія Матвійовича було обрано академіком Академії наук УРСР та призначено директором Інституту фольклору Академії наук УРСР [23]. У Києві Ю.М.Соколов керував роботою семінару з російського фольклору.

Помер вчений 15 січня 1941 р. в Києві, проте, поховано його було на Новодівичому кладовищі в Москві.

Загалом, наукова династія Соколових залишила помітний слід в українській та російській науці: визначила нові напрямки розвитку гуманітарних наук, створила самостійний напрямок у фольклористиці, виховала багато учнів. Нині ж традиції Соколових слід розвивати, збагачувати, виводити фольклористику на новий етап вивчення. Залишається лише шкодувати, що і Матвій Іванович і його сини Борис та Юрій залишили цей світ у розквіті творчих сил.

ПОСИЛАННЯ

1. Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2-х т. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1892; Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб., 1900. – Т. 30; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1875-1900. Нежин, 1900; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1901-1912. Нежин, 1912; Краткая литературная энциклопедия. – М., 1972. – Т. 7; Энциклопедический словарь. – М., 1955. – Т. 3; Лица филологов. Из истории кафедры литературы. 1919-1986. – Тверь, 1998; та інші.
2. Карский Е.Ф. М.И.Соколов: Некролог // Русский филологический вестник. – 1903. – Т. 56; Резанов В. Памяти Матвея Ивановича Соколова. – Нежин, 1907; Гофман Э., Минц С. Братья Б.М. и Ю.М. Соколовы // Онежские былины. – М., 1948; Коротин Е. Жизнь народа и его творчество. (Собирание и изучение фольклора Б.М. и Ю.М.Соколовыми). – Уральск, 1960; Померанцева Э.В. О теоретических взглядах Ю.М.Соколова // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии: в 5 т. – М., 1971; Сушицкий В. А. Список работ Б.М.Соколова // Сборник Нижневолжского краевого музея. – Саратов, 1932.
3. Самойленко Г.В. Матвей Иванович Соколов: Биобиблиографический указатель. – Нежин, 1993.
4. Строганов М., Иванова И. Фольклор Тверской губернии. – М., 2003.
5. Бахтина В.А. Фольклористическая школа братьев Соколовых: (Достоинство и превратности научного знания). – М., 2000.
6. Самойленко Г.В. Матвей Иванович Соколов... – С. 3.
7. Соколов М.И. Общинное землевладение в Византийской империи // С.-Петербургские ведомости. – 1878. – № 319.
8. Соколов М.И. Босния до прихода турок // Еженедельное Новое время. – 1879. – 11 октября.
9. Соколов М.И. Из древней истории болгар: 1/ Образование болгарской национальности. 2/ Принятие христианства болгарскими славянами. – СПб., 1879. – 250 с.
10. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи / Г.В.Самойленко та ін. – Ніжин, 1993. – С. 67.
11. Самойленко Г.В. Матвей Иванович Соколов... – С. 4.

12. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 199, арк. 26-27.
13. Резанов В. Памяти Матвея Ивановича Соколова... – С. 5.
14. Там само. – С. 6.
15. Самойленко Г.В. Матвей Иванович Соколов... – С. 7.
16. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 203, арк. 30.
17. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910. – С. 801.
18. Истрин В. М.И.Соколов: Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1906. – Сентябрь. – С.45.
19. Бахтина В.А. Фольклористическая школа братьев Соколовых... - С. 260.
20. Аникин В. П. Русское устное народное творчество. – М.: Высшая школа, 2004. – С. 183.
21. Там само. – С.184.
22. Бахтина В.А. Фольклористическая школа братьев Соколовых... - С. 251-252.
23. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 55-56.

Анатолій Щербина (Ніжин)

ПОДВИЖНИК АПОСТОЛЬСЬКОЇ ПРАЦІ (до 200-річчя від дня народження Пилипа Семеновича Морачевського)

Народився Пилип Морачевський 14 (26) листопада 1806 р. в с. Шестовиця Чернігівського повіту, в день пам'яті Св.Апостола Пилипа. Його батько Семен був небагатий дворянин. Хата Морачевських була хіба що трохи більша за пересічну селянську, та мали вони ще розкішний сад. Вирослав і духовно міцнів Пилип Морачевський у селі, серед простого люду, в гурті однолітків-селян, із рідною українською мовою. Змалку захопився складанням віршів, а поетом, власне, став уже під час навчання в Харківському університеті.

Студента-математика Пилипа Морачевського приохотив до віршування його родич Іван Кульжинський – літературознавець і етнограф, родом із Сумщини, автор твору “Малороссийская деревня”, що мала значний вплив на ранню творчість Миколи Гоголя. Це він, Іван Кульжинський, передав кілька поезій Морачевського професорові Ізмаїлові Срезневському, який і надрукував їх у журналі “Украинский альманах”.

Після закінчення університету Пилип Морачевський працює вчителем математики у повітовому училищі в Сумах. На нього має великий вплив все той же професор Кульжинський. Він змушує Морачевського, після дворічної праці вчителем математики, скласти іспитовому комітетові Харківського університету екзамен із російської

П.С.Морачевський.
Фото ймовірно 1850-1860-х років

словесності й одержати звання вчителя-словесника. Після цього вони вдвох їдуть до Луцька і працюють до 1835 р. в місцевій гімназії: Кульжинський – директором, Морачевський – учителем.

Коли ж російський уряд оголосив цей край “исконно руським”, їхні шляхи розійшлися назавжди: Морачевський дедалі більше прихилиється до українства, Кульжинський же, почавши зі змагань з польською культурою, закінчить сповненими ненависті й зневаги публічними виступами проти української мови та літератури.

Пилип Морачевський переїздить до Кам’янка-Подільського, де працює спершу старшим учителем, а згодом інспектором. Після 1849 року і аж до своєї відставки в 1859 р. Морачевський був інспектором Юридичного ліцею князя Безбородька в Ніжині й гімназії при ньому [1].

Учні глибоко шанували свого вчителя. “Перед П.С.Морачевським, – згадував тодішній студент, а згодом відомий письменник Олександр Кониський, – інспектором у нас був Ієропес; він пам’ятний тим, що займався спеціально пороттям гімназистів. Між нами твердо трималась така думка, що Ієропес не в змозі обідати, якщо не випере двох-трьох учнів. Після Ієропеса П.С.Морачевський нам дуже сподобався, хоч ми і кепкували над ним. Дійсно, він був доброю і хорошою людиною і обходився з нами по-людськи. Одне було в ньому неприємне: як піде по квартирах і знайде у когонебудь з гімназистів чи студентів вірші малоросійські, особливо Шевченка, так і конфіскує. А між тим, буваючи часто в Морачевського, я постійно заставляв його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився в Біблію слов’янській і латинській; це й були його заняття з перекладу Св.Писання на малоруську мову” [2].

Дослідники вважають, що можливо вилучаючи твори Шевченка, Морачевський хотів уберегти ліцеїстів від можливих неприємностей.

Пилип Морачевський був людиною наївною, щирою та нелукавою. Поза всілякими сумнівами він був людиною цілковитою лояльністю та законслухняністю. Навіть більше – якщо проаналізувати поетичні твори Морачевського, то виявиться, що вони просто-таки переповнені вірнопідданицькими пасажами. Для прикладу достатньо навести цитату з його вірша на смерть Миколи І. (“18-те февраля 1855 року”):

Тихо, любо, красно всюди,
В нас було за нього...
О, не було на цім світі
Царя ще такого! [3]

До речі, Пилип Семенович часто відгукувався віршами на актуальні політичні події (в творчому доробку була ода на коронацію Олександра II, ціла поема про Кримську війну 1853-1855 років). У його творчості годі шукати не те що якихось прямих інвектив на адресу влади (як у Шевченка, наприклад), а, навіть, якихось найменших натяків на “малорусский сепаратизм”.

Те ж саме стосується й служби по відомству народної освіти. Пішов у відставку в листопаді 1859 р. маючи чин колезького радника та декілька нагород (орден Св.Станіслава 2 ступеня, бронзову медаль на Андріївській стрічці, а також відзнаку за 25 років бездоганної служби). “Стандартність” життєвого шляху та служби, відсутність контактів із українофільськими колами того часу, здивувала на початку XX ст. історика Ореста Левицького, котрий намагався знайти якусь “прогалину”,

“білу пляму” в біографії Морачевського. Проте, вивчивши обставини винесення єдиної за всі роки служби догани Пилипу Семеновичу, він дещо розчаровано написав редактору “Киевской старины” Володимирі Науменку: “Простите, что невольно ввел Вас в заблуждение: мне помнилось, что донос на Морачевского был серьезнее”. Згаданий донос стосувався не політики, а всього-на-всього прогулювання групою викладачів занять. До речі, на відміну від інших, згаданих у доносі осіб, Морачевський в нібито пропущений день просто не мав уроків...

На тлі такої дисциплінованості та законслухняності не викликало особливих підозр “хобі” вчителя – українське слово. Поетичні вправи “на малорусском наречи” в Російській імперії не заборонялися, вважаючись такою собі “забавной безделушкой”. Тим більше, коли, як вже згадувалося, вони були витримані в ультра-патріотичному “общерусском” руслі.

Те саме можна сказати й про роботу над словником української мови – в 1853 р. Морачевський подав на розгляд Імператорської академії наук “Словарь малороссийского языка по полтавскому наречи”. Адже збір етнографічного матеріалу було дозволено, а нюанси (збирання пісень не зовсім те саме, що підготовка словника), не помічались тими, хто мав слідкувати за непоширенням “украинофильских идей”. Певно робота над словником і підштовхнула Морачевського до ідеї перекласти Євангеліє.

Таким чином, до моменту отримання в Святійшому Синоді пакунку з перекладом Євангелія Морачевський не був відомий ані Третьому Відділенню, ані тій невеличкій групці українофілів, за діями яких це саме відділення пильно слідкувало. Можна припустити, що саме це дозволило перекладачу спокійно зробити свою роботу. Якби переклад почав робити хтось із колишніх кирило-мефодіївців – за цим би одразу було знайдено, насамперед, політичний підтекст і реакція відповідних органів була б куди більш жвавою та різкою.

А от підстав підозрювати Пилипа Морачевського в тому, що він діє з якихось політичних чи “сепаратистських” міркувань не було. Так само як і шансів у перекладу бути надрукованим. Розуміючи це, він вирішує отримати підтримку впливових діячів Церкви [4].

Восени 1860 р. П.Морачевський надіслав переклад на українську мову Євангелія від Матфея та від Іоанна до митрополита Петербурзького Ісидора, з яким був особисто знайомий під час служіння Ісидора на кафедрі архієпископа Чернігівського. Морачевський у листі до митрополита писав, що Україна, мовою якої говорить 12 мільйонів православних християн, досі не має на своїй мові навіть Св.Євангелія, коли другі християнські народи мають на своїй мові цілу Біблію. А між тим “високі божественні істини, що їх зо всією простотою, ясністю та теплотою євангельської науки висловлено рідною, цілком зрозумілою для кожного мовою, з якою зливаються всі розуміння й думки народу, осяяли б темний розум ясним та спасенним світлом віри та вплинули б на хистку моральність народну швидше, певніше та глибше, ніж усі вчені пояснення”. Морачевський просив у митрополита благословення на свій труд перекладу та на видання його. Митрополит Ісидор у листі з дня 14 листопада 1860 р. повідомив Морачевського: “Після приватної наради з членами Св.Синоду повідомляю Вас, що переклад Євангелія, зроблений Вами чи ким-будь другим, не може бути допущений до надруку-

вання”. Як видно, митрополит, навіть, не вніс порушеного питання про друк Євангелія в українській мові на формальне засідання Синоду [5].

Морачевський вдруге звертається до Ісидора з проханням, тому що “... этот труд мой я считал делом столько полезным, сколько и богоугодным: и поэтому мне приятно будет, по крайней мере, оставить его детям моим на память обо мне как видимый знак моего благословения, которым буду просить им благословения Божьего”.

Відхилений рукопис повернули поштою в день смерті дружини – 15 квітня 1861 р. Про цей фатальний збіг свідчить і власноручний надпис Морачевського на тому листі.

Проте Пилип Морачевський не опускає рук, і 16 листопада 1861 р. переклад усіх чотирьох Євангелій було закінчено, виправлено й переписано начисто. Що робити, як бути? Як надрукувати?

На ту пору щойно було скасовано кріпацтво. Виходить царський маніфест про волю, звісно російською мовою. Люди в ньому мало що розуміють. Як пише Софія Русова, “... у деяких селах грамотний припадав на 130 жителів. Нікому було “Положение о крестьянах” прочитати. Приміром, почне священник чи писар читати: “Осени себя крестным знамением православный народ”. Люди слухають затамувавши подих і безнадійно переглядаються: “Що воно там про сіно говориться?”. Тож, 15 березня 1861 р. імператор розпорядився перекласти “Положение о крестьянах” українською мовою. За цю працю взявся Пантелеймон Куліш.

9 вересня 1861 р. Його Імператорська Величність видає указ про дозвіл священикам Полтавської Духовної Консисторії виголошувати проповіді українською мовою. Дивовижно... Але політика “батога й пряника” в Росії була доволі дієвою. Відкривали недільні школи, були частково амністовані члени Кирило-Мефодіївського братства.

За таких умов Пилип Морачевський розраховує на підтримку з боку Академії наук. Переклад Євангелія рецензують академіки І.І.Срезневський, О.В.Нікітенко, видатний російський славіст-філолог О.Х.Востоков*. Рецензія академіків була більш ніж схвальною [6].

Проте, у будь-якому випадку в Російській імперії останнє слово у подібних справах лишалось за Синодом – книги Св.Письма не могли виходити не лише без дозволу, але й мали друкуватися виключно в Синодальних друкарнях. Синод доручив розглянути переклад із богословської точки зору архієпископу Калузькому Григорію (Миткевичу), шефові жандармерії Долгорукову та Київському генерал-губернаторові Анненкову.

В.Науменко у своїй статті “П.С.Морачевський і його літературна діяльність” описує розгляд перекладу архієпископом Григорієм так: “Про цей момент в долі рукопису П.С.Морачевського ми одержали деякі цікаві подробиці від родича його С.І.Кониського, які й повідомляємо тут. С.І.Кониський, живучи на початку 60-х років у Петербурзі, познайомився з сім’єю І.І.Срезневського. Дізнавшись, що в Академії Наук отримано переклад Євангелія на малоросійську мову, він відправився до І.І.Срезневського і від нього дізнався, що для розгляду перекладу призначена особли-

* Це учений був першим видавцем Остромирового Євангелія (1843) – найдавнішого датованого східнослов’янського рукопису, найважливішої староцерковної пам’ятки, написаної в 1056-1057 роках для новгородського посадника Остромира дяком Григорієм.

ва комісія. Срезневський захоплювався перекладом і стверджував, що це один з кращих перекладів Євангелія на слов'янські наріччя. Він же повідомив, що Академія працю Морачевського передала в Св. Синод. Синод переслав переклад Калузькому архієпископу Григорію (у миру Микола Миткевич), уродженцю Чернігівської губернії. За допомогою знайомих С.І.Кониському вдалося дізнатися від домашнього лікаря архієпископа Григорія, яке враження на нього справила передана йому на розгляд праця П.С.Морачевського. Виявилось, що архієп. Григорій, який багато років не чув рідної мови, почавши читати Євангеліє в перекладі на малоросійську мову, розплакався від радості і зі сльозами зустрів лікаря, свого земляка: «ось ідіть подивіться, яку Бог послав мені радість на чужині!». Вони разом читали цей переклад і захоплювалися їм. Переклад повернений був у Св.Синод із самим прекрасним відгуком, як свідчить С.І. Кониський зі слів лікаря”.

Проте, на думку кандидата історичних наук А.Стародуба, в Синоді чудово розуміли, що рішення по цій конкретній справі знаходиться поза сферою їхньої компетенції, і тому швидше імітували розгляд перекладу, ніж робили його насправді. Владика Григорій довго зволікав із відповіддю, певно очікуючи від Синоду вказівки, якою вона має бути. Потім, коли Справа вже була вирішена і Обер-прокурор Ахматов наказав повернути рукопис без будь-якого відгуку, він, проявивши “ініціативу”, все ж оцінив переклад. Негативно, звісно: “Кроме того, что во многих местах не соответствует подлиннику, вообще написан языком низшей сферы малороссийской и заключает в себе правописание новое, необычное для самих малороссов, незнакомых с новомодными выдумками грамотеев и посему могущее затруднить чтение” [4].

Більшість дослідників схилиються до думки, що достовірнішим можна вважати свідчення В.Науменка, опубліковане 1902 р.. Тим більше: прізвище архієпископа Григорія було Миткевич, а дружиною П.Морачевського була Ганна Миткевичева. Цікаво, чи не було між ними родинних зв'язків?

Пилип Семенович Морачевський
в останні роки життя.
Фото другої половини 1870-х років

Як аргумент на користь того, що на дозвіл Синоду можна було б очікувати, наводиться той факт, що протягом 1850-х – початку 1860-х років Синод дозволяв друк проповідей “на малорусском наречи” священника Василя Гречулевича, дозволив надрукувати “Священну історію” Степана Опатовича. Однак, між дозволом на друк проповідей на “наречи” та санкцією на друк Святого Письма – принципова різниця. Проповідувати допустимо й на діалекті, а наявність української Біблії було рівнозначне визнанню окремішності й української мови, й українського народу [7]. То ж, цілком зрозумілою є реакцією київського генерал-губернатора Анненков і шефа жандармів Долгорукова на анонімки, що надійшли на їх адреси, – вони в один голос заявили, що

Євангеліє в перекладі Морачевського є “книгою опасною и вредною”.

Дослідник творчості П.Морачевського, Василь Шендеровський переконаний: саме Євангеліє в перекладі Морачевського та вірш Павла Чубинського “Ще не вмерла України...” були поштовхом до проголошення царським урядом циркуляра від 8 липня 1863 р. №394 (сумнозвісного “Валуєвського”) про заборону друкувати книги “малоросійською” мовою та, згодом, і Емського указу 1876 р. [8].

Відтак, сподіватися Морачевському побачити свою працю надрукованою було марною справою. Але він не полишає праці, перекладаючи, окрім Євангелія, ще й “Діяння Апостолів”, “Апокаліпсис”, “Псалтир”, укладає курс “Священної історії” для училищ і народних шкіл. Головним девізом ученого були такі слова: “Все минеться, лише правда зостанеться”. Коли відчув, що доживає віку, всі свої твори надіслав до Академії наук на зберігання до ліпших часів. Пилип Морачевський упокоївся 26 вересня 1879 р., так і не дочекавшись друку своїх перекладів Св.Письма.

Справу видання Св.Письма живою українською мовою стало можливим зрушити тільки на початку ХХ ст., в зв’язку з наростанням визвольного громадського руху в Росії, підсиленого невдачами Росії у війні з Японією 1904-1905 років. Уряд змушений був іти на уступки громадським вимогам щодо політичних і соціальних реформ у державі. При Комітеті Міністрів організовано було “Особое Совещаніє”, під головуванням С.Ю.Вітте, для обговорення й розробки проектів реформ. У цих часах українці теж все послідовніше починають домагатися ліквідування обмежень українського слова і заведення українських шкіл. Тоді ж в Петербурзі до Комітету Міністрів подано було від “Благодійного Товариства видання дешевих і корисних книг” (під такою назвою українська діаспора в Петербурзі мала свою організацію) петицію про зняття цензурних заборон із українського слова взагалі і зокрема – щодо українських перекладів Св.Письма.

До справи видання Св.Письма українською мовою уважно поставився С.Ю.Вітте, який на засідання Комітету Міністрів, де мала розглядатися ця справа, запросив Президента Академії наук великого князя Костянтина Костянтиновича і митрополита Петербурзького Антонія (Вадковського), як Першоприсутнього члена Синоду. Великий князь Костянтин Костянтинович, людина високоосвічена і глибоко релігійна (поезії його, пройняті релігійним характером, друкувались і широко відомі з ініціалами К.Р.), першим подав на засіданні свою думку про потребу видання для українського народу Св.Письма в його рідній мові, що служить одночасно піднесенню й загальної культури. Митрополит Антоній, ієрарх широких поглядів, якого реакційні церковні кола тих часів

Титульна сторінка 4-го видання Євангелія від Матфея українською мовою в перекладі Пилипа Морачевського, 1907 р.

засуджували за “уступчивість”, заявив, що православна церковна влада може в даному питанні стояти тільки на засаді, заповіданій Христом апостолам: “Йдіть же і навчайте всі народи”. Так, під впливом визвольного передреволюційного руху і його настроїв падала велика кривда українському народові в його церковно-релігійному житті [9].

Видається, таке рішення прийняли ще й тому, що за два роки до того у Відні вперше було надруковано українською мовою Святе Письмо у перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя та Івана Нечуя-Левицького, яке проникло нелегально на терени Російської імперії. А ще, можливо, як писав М.Комаров, “переклад Морачевського і не міг зовсім загубитись, бо чимало земляків мало вже той переклад переписаний” [10].

До певної міри символічно, що імператор Микола II саме 25 лютого, в день народження Тараса Шевченка (за старим стилем), затвердив постанову Ради Комітету Міністрів про зняття заборони на друк українського Євангелія... І Синод благословляє друкувати Євангеліє у перекладі Морачевського в Московській синодальній друкарні.

Основним текстом при підготовці до друку став текст П.Морачевського, oprіч котрого користали також із українських перекладів П.Куліша і перекладу Євангелія, зробленого і надісланого Синоду в 1903 р. М.Лободовським. Редактором перекладу Синод призначив 12 березня 1905 р. єпископа Кам’янець-Подільського Парфенія (в миру Памфіл Левицький, українець з Полтавщини), який організував у цьому місті спеціальну перекладацьку комісію в складі протоієреїв Є.О.Сіцінського та

К.Старинкевича, смотрителя Кам’янецького духовного училища А.З.Неселовського, учителя Кам’янецької жіночої духовної школи Н.І.Бичковського, а також М.Савкевича й С.Іваницького (богослови з Київської Духовної Академії). Головна праця переводилась Є.О.Сіцінським, який готував текст до заслуховування на засіданнях комісії під головуванням єпископа Парфенія. Крім Подільської комісії, над редакцією тексту українського перекладу працювали окремі вчені – П.І.Житецький та Орест Левицький в Києві, професор Петербурзької Духовної Академії Н.І.Сагарда. Для філологічної та правописної редакції перекладу утворено було Комісію при Академії Наук у Петербурзі, яка й виконувала остаточну редакцію перекладу. До складу цієї комісії під головуванням академіків О.Шахматова і Ф.Корша входили академіки Ф.Фортунатов і П.Коковцев та члени української діаспори в Петербурзі професор Ф.Вовк, О.Т.Лотоцький, протоієрей А.Падалка, О.Русов, П.Саладиллов, М.Славинський і П.Стебницький. Академічна комісія, за свідченням О.Лотоцького, працювала два роки і переглянула, головне, текст перекладу Євангелії від Луки та Іоанна; тексти Євангелії від Матфея і Марка було надруковано 1906 р. без попереднього перегляду Академічної

Введенська церква в с. Шняківка
Ніжинського району, біля якої
було поховано П.С.Морачевського.
Фото початку ХХ ст.

Комісії. Всі Євангелія були надруковані з благословення Синоду в Московській синодальній друкарні протягом 1906-1911 років паралельно церковнослов'янською й українською мовами. Спочатку, навесні 1906 р. булот надруковано Євангеліє за Матфієм, а далі й інші. Перший наклад – 5 тис. примірників – розлетівся миттєво, в червні додруковано ще 10 тис., а в жовтні – ще 20 тис. Фантастичний, як на той час, тираж! Євангеліє від Іоанна вийшло вже в 1911 р. М.Комаров писав, що коли в храмі у Кам'янець-Подільському на Великдень вперше зачитали Святе Письмо українською мовою, люди розгубилися, а потім почали плакати від радощів, що почули слово Боже рідною мовою.

Цікаво, що передані Морачевським на зберігання до Академії наук примірники рукописів за дивних обставин загубилися, і коли в 1900 р. знову було піднято питання про друк, то довелося шукати копії, котрі збереглися в родині перекладача. Видання, здійснене протягом 1906-1911 років (майже через 30 років після смерті автора), було зроблено на основі примірника, надісланого до Академії його онуком.

Зазначимо, що надруковано було суттєво відредагований варіант перекладу, що й стало однією з причин відмови з боку Св.Синоду у виплаті нащадкам Морачевського авторської винагороди. До такої думки схилилися й рецензенти видання. Наприклад, Олена Пчілка написала, що “текст перекладу Морачевського, наскільки він нам звисний, поніс велику зміну і трудно було б тепер сказати, хто єсть автором українського Євангелія” [11].

Так чи інакше, те що на перекладі не було зазначено ім'я Пилипа Морачевського навряд можна визнати справедливим. Так само як і другу частину прохання представника спадкоємців Пилипа Семеновича, який у жовтні 1914 р. просив вищу духовну владу про “приведенні в надлежащий приличествующий вид храма, построенного в селе Шнятовке, Нежинского уезда, Черниговской губернии, во имя Введения во Храм Пресвятыя Богородицы и об увековечении памяти переводчика Святого Писания Ф.С.Морачевского путем постановки скромного памятника на его могиле при той же церкви”. Але й це не було виконане [12].

Щодо подальшої праці над виданням Святого Письма Нового Заповіту українською мовою в передреволюційну добу, то, як зазначає професор О.Лотоцький, незважаючи на прохання Президента Академії Наук, Великого князя Костянтина Романова до архієпископа Парфенія продовжити працю, поставивши на чергу видання Діань Апостольських, – той, незважаючи на свою попередню позицію в цій справі, не зважився стати проти течії, що повіяла з миродайних синодальних верхів.

Течія, про яку каже О.Лотоцький, на самі синодальні верхи йшла від запровадження загальної реакції в політиці російського уряду, коли знову повернулися нелегкі часи й для всього українства.

Що стосується україномовних Євангелій, то після зазначеного їх першого видання до початку I Світової війни були здійснені нові синодальні видання як із текстом слов'янським, так і без нього, в однім українським перекладі [13].

Згодом, цей переклад друкувався протягом визвольних змагань упродовж 1917-1921 років. За Української Центральної Ради розпорядженням Всеукраїнської Православної Церковної Ради Євангеліє було допущене для використання в богослужінні УАПЦ. Також цей переклад почав використовуватися Польською Авто-

кефальною Православною Церквою. За свідченням одного з джерел, у 1936 р. Св.Синод Православної церкви Польщі видав Євангеліє в редакції архієпископа Парфенія як велику Напрестольну книгу. Інше джерело вказує, що з благословення митрополита Діонісія дещо відредагований переклад П.Морачевського було видано у Варшаві 1939 року кириличними літерами. Патріарх Мстислав, перебуваючи в Канаді, організував фототипічний передрук варшавського видання в 1948 р., а потім здійснив ще один передрук у с. Бавнд Бруку (США, 1966 р.). Ці видання і до сьогодні використовуються під час богослужіння УПЦ в США [14]. Цікаво, що сайт “Слов’янська Біблія” вказує, що нібито в 1988 р. нова виправлена редакція тексту українського Євангелія, виданого в 1906-1911 роках, була видана в Україні з благословення Патріарха РПЦ Пімена і перевидана в Луцьку 2005 року [15].

Крім перекладацької роботи в творчому доробку Пилипа Семеновича є поетичні твори, але більшість з них залишилася в рукописах і досі надрукована не була. З детальним переліком творів П.Морачевського можна познайомитись у статті Б.Шевеліва “Чумаки” Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми”, поданої в збірці творів П.Морачевського під упорядкуванням П.Хропка і Ф.Кейди. Там же надруковані такі твори: “Чумаки, або Україна з 1768 року: поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких у 1848 році”, “До чумака, або Война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, “Пісня нашому цареві”, “18-те февраля 1855 року”, “20-те февраля 1855 року”, “Первое мая”.

У поемі “Чумаки” П.Морачевський описує і Ніжин. Ось так, наприклад, звертаючись до дружини:

Ти ж казала, пригорнувшись
До мене близьенько,
Що в Ніжині, в ріднім краю,
Не знатимеш горя,
Будеш рада, веселенька,
Як рибонька в морі...
Отже ми і в ріднім краю...
Чого нам ще треба?
Колись, як ще на чужині
Блукали, серденько, –
Глянь у вікно... полюбайся
На українське небо!
Ніжин весь перед очима
Бач який широкий!
От і лицей наш біліє
Пишний та високий!

Наведемо ще такий опис рідних поетові місць:

Над Ніжином місяць світить,
Мов лампа в світлиці,
Місяць ясний, український,
Повний, білолиций.
Хрести церковів в його злоті
Горять, червоніють,

Кругом хати та будинки
 З садами світліють.
 Остер-річка, край берегів
 Ряскою повита,
 Блищить, як скло, його світлом
 Вся зверху залита.
 І над нею Безбородський
 Будинок ліцея
 З широким двором і з садом
 Так пишно біліє.
 Тихо, нічого не чуток,
 Хоч би яку пташку;
 Тільки часовий ліцейський
 Стука в калаташку,
 Тільки пісня українська
 Здалека несеться,
 І серденько їй в відповідь,
 І мліє, і б'ється [16].

Панахида на місці відновленого поховання
 П.С.Морачевського в с. Шняківка, 4 грудня 2006 р.

Увагу американських вчених діяльність Морачевського привернула вже давно. У Пенсільванському університеті надруковано кілька праць про життя подвижника. Нині про Морачевського згадали й у нашій країні, адже 2006 р. виповнилося ювілейні дати, пов'язані з його життям та творчістю: двохсотліття від дня народження та сторіччя публікації перекладеного ним Євангелія. Відомий поет і голова Українського фонду культури Борис Олійник переконаний: важливо, щоб ім'я Пилипа Морачевського ввійшло до “діючого корпусу духовних предтеч, бо його праця доводить, що ідея українства природна, вона виходить ще з генетичного коду”. Василь Шендеровський вважає, що про перекладача повинні знати не лише шевченкознавці та патріотичні ентузіасти, він впевнений: постать Пилипа Семеновича така вагома, що потрібно видати книгу про нього, встановити меморіальні дошки в містах, де він жив та працював [17].

Якщо імперська влада після Першої російської революції 1905 р. спромоглася видати хоча б Четвероєвангеліє в перекладі Морачевського, то значно гірше обійшлася з пам'яттю П.Морачевського радянська влада. Мало того, що більшовики знищували церковні книги; вони в 30-х роках ХХ ст. розібрали і сам Введенський храм у с. Шняківці, зрівнявши з землею всі поховання церковного цвинтаря поруч, в т.ч. – й могилу Пилипа Семеновича Морачевського.

Але підтвердилася правдивість слів, які були головним девізом ученого: “Все минеться, лише правда зостанеться”. 4 грудня 2006 р. сталася видатна подія для всіх православних українців: з ініціативи Ніжинського благочиння УПЦ КП та місцевого осередку Товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка вперше після тривалої перерви відслужено панахиду на місці, де стояла церква, біля котрої поховано П.Морачевського – першого перекладача Нового Заповіту українською мовою. Нарешті на місці, де протягом десятиріч була пустка і ніщо не нагадувало ні про храм, ні про видатну людину, що там була похована; постав великий дубовий хрест із пам'ятною дощечкою.

У Чернігові й Києві нещодавно відбулися науково-практичні конференції, присвячені діяльності П.С.Морачевського, підготовлені рішення щодо заходів з

увіковічення його пам'яті в Ніжині й у с. Шняківка. Але найголовніше – довершенням його справи має стати видання авторського рукопису перекладу Нового Завіту, який не зазнав редакторського втручання синодальної комісії. Ці тексти збереглися в архівах Києва та Санкт-Петербургу, наразі підготовлені до друку і чекають лише на фінансування. На жаль, допоки не з'ясовано, чи збереглися переклади Послань Св. Апостолів, зроблені П.С.Морачевським.

Можливо, на сьогодні існують більш досконалі переклади Святого Письма українською мовою, але праці Пилипа Семеновича Морачевського, безперечно, є пам'ятками духовної історії нашого народу, і саме тому їх видання має не тільки наукову чи бібліографічну цінність, – воно має прислужитися духовному розвитку всього сучасного українства. А відтак, пам'ять про цю видатну людину не згасне серед як сучасників, так і серед наступних поколінь.

ПОСИЛАННЯ

1. Мозирський В., Шендеровський В. Духовний подвиг Пилипа Морачевського (до 200-річчя від дня народження) // Дзеркало тижня. – 5-19 серпня 2006 р. (№30 (609)).
2. Науменко В. Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – Т. XXIX. – 1902, ноябрь. – С. 174.
3. Пилип Морачевський. Твори (Упоряд. текстів, авт. передм. та допов. прим.: П.Хропко, Ф.Кейда.) – К., 2001. – С. 245.
4. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр: переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року // сайт “Високий Вал”, <http://sian-ua.info>.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 3., – К., 1998. – С. 295-300.
6. Самойленко Г.В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999. – С.71.
7. Мозирський В., Шендеровський В. Вказана праця.
8. Корнійчук О. “Все минеться, лише правда зостанеться...” // Хрещатик. – 4 жовтня 2006 р. (№145 (2940)).
9. Власовський І. Вказана праця. – С. 295-300.
10. Корнійчук О. Вказана праця.
11. Комаров М. П.Морачевський та його переклад Св.Євангелія на українську мову. – Одеса, 1913.
12. Пчілка Олена. Євангеліє – українською мовою (в новому тексті) // Рідний край. – 1906. – №41.
13. Власовський І. Вказана праця. – С. 295-300.
14. Стародуб А. Право власності на літературну спадщину Пилипа Морачевського і видання Святейшим Синодом українського перекладу Четвероєвангелія // Праці XIII Міжнародної наукової конференції “Історія релігій в Україні” (Львів, 20-22 травня 2003 року). – Кн. 1. – Львів, 2003. – С. 544-547.
15. Архієпископ Ігор (Ісідор). Переклад Біблії і процеси релігійної самоідентифікації українців у ХХ ст. // Доповідь на науковому семінарі Східного інституту українознавства імені Ковальських і кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків, 30 травня 2003 р.
16. Пилип Морачевський. Вказана праця. – С. 245.
17. Козирський В., Шендеровський В. Вказана праця.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Сергій Коломієць (Ніжин)

ПАРТІЙНЕ ЖИТТЯ НІЖИНА 1905 РОКУ В СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ГУБЕРНСЬКОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ

Вивчення політичного руху в Україні на початку ХХ століття здійснюється досить успішно. Після здобуття незалежності в українській історичній науці з'являється ряд змістових наукових статей, монографій присвячених історії окремих національних і загальноросійських партій [1], публікуються дослідження довідкового й узагальнюючого характеру [2]. Але очевидним є те, що в усій масі наукового матеріалу недостатня увага приділяється партійним структурам на місцях. Унаслідок цього залишається практично не дослідженими первинні осередки, їх діячі; особливості політичної боротьби на місцях. Причиною такого стану речей нерідко стає брак літератури та джерел, які досить часто розпорошені в різних як державних, так і приватних бібліотеках чи архівах. Це ускладнює науковий пошук, а іноді й сам доступ до цінного матеріалу. До того ж досить часто необхідні документи або публікації нечисленні або існують в одиничному екземплярі. Питання про партійне життя Ніжина на початку ХХ століття є дуже складним у цьому відношенні.

Наведені нижче документи, на думку автора, мають сприяти більш глибокому вивченню складної історії політичних партій Ніжина під час першої російської революції. Матеріали даної публікації містяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК України), у фонді Чернігівського губернського жандармського управління (Чернігівського ГЖУ), регіонального органу політичної поліції Російської імперії.

У даній статті пропонуються три документи, взяті зі справи під назвою “О срочных донесениях. Циркуляр департамента полиции и донесения помощников начальника ЧГЖУ о революционных партиях существующих в Черниговской губернии”.

Документ №1 – це повідомлення помічника начальника Чернігівського ГЖУ в Ніжинському повіті, адресоване своєму керівникові. Воно датоване 4 жовтня 1905 р., місце написання – м. Ніжин. У цьому повідомленні мова йде про діяльність революційних організацій м. Ніжина – РУП, РСДРП і анархістів; є дані про їх заснування, структуру, головних діячів, досить чітко окреслені форми і методи боротьби з самодержавством, взаємозв'язки між революціонерами, вплив на населення власного міста і оточуючих населених пунктів.

Документ №2 представляє собою список ніжинських анархістів і рупівців. Його автор (той самий, що й документу №1) ймовірно через брак інформації, подає поряд із анархістами-комуністами список соціалістів-революціонерів. Якщо список анархістів безперечний, то щодо списку есерів виникають певні запитання. Детальне опрацювання матеріалів даної справи показало, що названі в документі соціалісти-революціонери насправді є членами Української Революційної Партії. Це підтверджується як документами №1 і №3, так і іншими даними справи “О срочных донесениях...”. Документ №2 є досить важливим джерелом, оскільки засвідчує не тільки імена та прізвища діячів революційного руху Ніжина 1905 року, але й подає згадки про їх соціальний стан, вік, місце проживання, особисті прикмети.

Авторство документу №3 достеменно не відоме. Документ розташований після листування начальника Чернігівського ГЖУ з Департаментом поліції – це дозволяє припустити, що його автором був керівник чернігівських жандармів. Цілком можливим також є авторство його помічника в Ніжинському повіті, оскільки список революціонерів складається переважно з ніжинців. Назву документу не встановлено, точної дати – також (ймовірно він з’явився між вереснем 1905 р. і січнем 1906 р.); щодо місця написання, то швидше за все – це Чернігів або Ніжин.

Усі документи подаються відповідно до правописних норм сучасної російської мови, але зі збереженням лексичних особливостей оригіналу. В квадратних дужках подано частини тексту, реконструйовані автором.

документ №1

Секретно

Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления
Помощника начальника Черниговского Губернского Жандармского Управления в Нежинском уезде
4 октября 1905 г.
г. Нежин
№ 912

Вследствие предписания за №7442 на Циркуляре Департамента полиции от 24 августа с.г. за №10950 доношу, что во вверенном мне по наблюдению районе существуют следующие революционные организации:

1) Украинско-революционная партия, возникшая в Нежине года два назад, центр ее находится в Киеве, активные же деятели ее проживают в Нежине; направляют свою противоправительственную деятельность на уезды Глуховский, Кролевецкий, Конотопский, Борзенский. Деятельность партии заключается в ниспровержении существующего в Государстве общественного строя путем распространения среди сельского и, главным образом, путем устной пропаганды, как более целесообразной и безопасной для агитаторов. Для этой цели, как за г. Нежином, так и в окрестностях некоторых сел, приезжие ораторы общаются с крестьян, которым и внушают преступные идеи и таким образом приобретают все более и более сторонников, кроме того для противодействия чинам полиции вооружают их револьверами и ножами. Главными деятелями партии является некто Владек (Владислав), проживает он в г. Киеве, изредка посещая Нежин. В Нежине же активными деятелями яв-

ляются Софья Солохненко, Екатерина Чайковская (окончила в 1903 г. гимназию), фельдшерица Евгения Шалыт, фельдшер Александр Бельмос, дочь врача Ольга Наркович, писец акцизного управления Илья Гладкий, студенты: Степан Пастернак, Петр и Александр Дятловы, Андрей Гук, Потапов, Остроградский, Свидерские, Зинаида Скляревская и многие другие. Под влиянием революционных деятелей особенно быстро начала развиваться свои действия преступная партия в Глухове, как это видно из проходящей агентурным путем через мои руки переписки. Фамилии этих лиц еще не выяснены, а известные лишь только их имена. Партия несколько раз устраивала в г. Нежине демонстрации, а именно: 19 марта, 1 июля, 19 сентября с.г. Кроме того, летом по вечерам в Гоголевском сквере очень часто собиралась еврейская и русская молодежь, произносились противоправительственные речи, раздавались выстрелы, крики “ура”, “долгой Самодержавие”, виновных же полиции задержать и установить не представлялось возможным вследствие темноты. В настоящее время Нежинский кружок УРП мною вполне выяснен, а также местопребывание тайной типографии у студента Степана Пастернака. Члены партии по происхождению почти все русские.

2) Другая преступная партия Социал-Демократическая, существует в г. Нежине более трех лет. В состав ее входят преимущественно евреи. Главные деятели ее Евзеров, Ковтун, Габов, братья Брагинские, Мерклинг и др. Цель этой партии заключается, как и первой, в ниспровержении существующего в Государстве общественного строя. Пропаганда ведется устная и путем распространения нелегальной литературы.

3) Третья преступная партия террористов образовалась в августе месяце с.г. в то время, когда в г. Нежин приезжал еврей-террорист, который сгруппировал вокруг себя кружок единомышленников. Еврей этот пребывая в Нежине вел образ жизни весьма конспиративный и о его преступной деятельности известно было лишь из агентурных источников. Положив начало террору в г. Нежин, еврей этот выехал по сведениям в Киев, где в настоящее время проживает, а в г. Нежин стали прибывать из г. Белостока, Одессы и других мест лица, принадлежащие к террористической фракции, которые и решили сделать Нежин оплотом своей преступной деятельности. Одним из активных деятелей является сын военного врача Константин Хелмовский, состоящий под особым надзором полиции за Государственное преступление, но неизвестно, где в настоящее время проживает; по сведениям будто бы в Киеве, откуда и руководить Нежинским террористическим кружком. Членами этой партии состоять Безручко, Найдыш, гимназист Сорокин, Шенделев, Скиба и др. Кружок этот успел распространит среди крестьян Нежинского уезда воззвания, озаглавленные “Манифест”, но в небольшом количестве, которые были привезены террористами из Белостока, где, очевидно, и были отпечатаны. Когда кружок успел образоваться, то члены его с целью иметь тайную типографию совершили вооруженную кражу в г. Нежине в типографии Глезера типографического шрифта и затем установили типографию в селе Куриловке Нежинского уезда, которая 13 августа с.г. мною была взята и арестован Евгений Галицкий.

Ротмистрь Бакур[инь]*

ЦДІАК України, ф.1439, оп. 1, об.зб. 157, арк. 4-5. Оригінал. Рукопис.

* Скорочення. Можливі різночитання прізвища: “Бакур[ик]” або “Бакур[инский]”.

Совершенно секретно

Алфавитный список проживающих в районе, вверенном наблюдению
Помощника Начальника Черниговского Губернского Жандармского Управления
в Нежинском уезде, анархистов, социалистов-революционеров

К 1-му Ноября 1905 года

№ по порядку	Фамилия, имя, отчество и звание	Приметы и год рождения	Место жительства	Причины по которым лицо считается данной организацией
Анархисты, коммунисты (террористы)				
1.	Безручко Григорий	низкий рост, шатен, 25 лет	г. Нежин	установлено путем наблюдения и получения агентурных сведений*
2.	Горбик Ефим	низкого роста, брюнет, лета не известны	г. Нежин	
3.	Дубельов (Мусюн) Петр	средний рост, шатен, 29 л[ет]	г. Нежин	
4.	Рябой Иосиф, мещан[инь]	средний рост, шатен, 29 л[ет]	г. Нежин	
5.	Самохин Сергей, студ[ент]	средний рост, шатен, лета не известны	г. Нежин	
6.	Сугуняко	средний рост, шатен, лета не известны	г. Нежин	
7.	Скиба	приметы не известны	г. Нежин	
8.	Халецкий	среднего роста, брюнет, 20 л[ет]	г. Нежин	
9.	Хелмовский Константин, сын военного врача	сред[ний] рост, плотный блондин, 20 л[ет]	г. Нежин	
10.	Шейнин, типографщик	среднего роста, брюнет, около 22 л[ет]	г. Нежин	
11.	Шенделев Петр	среднего роста, брюнет, лета не известны	выехал из Нежина в Александровск	
Социалисты -революционеры				
1.	Баклан Иван, мещанин	высокого роста, блондин	г. Нежин	
2.	Веридарский Александр	рост средний, волосы темные, 20 лет	г. Нежин	
3.	Воликова Мария,	роста высокого,	г. Нежин	

* Текст останньої колонки розміщений вертикально, вздовж усієї довжини таблиці.

4.	мещанка
Гушовский Александр,
агент по страхованию
Земского имущества	брюнетка, 21 г[ода]
высокого роста,
блондин, 45 л[ет]	г. Нежин
5.	Гладкий Илья, писец
акцизного управления	низкого роста, шатен,
35 л[ет]	г. Нежин
6.	Гук Андрей, студент	среднего роста, brunet,
без бороды, 24 л[ет]	г. Нежин
7.	Гаврилей Ефим, учитель
земской школы	высокого роста, шатен,
носить маленькую
бородку, 37 л[ет]	м. Веркиевка
Нежин[ского]
уезд[а]
8.	Дятлов Петр, студент	низкого роста, шатен,
25 л[ет]	г. Нежин
9.	Дятлов Александр	низкого роста, блондин	г. Нежин
10.	Запесочный Иван	низкого роста, brunet,
19 л[ет]	г. Нежин
11.	Киселевич Евгений,
адвокат	среднего роста,
плотный блондин,
около 40 л[ет]	г. Нежин
12.	Кузьменко Владимир,
гимназист	среднего роста, brunet,
19 л[ет]	г. Нежин
13.	Мохир Федор, мещ[анин]	среднего роста, шатен,
25 л[ет]	выехал из
Нежина в
Екатеринодар
14.	Малашенко Иван	низкого роста,
горбатый, 24 л[ет]	г. Нежин
15.	Мохнатенко Иван	не известны	м. Веркиевка
16.	Марусенко Александр,
кузнец	выше среднего роста,
brunet	г. Нежин
17.	Наркевич Ольга, дочь
городского врача	выше среднего роста,
лицо широкое, волосы
светлые, около 20 л[ет]	г. Нежин
18.	Остроградский Сергей,
студент	среднего роста, шатен,
худощавый, глаза
красные, 22 лет	г. Нежин
19.	Пуцила Александр,
студент	низкого роста, шатен,
нос длинный	г. Нежин
20.	Пастернак Степан, студент	среднего роста, шатен,
23 л[ет]	г. Нежин
21.	Потапов Василий, студент	высокого роста, темный
блондин, носит большую
бороду, 24 л[ет]	г. Нежин
22.	Ревинский Николай,
учитель в Дорогинке	не известны	с. Дорогинка,
Нежинского
уезд[а]
23.	Суярко Яков, казак,
сиделец винной лавки	шатен[ка], носить
небольшую бородку,
37 л[ет]	с. Схибное,
Нежинского
уезд[а]

24.	Слоницкий Владимир	высокого роста, худощавый шатен, 18 л[ет]	г. Нежин
25.	Солохненко Варвара	среднего роста, шатен[ка], 24 л[ет]	г. Нежин
26.	Строев Владимир	ниже среднего роста, волосы светло русые, 18 л[ет]	г. Нежин
27.	Скляревская Зинаида	не известны	г. Нежин
28.	Свидерский Михаил, студент	среднего роста, блондин, 24 л[ет]	г. Нежин
29.	Свидерский Павел, гимназист	высокого роста, brunet	г. Нежин
30.	Чайковская Екатерина, учительница	высокого роста, brunetka лицо худощавое, шея длинная, 23 л[ет]	г. Нежин
31.	Шелковникова Стефанида	brunet[ка], 18 л[ет]	г. Нежин
32.	Шалыт Евгения, фельдшерица	не известны	г. Нежин
33.	Шадуря Сергей, крестьян[ин]	низкого роста, brunet, 20 л[ет]	г. Нежин
34.	Шадуря Иван, крестьян[ин]	низкого роста, блондин	г. Нежин
35.	Щербак Стефан, мещ[анин]	среднего роста, плотный шатен, 25 л[ет]	г. Нежин

ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 157, арк. 19-24. Оригінал. Рукопис.

документ №3

Украинская революционная партия

- 1) Степан Пастернак, студ[ент] Неж[инского] Ист[орико]-ф[илологического] инст[итута], в его квартире находится тайная типография.
- 2) София Солохненко, фельдшерица, активная деятельница. Хранит преступные издания для распространения.
- 3) Екатерина Чайковская, снабжает членов партии оружием.
- 4) Зинаида Скляревская, хранит преступн[ые] издания.
- 5) Петр и Александр Дятловы, склад преступных изданий (студенты Неж[инского] И[сторико-]Ф[илологического] И[нститута]).
- 6) Павел и Михал Свидерския хранят преступн[ые] издания (студ[енты] Н[ежинского] Ист[орико-]Ф[илологического] Инст[итута]).
- 7) Александр Бельмос, фельдшер.
- 8) Александр Пуцило, студ[ент] Н[ежинского] И[сторико-]Ф[илологического] Ин[ститута], получает из Киева преступн[ые] изд[ания] и программы деятельности центр[ального] комитета У[краинской] Р[еволюционной] П[артии]
- 9) Кузьменко, гимназист, печатает на гектографе преступные воззвания.
- 10) Потапов, студент, видный деятель партии.
- 11) Ольга Лосина, учит[ельница] зем[ской] школы, тоже.
- 12) Стефанида Шелковникова, тоже.

- 13) Евгения Шалыт, видная деятельница партии.
- 14) Андрей Гук, студ[ент] Киев[ского] Унив[ерситета], то же.
- 15) Пикус.
- 16) Варвара Солохненко, то же.
- 17) Владимир Солоницкий, студ[ент] , то же.
- 18) Стефанида Шелковникова, то же.
- 19) Степан Щербак.
- 20) Малышенко.
- 21) Воликова.
- 22) Иван Запесочный.
- 23) Остроградский, студ[енть].
- 24) Иван Баклан.
- 25) Остроградский, студ[енть].
- 26) Федор Мохир и 27) Ольга Наркевич.

I. При ликвидации кружка главные обыски следует произвести у 1) Пастернака, 2) Софии Солохненко, 3) Екатерины Чайковской, 4) Зинаиды Скляревской, 5) Петра и Александра Дятловых, 6) Павел и Михаил * Свидерских, 7) Кузьменка, 8) Потапова, 9) Евгении Шалыт, 10) Ольги Лосины.

II. Одновременно в Киеве у 1) Владека (Владислава), 2) Андрея Гук[а], 3) Мария Белякова **, Киев, Тарасовская, 23/25, кв. 19).

III. Обыск в Ектеринодаре [у] Павла Мохира, 2) Марфы Григор, 3) Михаила Федоровича Курдюкова (или Курдюшова), адрес: час[т]ная попеч[ительная] о народ[ной] Трезвости.

IV. В Полтаве обыск у Григория Ивановича Криницкого (Новое строение, Загородная ул[ица]).

V. В г. Лубнах Полт[авской] губ[ернии] обыски [у] 1) Андрея Николаевича Левицкого, 2) Михаила Казимировича Шемета, 3) Марьяненко.

По обыску у поименовавших лиц отобрать все преступное, переписку, фотографические и визитные карточки, поступив с этими лицами по результату обыска.

VI. У остальных лиц можно произвести обыски в два раза.

Укр[аинская] Рев[олюциоонная] Парт[ия]

- 1) Яков Гужовский, агент страх[ового] общ[ества]
- 2) Александр Гужовский, учен[ик] техн[ического] уч[илища]
- 3) Илья Гладкий, пиесець акцизн[ого] учил[ища]
- 4) Сергей Белский.
- 5) Николай Ревинский, уч[итель] в с. Дорогинке.
- 6) Николай Бельчеко.
- 7) Алексей Назаренко, уч[еник] техн[ического] учил[ища]
- 8) Алексей Марусенко, уч[еник] техн[ического] учил[ища]
- 9) Сергей Шадура, крест[ьянин]
- 10) Иван Шадура, крест[ьянин]
- 11) Яков Суярко, сидел[ец] казен[ной] вин[ной] лавки

* Помилка автора документа. Вірне прочитання: “Павла и Михаила”.

** Те ж саме. Вірне прочитання: “Марии Беляковой”.

Соц[иал]-Демокр[атическая] Рабоч[ая] Парт[ия]

1) Кофтоун*	10) Гланц Аврам
2) Язеров Янкель	11) Хацкевич Вера
3) Слуцкая Лея	12) Эйшпейн Срух
4) Брашнек Гершель	13) Гельфаинь Лейба
5) Брашнек Янкель	14) Хийрик Беня
6) Брашнек Лейба	15) Мерклинг Алекс[андр]**, в. Прилуках
7) Бузя Неук	16) Песецкий, в м. Ичня
8) Габов Аврам	17) Слуцкая
9) Брук Янкель	

Террористы

- 1) Константин Хелмовский.
- 2) ” Сорокин, гимназист.
- 3) Николай Якобсон.
- 4) Ефим Горбик.
- 5) Григорий Безручко.
- 6) Михайль Сугуняко.
- 7) ” Рябой.
- 8) Петр Шенделев.
- 9) ” Хери.
- 10) ” Хелецкий, склад оружия.
- 11) ” Шейнин (типогр[афия] у Глезера), склад оружия.
- 12) ” Скиба.
- 13) ” Кафтунг, хранит взрывч[атые] вещества.
- 14) Петр Дубелев (Мусюн).
- 15) ” Найдыш.
- 16) Некая еврейка, живущая против дома Маевцева по Богословской ул[ице].
- 17) Бабушкин (по Васильевской ул[ице], агент Зингера).
- 18) ” Чубуковь.
- 19) Олимий*** и Александр Савицкие.
- 20) Гимназическая ул[ица], дом Авдеевой, [...] “Котляревского”.
- 21) Графская ул[ица], д[ом] Гуляевой, “Аня”.

ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 157, арк. 40-41зв. Оригінал. Рукопис.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевз Т.А. Між Романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999; Голуб А. “Передусім бути українцями”... Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії у першій половині ХХ століття. – Дніпропетровськ, 2003; Суворов С.В. Діяльність організацій партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905-1907 рр. (До історіографії проблеми) //Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 172. – К., 1992; та інші.
2. Алексеев С.В. Політичні партії в Україні (1900-1917 рр.): Навч. посібник для студ. вищ. навч. закла-

* Неправильне написання автором документа прізвища “Ковтун” або “Кафтунг”.

** Або “Алекс[ей]”.

*** Неправильне написання автором документа імені “Алимпий”.

дів. – Краматорськ, 2003; Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900-1925 рр.) – Дніпродзержинськ, 2001; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: Дослідження. – К., 1996; Донченко С. Ліберальні партії України (1900-1919). – Дніпродзержинськ, 2004; Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. – Одеса, 1997; Карамзіна М. Становлення української еліти (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). – Коріння. Історія. – 1998. – №5-6; Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ-ХХст.): Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Я.І.Малик, Б.Д.Вол, С.Д.Гелів та ін.). – Львів, 2001; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії та організації у громадському житті України модерної доби. – К., 2002; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали (Упорядник В.Ф.Шевченко та ін.). – К., 1993; та інші.

Анна Морозова (Чернігів)

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО РОДИНУ ЛИСЯНСЬКИХ

Невдовзі виповнюється 235 років з дня народження Юрія Федоровича Лисянського – одного з найбільш славетних уродженців Чернігівщини. Його ім'я занесено до всіх універсальних енциклопедій світу, про нього написано чимало наукових та популярних праць, краєзнавчих статей, художніх творів [1]. Але й досі в Україні відсутнє дослідження про самого Ю.Ф.Лисянського, його родину та походження, що спонукає сучасних дослідників постійно звертатися до пошуків нових матеріалів.

Останнім часом до наукового обігу запроваджені нові документи. Вони дозволили з'ясувати невідомі сторінки з життя родини, зокрема час смерті та місце поховання батьків, роки народження братів і сестер та їхню подальшу долю [2]. Та найважливішим, здається, є факт установлення точної дати народження мореплавця – 1 квітня 1773 року (за старим стилем) [3], яка, до речі, майже співпадає з датою, викарбуваною на надгробку Юрія Федоровича у Санкт-Петербурзі – 2 квітня 1773 р. Відразу ж зазначимо, що в усіх архівних документах вживається інша транскрипція імені Юрія Лисянського – Георгій, хоча у передреволюційний час за церковними канонами різниці між цими іменами не було. В публікації Б.Юр'єва подані документи щодо затвердження Лисянських у дворянстві [4].

Здавалося б, що в Державному архіві Чернігівської області та його відділі у м. Ніжині вже неможливо розшукати нові документи. Але архіви розкривають свої таємниці не одразу. Так, при вивченні історії формування Малоросійських козацьких полків у 1830-1831 роках у Борзнянському повіті виявила прохання дворянина Ф.Т.Лисянського про зарахування його до одного із запасних ескадронів (документ №1). При його вивченні з'ясувалося, що Федір Трохимович – двоюрідний небіж Ю.Ф.Лисянського, а представлені ним документи стосуються як родини Лисянських узагалі, так і ніжинського протопопа Федора Герасимовича зосібна. Це свідчення 1784 р. дванадцяти дворян про шляхетське походження Лисянських (документ №2) та витяг 1798 р. зі справ Малоросійського дворянського депутатського зібрання про походження роду Лисянських, виданий батькові Юрія Федоровича (документ №3). Пропоновані документи представлені у копіях 1802 р., що, вважаємо, не завадить викликати певну цікавість до них з боку дослідників життя нашого славетного земляка й

спонукуючи до подальших наукових пошуків.

Документи друкуються з дотриманням лексичних, стилістичних і орфографічних особливостей оригіналу.

документ №1

**ПРОХАННЯ Ф.Т.ЛИСЯНСЬКОГО ПРО ЗАРАХУВАННЯ НА СЛУЖБУ
ДО МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ**

[25 січня 1831 р.]

Просит имеющий свое поместье Борзенского повета в местечке Ичне дворянин Феодор Трофимов сын Лисянский, а в чем мое прошение тому следует пункт:

I

По объявленному в Борзенском повете его сиятельства господина малороссийского военного губернатора предписанию о сформировании в двух Малороссийских губерниях восьми козачьих полков, возимел я желание поступить на службу, почему об определении меня в оную подано от меня прошение июля месяца в учрежденный в городе Борзне комитет, в коем просил на службу в число вольноопределяющихся принять. В следствие прошения, комитет об определении меня на службу, в числе прочих дворянских детей, представил на утверждение господину военному губернатору, по каковому представлению комитета господин военный губернатор меня и прочих утвердил принятием в какой-либо козачий полк на службу, или в резервные эскадроны; как же по сформировании 6-го козачьего полка в оном вакансий не оказалось, а как ныне я известился, что последние два козачие полка в городе Борзне имеют формирование, то, представляя при сем о дворянском достоинстве предков моих копию виписи и два свидетельства, выданные 1-е из Герольдии Дворянства деду моему войсковому товарищу Ивану с двумя братьями его Феодором и Дамияном Лисянскими, а 2-е мне выданное дворянами и оными собственноручно при печатях подписанное, Всеподданнейше прошу: к сему, дабы Высочайшим Вашего Императорского Величества указом поведено было сие мое прошение приняв записать, а меня ныне в формирующиеся малороссийские козачьи запасные эскадроны на службу определить.

Всемиловитый государь прошу Вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить 1831 года сентября 25 дня. К подаче надлежит в учрежденный для формирования козачьих полков в Борзенский поветовый комитет. Прошению подписался и оное сам сочинял и переписывал дворянин Феодор Лисянский.

Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3274, арк. 17-17 зв. Оригінал.

документ №2

**СВІДЧЕННЯ ДВНАДЦЯТИ ДВОРЯН
ПРО ШЛЯХЕТНЕ ПОХОДЖЕННЯ ЛИСЯНСЬКИХ**

[1784 р.]

Мы, нижеподписавшиеся дворяне, сим свидетельствуем, что протопоп нежинский Богословской церкви Феодор, бунчуковый товарищ Дамиан и значковый товарищ Иван Герасимовы сыны Лисянские по предкам их, вышедшим в давних годах в Малую Россию – под Всерос-

сийскую державу суть шляхетства польского. Предки их – прадед Степан, дед Семен и отец Герасим Лисянские, имея оседлость и поместья шляхетское в Малороссии в полках Лубенском и Прилукском, пользуясь правом шляхетским, несли службу воинскую, ответственную и приличную их состоянию, вели жизнь благородную, сходственную с дворянским названием, и дед их, Лисянских, на службе воинской в походе Сулацком тамо и умре! Последовательно и сии прописанные родные братья Лисянские, следуя прямо благородству, имея при заслугах и поведение хорошее и похвальное, достигли хорошего и почтительного степени и званий, с коих старший их брат – бунчуковый товарищ Дамиян – по достоинству Черниговской губернии и уезда Борзенского как он есть точно шляхетского рода и дворянством ныне предводителем, другой – Феодор – протопопом, а третий – меншой Иван – значковым товарищем произведенный в сей чин его сиятельством бывшим гетманом графом Разумовским, служащий в сем чине двадцать лет без всякой беспорочности и удостоенный от команды в чин войскового товарища, как о сем явствует с имеющихся в нем документов. Дети же протопопа Феодора – два сына Ананий и Георгий – по представленному о них свидетельству, что они суть точно из рода шляхетского, приняты в морской шляхетной кадетской корпус кадетами, где находятся сии кадеты Лисянские и ныне, в чем во всем вышеизображенном имея мы точное сведение и подписались с утверждением сего нашими печатями 1784 года.

Подлинное подписали

Предводитель дворянства уезда Борзенского полковник Петр Забелла
Предводитель дворянства уезда Нежинского подполковник Андрей Шаула
Надворный советник Семен Мищенко
Предводитель дворянства уезда Глинского коллежский асессор Богдан Брежинский
Бунчуковый товарищ Семен Слюза
Бунчуковый товарищ Максим Петровский
Коллежский асессор Василий Булавкин
Коллежский асессор Илья Бажанов
Предводитель дворянства уезда Гадяцкого бунчуковый товарищ Максим Велецкий
Бунчуковый товарищ Дмитрий Григорович
Заседатель верхнего земского суда бунчуковый товарищ Василий Пригара
Бунчуковый товарищ Иван Посудевский

Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3274, арк. 18-19 зв. Копія.

документ №3

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДВОРЯНСЬКОЇ КОМІСІЇ ПРО ДОКАЗ ДВОРЯНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ РОДУ ЛИСЯНСЬКИХ

[13 липня 1798 р.]

Оной Лисянский, поданным в сие собрание прошением изъясняя, что по представленным от него, Лисянского, и братьей его – бунчукового товарища Дамияна, и войскового товарища Ивана Лисянских – доказательствам о дворянстве в бывшей в Черниговской дворянской Комиссии учинен протокол, просил выдать с оного выпись. А по справке, с делами в сие собрание из бывшей Черниговской дворянской комиссии поступившими, оказалось, что по представленным от просителя и братьев его реченных Лисянских о дворянском достоинстве доказательствам, той Комиссии протокол учинен нижеследующего содержания: 1785 года генваря 7 дня по Указу Его Императорского Величества Черниговского наместничества в Комиссии в

разборе дворянства губернський предводитель дворянства и уездные дворянские депутаты слухали доказательства в дворянском достоинстве предводителя дворянства уезда Борзенского бунчукового товарища Дамиана, протопопа Нежинского Богословского Феодора и войскового товарища Ивана Герасимовых сынов Лисянских, в котором они показали, что предок их Стефан Лисянский был природный польской шляхтич, произшедши из фамилии благородной и точно того колена, из которых был нарцибискуп Смоленский и Северский Гераклиуш Лисянский, о коем напечатано есть в польских Гербариумах и особливо в календарях 1770 года. А во время в бывших давних годах от Крымской Орды на поляков нападений взято было при сражении в плен, где и находился несколько времени. Наконец помощью Божию спаслись с оного бегством и, не возвращаясь уже в Польшу в свое разоренное тогда Отечество прибегнув к надежному покровительству под Всероссийскую державу в Малую Россию остепенился житвою и оседлостью бывшего по прежнему положению полку Лубенского в местечку Серпухах, где он имел шляхетское поместье на форварсках, прозываемых Харсеках, и служил воинско. Тому же равно дед их Семен и отец Герасим Лисянские были в военном же малороссийском звании и в разных походах и вели жизнь благородную и дед, будучи первые знатным товарищем, а после и полковым асаулом, в 1712 году на службе воинской в походе кончил и жизнь свою, чему всему и письменные имелись документы, но с другими разными и сии нужные бумаги изгорели при сторании в 1774 году октября против 4 числа в ночное время жилого с них старшого брата Дамиана дому всего до последка имущества сего без бытности его в доме оном. О чем явствует свидетельство полковой Нежинской канцелярии, данное ему 1775 года генваря 31 дня, кое против доказательств приложено. По смерти ж отца их Герасима Лисянского они, оставшись в малых летах весьма и в сиротстве, руководством и воспитанием одной матери их обучались грамоте и, желая последовать предкам службою Всероссийскому престолу, в оную вступя с них первый Демиан в 1744 году находился при письменных указных делах в сотенной Иченской и полковой Прилуцкой канцеляриях, потом в 1762 году мая 22 дня определен от бывшего гетмана его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора и кавалера графа Кирилла Григорьевича Разумовского значковым товарищем, а из сего звания в 1764 году апреля 10 дня от его ж господина гетмана Разумовского пожалован в Нежинский полк в сотню Записовскую сотником, а в 1782 году июня 7 числа по аттестатам от команд и по засвидетельствованию господина генерал-поручика, черниговского губернатора и кавалера Милорадовича за продолженную в 1744 году добропорядочную и усердную службу и бытность в походах противу неприятеля (как выражено в том патенте) от его сиятельства Высокоповелительного господина генерал-фельдмаршала, сенатора, киевского, черниговского и новгородско-северского генерал-губернатора и разных орденов кавалера графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского, произведен бунчуковым товарищем и в том чине состоя по достоинству и по утверждению, есть ныне дворянским уезда Борзенского предводителем. Другой, Феодор, перво служил при письменных указных делах в сотенной Иченской канцелярии и в полковой Прилуцкой счетной комиссии несколько год, напоследок будучи в Духовной Киевской консистории канцеляристом. По тогдашней вольности кому какую хотя искать степень, ведая, что духовный сан по закону, сказанному в малороссийском праве – книге Статуте – сравним из шляхетством, избрал степень духовную и в 1760 году рукоположен в священство в город Нежин, в 1777 году произведен Нежинским протопопом – Володьково-Девичким наместником, в 1781 году – протопоп, в коем протопопском чину и ныне состоит. Третий, Иван, бывшего господина гетмана его сиятельства графа Кирилла Григорьевича Разумовского определен в 1764 году июня 12 дня на место старшого брата Дамиана значковым товарищем, в котором чине служил чрез 20 лет добропорядочно, а в настоящем году декабря 20 числа за те им продолженные службы произведен от его сиятельства Великоповелительного господина генерал-фельдмаршала и разных орденов кавалера графа Петра Александровича Румянцева-

Задунайського військовим товаришем. В доповнення чого вони, Лисянські, представили при том доказательстві: перший с них – предводитель дворянства бунчуковий товарищ Дамиан – універсал о пожалованні його із значкового товарища сотником от бывшего гетмана его сиятельства господина генерал-фельдмаршала сенатора и кавалера графа Кирилла Григорьевича Разумовського прошлого 1764 года апреля даний, а на чин бунчукового товарища от его сиятельства господина генерал-фельдмаршала и разных орденов кавалера графа Петра Александровича Румянцева-Задунайського патент, из коего и служба значит начата с 1744 года; протопоп Федор на священство, наместничество грамот митрополитских три; третий – войсковой товарищ Иван – откровенной на значковое товариство, даний ему по силе гетманского ордера, ордер и на настоящий его чин от его сиятельства абшит. А сверх того вышевыраженного в доказательство о породе службы и благородной жизни их предков и о прочем представили двенадцать человек благородных и сущих дворян свидетельство, гласящее прямо об их, Лисянских, природе и достоинстве шляхетском, и что дед их был первое знатным товарищем, а после, в 1712 году, – полковым асаулом и на службе воинской в походе и жизнь кончил. Почему с них, Лисянских, протопопа Федора дети Ананий и Георгий, как суще благородные приняты в службу в Малороссийский кадетский корпус и в оном и ныне находятся кадетами; а кроме того предводитель дворянства бунчуковий товарищ Дамиан Лисянский приложил свидетельство от двадцати трех человек уезда Борзенского дворян в том, что, будучи в предводительской должности, нес оную честно добропорядочно и во всем, что относилось к сей должности, руководствовал и поступал не инако, как благородный человек и сущий дворянин, ведя все дворянские распоряжения благопохвально к общему и собственному их удовольствию. И как оные Лисянские: предводитель дворянства уезда Борзенского бунчуковий товарищ, Иван Герасимовы сыны Лисянские, показывая в своем доказательстве, что предок их Степан Лисянский был польский природный шляхтич и того краю и войска товарищ, о чем хотя и письменные документы у них имелись, но во время бывшего в доме с них бунчукового товарища Дамиана Лисянского в 1774 году октября против 4 числа ночью пожара оные с прочими бумагами и движимым имением сгорели, предъявили о том Комиссии урядовое свидетельство из полковой Нежинской канцелярии оному Дамиану Лисянскому 1775 года генваря 31 дня данное, дворянские ж свидетельства об их, Лисянских, и предков благородстве прямым суть доказательством, что дед их, Лисянских, был действительно полковым асаулом и в 1712 году в походе и жизнь свою кончил. В Высочайшем же его императорского величества проекте о дворянстве в статье 88 неопровергаемыми доказательствами благородства установлены 8 отделения – 3 патента на чины, к коим присвоено дворянское достоинство; 11 – доказательство благородной службы предков; 12 – доказательство, что отец и дед вели благородную жизнь, состояние и службу, сходственную с дворянским названием, и свидетельство о том двенадцати благородных человек, о дворянстве коих сомнения нет; в статье же 73 определено в первую часть родословной книги вносить роды действительного дворянства с таким изъяснением, что дозволяется вносить в сию часть и тех, кои имеют доказательства на действительное дворянство до ста лет. Оных же Лисянских дед до ста лет проходит как был полковым асаулом, почему они могут считаться между действительным дворянством. Вследствии чего упоминаемых уезда Борзенского дворянства предводителя бунчукового товарища Дамиана, протопопа Феодора и войскового товарища Ивана Лисянских приговорили единогласно внести род их дворянской родословной книги в первую часть и дать им о том грамоту за подписанием губернского предводителя и уездных дворянских депутатов с приложением печати дворянского собрания сообразно Высочайшему же проекту о дворянстве статьи 80. На подлинном тако: Губернский предводитель дворянства Иван Горленко; депутат генерал майор Петр Милорадович, депутат подполковник Григорий Троцкий, депутат бунчуковий товарищ Федор Соломина, депутат бунчуковий товарищ Михайло Шрамченко, депутат бунчуковий товарищ Яков

Тризна, депутат бунчуковий товарищ Александр Чеснок, депутат бунчуковий товарищ Дмитрий Григорович, депутат бунчуковий товарищ Петр Романович, депутат поручик Василий Горленко, депутат капитан князь Владимир Арбелиянов, депутат бунчуковий товарищ Иван Трифановский, депутат коллежский асессор Петр Лукьянович, депутат поручик Андрей Горленко, депутат бунчуковий товарищ Максим Петровский, депутат поручик Петр Огранович, депутат майор Семен Масюков, депутат надворный советник Степан Сливичский, депутат бунчуковий товарищ Иван Трипольский, депутат полковий хорунжий Тимофей Пашенко. Для того Малороссийской губернии в дворянском собрании определено: во удостоверение всего вышеписанного выдать ему, протопопу Феодору Лисянскому, за подлежащим подписом и с приложением дворянского собрания печати сию выпись 1798 года июля 13 дня.

На подлинном тако:

Правящий должность губернского маршала повета Глуховского маршал Василий Кочубей, Стародубского повета депутат майор Иван Лашкевич, Черниговского повета депутат коллежский асессор Георгий Товстолес, Роменского повета депутат ротмистр Яков Голицин, Хорольского повета депутат поручик Василий Булибин, Переясловского повета депутат коллежский регистратор Павел Бахчиевский, Новгородско-Северского повета дворянский депутат Пантелемон Чернецкий, Зеньковского повета депутат Григорий Бутович.

М.П. По листам скрепил секретарь Николай Орел, губернский канцелярист Корней Олейников. Что сия копия выписи с подлинной списана в самой точности и она выдана в сторону сынов протоиерея Лисянского господ капитан-лейтенантов Анания и Юрия Лисянских, в том Нежинский поветовый земский суд с приложением казенной печати свидетельствует 1802 года июня 23 дня.

На подлинном подписали:

Подсудок земский Климентий
подсудок земский Осип Лазаревский
писарь земский Макар Назаренко
регистратор Михайло Подун

Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3274, арк. 20-25. Копія з копії.

ПОСИЛАННЯ

1. Сапон В., Шевченко В. Одісея Юрія Лисянського // Деснянська правда. – 1998. – квітень; Северин М.О. Отечественные путешественники и исследователи. – М., 1956; Шевченко В., Криловець М. Юрій Лисянський – український мореплавець і географ // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С.129-131; Шевченко В.М. Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник // 3 історії вітчизняного туризму. Зб. наук. статей. – К., 1997. – С.7-17; Юр'єв Б. Нові документи до біографії Ю.Ф.Лисянського // Сіверянський літопис. – 2002. – №5. – С.81-83.
2. Морозова А., Чуйко В. Нове про родину Лисянських // Сіверянський літопис. – 2004. – №2-3. – С.62-65.
3. Там само. – С. 63.
4. Юр'єв Б. Вказана праця. – С.81-83.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

Ігор Лисий (Конотоп)

СИН БРАТНЬОЇ БІЛОРУСИ

Францішек-Бенедикт Казимирович Богушевич

Неподалік від центру Конотопа розташована не гамірна вулиця. Зовсім поруч вирує життя на міських артеріях, а тут володарюють приватні будинки, і навесні буяє зелень. На одному з будинків табличка: “Вулиця Богушевича”. І більше ніякої інформації. А вулиця названа на честь відомого білоруського поета, який одинадцять років працював у нашому краї.

Францішек-Бенедикт Казимирович Богушевич народився 9 березня 1840 р. в маєтку Кушляни Ошмянського повіту Віленської губернії в сім'ї збіднілого дворянина-орендатора. В 1861 р. він закінчив Віленську (сучасний Вільнюс) гімназію й 15 вересня того ж року був зарахований студентом фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, але вже 9 жовтня його було виключено за участь у студентських заворушеннях.

Тоді майбутній поет повертається на батьківщину, працює вчителем в містечку Дацішках на Ошмянщині. Тут його застає повстання 1863 р., в якому Францішек брав безпосередню участь, був поранений у ногу і лиш випадково врятувався від смерті.

Незабаром, після придушення повстання, Богушевич залишив рідні місця і переїхав в Україну, де йому вдалося в 1865 р. вступити до Ніжинського юридичного ліцею. Здобуваючи кошти для існування репетиторством (стипендію вдалося виклопотати лише на третьому курсі), Богушевич прагне здобути професію, яка допоможе бути захисником знедолених.

Після закінчення в 1868 р. навчання, Францішек Казимирович почав працювати в канцелярії Чернігівського губернського правління. Потім була служба судовим слідчим першої дільниці Кролевецького, другої – Стародубського, другої – Чернігівського, першої дільниці Борзнянського повітів, а також у Вологодській губернії. А наказом по Міністерству юстиції №30 від 17 червня 1874 р. Ф.К.Богушевич призначається судовим

слідчим першої дільниці Конотопського повіту Ніжинського окружного суду.

Невдовзі після прибуття до Конотопа, 28 серпня, Богушевич написав до Ніжинського окружного суду прохання дозволити одруження на дворянці римсько-католицького віросповідання, білорусці, доньці адвоката Михайла Шклянник Габрієлі, а заодно – надати 21 день відпустки. Одержавши дозвіл, 15 вересня 1874 р. Францішек повінчався з Габрієлою і молоде подружжя вирішило поїхати до родичів у Київську та Віленську губернії.

Для весілля і цієї подорожі, а також для придбання меблів й інших необхідних домашніх речей Богушевич попросив видати наперед третину річної зарплати. Та в Міністерстві юстиції не поспішали задовольнити прохання слідчого, тому довелося позичати гроші в друзів, щоб здійснити цю подорож.

2 жовтня 1875 р. в Богушевичів народилася донька. Назвали її Констанцією. Згодом сім'я поповнилась і сином Томашем.

Про спосіб життя Богушевича певне уявлення дають його листи: "... Коли буває вільна хвилинка, тоді читаю, – писав доброму приятелю, відомому вченому-мовознавцю, фольклористу та етнографу Яну Карловичу, – книжок маю багато, добру шафу. Як Ви радили, пишу щоденник, вірші пишу..." А ось лист сестрі Ганні, адресований у Кушляни: "Я люблю читати, люба сестрице, Некрасова, Шевченка, бо їх поезія б'є у дзвони и нагадує всім: не забувайте, подивіться навколо, люди стогнуть, скільки горя. Почитаєш їх, ходиш і мимоволі повторюєш ті рядки, а потім самого тягне за стіл писати. Скільки я цих віршів написав..."

До речі, тривалий час були різні думки про час і місце початку творчості Богушевича. Проте після копітких досліджень відомим білоруським вченим та літературознавцем С.Александрову, М.Василевському та іншим вдалося встановити, що Францішек Казимирович розпочав літературну діяльність в Конотопі. Це підтверджує і біограф Богушевича, польський літератор Наполеон Ровба.

Але віршів Богушевич поки-що не друкував, та й за свідченням Н.Ровби, значна частина їх "пропадала в приватних архівах друзів". Одні з поезій були написані польською мовою, інші – російською, треті – білоруською, а деякі – навіть українською.

Тільки незначну частину з творів поет опублікував у збірці "Дудка білоруська", яка в 1891 р. вийшла в Кракові за підписом "Матвій Бурачок", а решту включив до книжки "Смик білоруський", видану в 1894 р. в Познані під псевдонімом "Симон Ревка з-під Борисова".

"Дудка білоруська" була першою книжкою нової білоруської літератури. Ця невеличка поетична збірка була одразу заборонена цензурою. Особливо злякала цензорів "тенденція крім малоросійської створити ще й білоруську літературу". Тут варто нагадати, що в рік народження поета вийшов царський указ, який забороняв вживати назву "Білорусь" і наказував іменувати ці землі Північно-Західним краєм.

Можна з упевненістю говорити про Богушевича як про одного з творців білоруської літературної мови. Збірку "Дудка білоруська" відкривала передмова, в якій поет, говорячи про святу рідну мову, "від Бога дану", закликав берегти її. "Не кидайте мови нашої, щоб не померти", – з боєм закликав він.

Автор “Дудки білоруської” надав віршованому строю наспівність народної мови, відшліфував до афористичності заголовки-образи. Взявши в народу загальноповивану народну фразу, він повернув її крилатою метафорою.

Завершуючи розповідь про літературну творчість Францішека Казимировича, варто зазначити, що втрачена для читача підготовлена підпільно збірка “Білоруські оповідання Бурачка” та збірка “Скрипочка білоруська”, яка повинна була вийти посмертно, так і загинула в цензурних нетрях.

Що ж до безпосередньої роботи поета в Конотопі, то про неї найкраще свідчать документи. Так, помічник прокурора писав у атестаційному матеріалі Богушевича: “Судовий слідчий пан Богушевич досконало володіє своєю професією, внаслідок чого має вельми незначний відсоток нерозкритих злочинів у справах йому доручених... У ряді слідчих справ він не завжди зважав на вказівки, виявляв при цьому впертість і без належних підстав, виходячи з так званої гуманної доцільності, відмовлявся притягнути до кримінальної відповідальності осіб, яких слід було притягнути...”

Голова Ніжинського окружного суду Л.І.Ланге підтверджує: “Судовий слідчий Богушевич, окрім чудових моральних якостей, завжди відзначався вичерпним знанням справи, акуратністю й працьовитістю”.

Варто відзначити і циркуляр голови Конотопської міської управи Горового, датований 14 січня 1875 р. і адресований Ніжинському окружному суду: “... більшість жителів г. Конотопа вельми сочувственно относятся к полезной деятельности исправляющего должность судебного следователя господина Богушевича, усиленным трудом которого несомненно обязаны”. Далі йшло прохання висловити Францішеку Казимировичу подяку за бездоганну і корисну працю.

Крім похвальних відгуків, до Міністерства юстиції надходили клопотання призначити слідчого першої дільниці членом окружного суду. Але цього призначення Богушевич так і не діждався. Щоправда, його було нагороджено в 1876 р. орденом Святого Станіслава III ступеня, а в 1883 р. орденом Святої Анни.

У 1882 р., на 42-му році життя, через 14 років служби, Францішек Казимирович нарешті був призначений на посаду, яку фактично обіймав 8 років, але був лише виконувачем обов’язків. Дещо пізніше Богушевича було підвищено в чині – він став колезьким асесором, а незадовго до кінця служби в Конотопі, отримав чин надвірного радника (за аналогією з військовими чинами – підполковника).

Будучи кволюю людиною, Францішек Казимирович наприкінці 1870-х років став почувати себе гірше. Давалися ознаки поранення, постійна перевтома на роботі. До всього додалось ще й загострення хронічного катару дихальних шляхів із розширенням легенів. Тому 7 червня 1880 р. Богушевич просить відпустку, посиляючись на погіршення стану здоров’я й на те, що він за останні три роки взагалі не відпочивав.

Одержавши дозвіл, поет одразу ж поїхав з сім’єю на Батьківщину. Там його оглянув місцевий лікар, який 17 липня того ж року видав довідку, в якій говориться: “Богушевич дійсно одержимий хворобою дихальних шляхів у такій серйозній формі, що в даному стані його здоров’я не може починати поїздки до місця служби, ні займатися виконанням службових обов’язків аж до видужання...”

Але матеріальна скрута змусила зневажити поради лікаря. Вже 27 серпня Францішек Казимирович доповів у Ніжинський окружний суд, що повернувся до Конотопа і приступив до роботи, додавши при цьому довідку Ошмянського повітового лікаря Віленської губернії. Та не пройшло й року, як Богушевич знову просить відпустку “внаслідок розладу здоров’я”.

Короткочасний відпочинок і малоефективні лікування не давали бажаного результату. Треба було, як радив старший лікар Курсько-Київської залізниці, в якого Францішек Казимирович побував 25 листопада 1883 р., приділити серйозну увагу здоров’ю, змінити місце проживання.

Рекомендація лікаря співпала з думками і прагненнями самого Богушевича та його сім’ї. Поет дуже любив рідний край, сумував за ним, та раніше повернутися на Батьківщину боявся. А останні поїздки на Віленщину в певній мірі переконали його, що ніби все притихло.

До того ж давні друзі обіцяли місце присяжного повіреного при Віленському окружному суді. Будучи там у відпустці, він 17 грудня 1883 р. залишив письмове прохання про зарахування його в адвокатуру. З нетерпінням чекав відповіді, і ось вона надійшла. В ній повідомлялось, що 21 січня 1884 р. Віленський окружний суд прийняв Ф.К.Богушевича в присяжні повірені.

2 лютого 1884 р. Францішек Казимирович написав прохання до Ніжинського окружного суду. В ньому, зокрема, вказував: “Втративши здоров’я на тривалій службі на посаді слідчого (13 років) і не маючи можливості продовжувати її через бідність засобів для задоволення службових і життєвих потреб, втративши й надію дожити до більш задовільних умов, я вирішив шукати хліба приватною працею і тому маю честь уклінно прохати Окружний суд прийняти і подати начальству нинішнє моє клопотання про звільнення мене у відставку...”

У Конотопі знали про прагнення слідчого виїхати швидше на Батьківщину, і товариші по службі намагалися допомогти йому в цьому. Богушевич заповнив спеціальну анкету, яку підписав Конотопський поліцейський справник, дворянин С.І.Ладанко.

14 березня 1884 р. Ф.К.Богушевич звільнився з посади судового слідчого першої ділянки Конотопського повіту, а 23 березня письмово повідомив Ніжинський окружний суд, що відбуває на Батьківщину і просить переслати всі його документи у Вільно.

На Віленщині Францішек Казимирович працював у окружному суді, а в середині 1890-х років тяжка хвороба змусила його залишити службу й переїхати на постійне проживання в свій фільварок Кушляни, де поет і помер 15 квітня 1900 р. Похований Ф.К.Богушевич на кладовищі в містечку Жупрани.

Залишається лише додати, що конотопському періоду життя Богушевича присвячена книга білоруського прозаїка Василя Хомченка “Упізнавши – затримати”, яка в 1983 р. була видана в Мінську видавництвом “Мастацкая література” і через сім років вийшла в київському видавництві художньої літератури “Дніпро” в перекладі Миколи Онуфрійчука.

Юрій Мицик (Київ)

ЗАПИСКИ ПОДОРОЖУЮЧОГО КРАЄЗНАВЦЯ (подорожні нотатки літа 2006 року)

Відпустки кожен проводить по-різному. Автор цих рядків разом із кількома своїми приятелями, письменниками й журналістами з Дніпропетровська, вже сім років поспіль тиждень відпустки проводить у мандрах Україною. Цьогорічна подорож була присвячена Чернігівщині і проведена за сприяння університетів у Чернігові (декан істфаку, доц. О.Коваленко), Ніжина (ректор – проф. О.Бойко, декан істфаку доц. Л.Мицик), мерії Прилук (В.Блідченко), за що автор висловлює їм щиру подяку.

Наш шлях цього разу проходив через Козелець, с. Лемеші, с. Чемери (це місця, пов'язані з родом Розумовських), Чернігів, с. Шестовицю, Салтикову Дівичю (відома героїчною обороною від польських загарбників у 1663 р.), с. Заньки (тут стоїть музей зірки класичного українського театру Марії Заньковецької), Ніжин, Борзну, Сосницю, с. Полісся (до 1946 р. – Бандерівка!), Ічнію, с. Іржавець (меморіальна садиба-музей композитора Л.Ревуцького), Прилуки та інші. Знову спало на думку, що йдемо слідами Великого Кобзаря, котрий понад 150 років тому відвідав найважливіші історичні місця підросійської України.

Козелець. Перший значний пункт на трасі Київ-Чернігів, славний своїми величними церквами XVIII ст. Неможливо не побачити величного собору Різдва Богородиці (1752-1763 роки) із гігантським іконостасом, що зберігся з тих часів. Цей собор збудовано коштом козацьки Н.Розумихи – матері Олекси та Кирила Розумів, які стали графами Розумовськими. Один син став чоловіком імператриці Єлизавети, а другий – гетьманом України. Збереглися в Козельці й громадянські будівлі XVIII ст., пов'язані з Розумовськими, але вони занедбані. На сходах одного з будинків Розумиха колись вітала імператрицю, а та мусила вклонитися своїй свекрусі. В Лемешах стоїть Трьохсвятительський храм, збудований коштом О.Розумовського над могилою батька – Григорія Розума, також заснована на честь Н.Розумихи школа (на початку XX ст. її перебудували в українському народному стилі). Козелець пам'ятний і тим, що тут 1662 р. відбулася козацька рада, на якій гетьманом Лівобічної України було обрано переяславського полковника Якіма Сомка. Стоїть тут і будинок полкової канцелярії. Хоча Козелець був тільки сотенним центром, але певний час у ньому містився осередок влади Київського полку. До речі, будинків козацьких полкових канцелярій збереглося в Україні всього чотири: у Батурині, Козельці, Прилуках та Чернігові. Оглядаючи їх, дивуєшся, наскільки скромною була козацька старшина, яку так лаяли радянські історики за експлуатацію мас; наскільки скромним, але ефективним був адміністративний апарат Української козацької держави – Гетьманщини! Бюрократії практично не було! У будинку полкової канцелярії Козельця нині бібліотека, в якій працює енергійний і відданий справі жіночий колектив. Ці жінки, зокрема, збирають свідчення про голодомори 1932-1933 та 1947 років. Частина матеріалу вони погодилися передати для публікації в серії “Український голокост 1932-1933 рр.” (уже йде збір матеріалу для її 4-го тому).

Подарувавши бібліотеці свої книжки, учасники подорожі поїхали у сусідню Данівку. Хоча минулого року ми її відвідували, але й цього разу вирішили там побувати. Адже в цьому селі і є Свято-Георгіївський собор (1741-1770 роки), побудований у стилі українського бароко. Зараз тут Свято-Георгіївський жіночий монастир УПЦ Московського патріархату. Стукаємо у ворота – у віконці з’являється обличчя немолодої черниці. Почувши українську мову, вона суворо питає, до якого патріархату ми належимо. Нам не доводилося чути, щоб такі питання ставили туристам, особливо іноземним, скажімо, при вході до мощів святих угодників у Києво-Печерській Лаврі, тому запитали, яке це має значення. У відповідь почули стереотипний набір брехливих визначень: “розкольники”, “неканонічні” тощо. Ми брехати не стали, сказавши, що всі, за одним винятком, належимо до УПЦ Київського патріархату. Але й “виняток” на знак солідарності з нами відмовився оглядати собор. Ця подія стала для нього холодним душем і предметом гірких роздумів на тему: “Чи є УПЦ Московського патріархату справді українською?” Побачене далі посилює його песимістичні настрої...

При в’їзді в Чернігів уже здалека ми побачили золоті бані білосніжної церкви Св.Катерини, збудованої у XVIII ст. родиною чернігівських полковників Лизогубів. Наблизившись, ми побачили намети пікетувальників із Партії регіонів та блоку Наталії Вітренко, які не допускали передачі цього храму (нині там філія музею) віруючим УПЦ Київського патріархату. І це при тому, що Московському патріархату вже передано найкращі й найпрестижніші чернігівські храми й монастирі, насамперед Спаський собор XI ст. і Свято-Успенський Єлецький монастир. У розмовах із пікетувальниками одразу впала у вічі їхня відверта українофобія й агресивність. Щодо їхньої відданості православної вірі, то мене взяв великий сумнів. Пригадалось, як років сім тому Н.Вітренко виступала у Дніпропетровську в телепередачі “Політпівбар”. На запитання журналіста: “Як Ви можете симпатизувати більшовикам, котрі розстріляли тисячі православних священників і ченців?”, вона відповіла приблизно так: “Онi вeдь билi реакціонниe!”. Взагалі комуноїдів-атеїстів та РПЦ міцно об’єднує тільки ненависть до самостійної Української держави, української мови і прагнення відновити “єдиную і невіддільну” Російську імперію. Досить згадати, як митрополит Володимир (Сабодан) нагородив орденом Св.Володимира лідера комуністів П.Симоненка.

Чернігів – дивовижне місто. Кожен приїзд до нього відкриває нові незвідані сторінки його багатющої історичної та культурної спадщини. Скільки б не бував, наприклад, у печерах Св.Антонія, а вони знову й знову тягнуть до себе. Цього року нас привабив Чернігів археологічний. Уже в день приїзду ми побували в Єлецькому монастирі, де під час ремонтних робіт робітники випадково наштовхнулися на залишки споруд XII ст. Тоді ж від чернігівського археолога В.Коваленка ми дізналися про сенсаційне відкриття на давньому городищі у с. Шестовиця, де було знайдено поховання вікінга. Останні такі знахідки археологи зробили аж понад 80 років тому! Ми вирушили туди наступного дня. В сосновому лісі на березі Десни гуло, як у вулику. Десятки студентів із Чернігова, Ніжина, Донецька і Кіровограда розкопували оборонні й житлові споруди, печі X-XII ст. Вікінга та знайдені в його похованні речі вже відправили до Києва. Археологи (д.і.н. О.Моця та к.і.н. Ю.Ситий) показали нам на екрані комп’ютера десятки знімків знайдених речей. Тут були і мечі, і кинджал, і шолом, і

кінська зброя, і ще безліч важливих для науки речей, для ознайомлення з якими до Києва прилетіли археологи навіть зі Швеції.

Переночувавши в наметі археологів і добре підгодувавши ненаситних комарів, ми вирушили до Ніжина, який лежить на березі р. Остер. Про це місто московський кінорежисер Ельдар Рязанов колись зневажливо сказав, що воно відоме тільки тим, що тут батьківщина славнозвісних ніжинських огірків і співака Марка Бернеса. Тим самим Рязанов розписався у своїх “нижчебордюрних” знаннях про Україну, типових для московського обивателя (мав хоча б знати, що у ньому місті у своїх діда й баби провів дитинство Генеральний конструктор космічних кораблів Корольов, який писав у анкетах, що він українець, а його рідна мова – українська; чимало діячів культури, наприклад, відома актриса Еліна Бистрицька). Між тим, Ніжин – ровесник Москви (здагується в літопису 1147 р.), але особливо уславився в козацькі часи. Тут був один із центрів козацьких повстань, звідси 1648 р. повів козаків у похід проти гнобителів ніжинсько-чернігівський полковник Прокіп Шумейко (відомий воїн і дипломат, воював проти турків, навіть, на о. Сицилія, а загинув у 80-річному віці під Берестечком). Із Ніжином пов’язана третя дружина Богдана Хмельницького – Ганна і двоє її братів, полковники Іван і Василь Золотаренки, під Ніжином проходила “Чорна рада” (1663 р.), якій Пантелеймон Куліш присвятив однойменну повість. Із тих часів збереглося майже десяток церков, які нині успішно відновлюються і приваблюють до себе не тільки віруючих, а й туристів. Цілком випадково ми зустрілися і познайомилися з журналісткою Надією Онищенко, активним членом “Просвіти”, яка виявилася прекрасним знавцем місцевої старовини і провела для нас чудову екскурсію. Активно займаються краєзнавством місцеві священики УПЦ Київського патріархату о. Олександр Морозов та о. Сергій Чечин, беруть активну участь у виданні часопису “Ніжинська старовина”.

Перлина Ніжина – будинок Гімназії вищих наук, збудований за ініціативи місцевого уродженця, вихідця з козацького роду, канцлера Російської Імперії, графа Безбородька, який став прообразом старого графа Безухова в романі Льва Толстого “Війна і мир”. Ця гімназія за статутом прирівнювалася до університету, а потім і формально стала ним. Саме тут навчався геніальний Микола Гоголь. Тут сформувався його світогляд і були написані перші твори, тут треба шукати прообрази й сюжетних ліній його творів, наприклад, симпатії до греків, ціла громада яких мешкала у місті з часу Богдана Хмельницького. Не випадково в сучасному Ніжинському університеті знаходиться музей Гоголя, а в центрі міста стоїть пам’ятник письменнику. Є в університеті й малознана картина галерея з полотнами європейських майстрів XVI-XVIII ст., а музей Історії університету розповідає про ціле гроно відомих культурних діячів, які тут навчалися або викладали. Досить назвати імена українських письменників і поетів Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Леоніда Глібова, Віктора Забіли, Нестора Кукольника, класика білоруської літератури Ф.К.Богушевича. Серед інших варто згадати випускника 1835 р. М.І.Миклуху – батька знаменитого етнографа М.М.Миклухи-Маклая.

Далі ми звернули на північний схід. Побували у Сосниці – батьківщині великого Олександра Довженка та її околицях, відвідали меморіальний музей геніального режисера, потім повернули до Прилук.

Це місто було засноване в 1092 р. на березі р. Удай і стало відомим ще в добатиєвські часи. Не випадково у центрі міста височіє пам'ятник князю Володимиру Мономаху. Прилуки нагадують собою Ніжин, хоча місцевість тут мальовничіша. Так само у центрі цього колишнього полкового міста стоять старовинні козацькі храми, під містом стоїть знаменитий Свято-Троїцький Густинський монастир.

До побудови церков у місті чимало зусиль доклав “поганий полковник” (визначення Тараса Шевченка) Гнат Галаган, який мабуть прагнув замолити свій тяжкий гріх. (Галаган спричинився до взяття в 1708 р. московськими карателями Запорізької Січі і винищення її оборонців). Але прилуцькими полковниками були й славні Петро Дорошенко (майбутній гетьман), зять Богдана Хмельницького Федір Мовчан, соратник Івана Мазепи – Дмитро Горленко... З роду останнього вийшов Св.Іоасаф Белгородський (вихованець Києво-Могилянської академії). В Прилуках бували й інші “могилянці” – Св.Петро Могила, Св.Димитрій Ростовський (Тупталенко). Корінними прилучанами були козацькі літописці Самійло Величко, Стефан Лукомський, Яків Маркович, історик Микола Маркевич, письменник Павло Носенко-Білецький, педагог, математик і літератор Антон Антонський-Прокопович (випускник “могиляки” і ректор Московського університету в 1808-1816 роках), Олександр Щербина, сліпий із дитинства, який розробив тифлологію, тобто науку освіти незрячих людей. У Прилуках бував Тарас Шевченко, працював Панас Мирний.

Ще на шляху до Прилук ми заїхали до Іржавя, що неподалік від Ічні. У цьому історичному селі (відомому чудотворним образом Богородиці, який, за переказом, заporожці взяли з собою на вигнання в 1709 р.) побував Великий Кобзар. Почувши переказ, поет написав один зі своїх найкращих віршів “Іржавець”, із гіркотою вказав на розбрат між гетьманом Мазепою і фастівським полковником Палієм, що стало однією з причин поразки України в Полтавській битві. Згадалися слова вірша “якби були одностайне стали”. Ці слова й нині актуальні.

Роман Тимченко (Ніжин)

КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ СЕЛА ПЕРЕБУДОВА

Сучасний етап розвитку української держави характеризується зростанням інтересу до минулого народу та його історії. Особливо цікавими є відомості про походження назв міст і сіл. Адже кожна людина повинна знати, хто вона, звідки пішла, знати про свою малу батьківщину і пишатися нею, якою вона б не була.

Власне, бажання написати нарис про село Перебудову з'явилося давно, але дуже важко було знайти потрібний матеріал, оскільки наявних бодай невеликих розвідок з історії села досі не було. Є згадки в краєзнавчих довідниках і короткі замітки в періодичній пресі. Зібравши ж потрібний обсяг усних свідчень сучасних і колишніх мешканців Перебудови, опрацювавши фонди Ніжинського краєзнавчого музею, а також відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, стало можливим написання даної розвідки.

Перебудова – село Ніжинського району, центр сільської ради, якій підпорядковані села Валентіїв (відоме навколишніми ставками – улюбленим місцем відпочинку тисяч

ніжинців і мешканців району, а також завдяки визначному землякові – вченому-геологу, академіку АН УРСР В.В.Резніченку) та Почечине (колишня Почечина станція – в 1920-х роках агробіологічна експериментально-дослідна станція). Перебудова розташована за 15 км від Ніжина і за 9 км від залізничної станції Крути [2, 476].

Там, де розкинулося село, колись шуміли гіллям величезні Тванські ліси, на окраїнах яких розташовувалися маленькі лісові хутори, пізніше включені до складу села Химо-Рябушине. Тут жили селяни, які переселилися з сіл Березанки, Дрімайлівки, Веркіївки, Дорогинки, Галиці. Загалом площа тогочасного села, включаючи хутори сягала 63 км² [1, 65].

Саме Химо-Рябушине утворилося внаслідок злиття двох хуторів. Більшим із них був Хими, який розміщувалися на південь від центру сучасного села, там, де зараз розміщується ферма і колгоспний сад і де до недавнього часу знаходився також вітряк. Назва хутору походить від річки Химівки на якій він був розташований (зараз річки вже немає). Тут налічувалося до 50 дворів. Другим був хутір Рябухи, що знаходився північніше центру сучасної Перебудови. Його назва має антропоморфне походження і завдячує прізвищу перших його поселенців – родин Рябух Гордія, Михайла та Юхима. Цей хутір налічував близько 25 дворів. На північний захід простягався хутір Петі, що містив до 15 дворів і мав назву за найменуванням урочища, де й розташовувався. Інші, більш дальні хутори були меншими. Так, хутір Гаївщина мала 9 дворів, хутір Озера – біля 11 дворів, Чайки – взагалі 3 хати (останній заснований виселенцями з села Галиці, ймовірно назва також антропоморфна) [1, 66].

На початку ХХ ст. селяни жили бідно, земельних наділів або не мали, або наділ був мізерний (від 0,5 до 1 га землі), тому вимушені були працювати на землях місцевих поміщиків Могилки, Бережного, Корнія Чепіги, Матвія Кота. Поза хутором жила поміщиця Мовчанівська, яка “мала 25 га землі. Жила ... в хатині, була досить некультурною, безлюдною. Землю свою не оброблювала, а віддавала в оренду селянам” [1, 66]. Загалом, земля оброблювалася дідівськими методами. Селяни розводили худобу, заготовляли дрова й возили їх на продаж до міста; заготовляли сіно, яке також продавали; збирали гриби та лісові ягоди” [1, 66]. Проте, земля не давала належного прибутку і багато селян ходили на заробітки до Херсонщини, Кавказу тощо.

Тяжкі умови життя селян викликали в них ненависть до існуючого ладу. Вони вчорами сходилися на таємні збори, які організовував Михайло Глиняний і з великою радістю зустріли Жовтневу соціалістичну революцію і мужньо захищали її завоювання. У роки громадянської війни на території села Перебудови відбувалися військові сутички місцевого населення з угрупованнями Нестора Махна. Серед активних учасників боротьби були Макар Радченко, Григорій Кузьменко.

Освіта на території села прийшла в 1920 р. з відкриттям початкової школи в хуторі Хими, а в 1921 р. – і в Рябушиному. В цих школах у 1923 р. навчалося 9 учнів, 1925 – 13 учнів, 1926 – 11 учнів, 1927 -14 учнів [1, 68]. Приміщенням для шкіл служили експропрійовані будинки заможних селян, яких із родинами було заслано до Сибіру. Першим учителем у селі був Степан Дмитренко.

У 1920 р. на території хуторів був організований комітет незаможних селян, головою якого був обраний Кирило Іванович Кургак, секретарем – Григорій Васильович Кириленко. В 1923 р. було створено комсомольську організацію з семи членів. Її головою з часом став Микола Корнійович Чепіга (як не дивно – син одного з колишніх місцевих поміщиків Матвія Чепіги). Цей комсомольський осередок провів величезну

роботу по ліквідації неписьменності серед селян та зміцнення радянської влади.

У 1929 р. в селі відкрито четвертий клас початкової школи, ліквідовано комітет незаможних селян і почалося створення першого колгоспу під назвою “колгосп імені Леніна”. Першими колгоспниками були Юхим Семенович Рябуха, Кіндрат Ничипорович Ландар, Оришка Судос й інші. Всього вступило 17 дворів. Контора і подвір’я колгоспу розмістилися в садибі розкуркуленого селянина Антона Бабенка. Першим головою колгоспу став Андрій Шадура, головою сільради – Микола Якович Легенда.

Як і у всій Україні переважна маса селян із хуторів – частин майбутньої Перебудови без зайвого ентузіазму йшли до колгоспів. Хоча хутори до об’єднання були невеличкі, але чи не в кожному було по 2-3 заможні родини, що, звісно, чинили опір колективізації. Особливо не бажали в такий манер “советизуватися” Антон Рябенко, Андрій Костенко, Федосій Скрипка.

У 1931 р. в лісах навколо хуторів діяла “місцева банда”, організаторами якої були Степан Перечега, Кузьма Батрак, Степан Хурбет, які 3 вересня 1931 р. підпалили колгосп і сільську раду. В ході перестрілки були поранені сторожі Дмитро Масенко і Олександр Рябенко. Доярку Наталку Юхимівну Рябуху, яка побігла аби випустити корів із палаючого сараю було вбито. Мужню жінку поховали на тому самому місці де вона і загинула –зараз ця могила знаходиться в саду Параски Демидівни Ткаченко.

Не оминув сучасну Перебудову голодомор 1932-1933 років. Люди вмирили десятиками, доводилося їсти собак, котів, шурів, листя й кору дерев; деякі померли просто неба. Точну кількість жертв цього сталінського знущання серед мешканців химо-рябушинських хуторів досі не встановлено.

У 1934 р. початкова школа була перетворена на семирічку; до цього ж часу старшокласники ходили навчатися до найближчих шкіл сіл Кунашівки або Пашківки. Наступного року відкрився медпункт, ще за рік – організовано ще один колгосп імені Кірова.

Наприкінці 1930-х років на Ніжинщині відбувається укрупнення невеликих сіл і хуторів. Причина формулювалася так: для кращого зв’язку з центром (сільрадою, райцентром тощо). Звісно, комунікаційна складова було присутня у владній мотивації політики укрупнення, але були й інші причини. Про них, про механізми здійснення цього “укрупнення” варто почитати в книзі спогадів М.Н.Шуста “У Ніжині над Остром”, де автор описує такі ж події неподалік – із іншого боку Тванських лісів, навколо сіл Припутні й Дорогинка [4].

У 1939 р. було вирішено об’єднати химо-рябушинські хутори в одне село. Переселення тривало два роки. Не всі переїздили добровільно, багато кого переселяли примусово. Село отримало назву Химо-Рябушине – саме ці два хутори стали ядром формування (за найбільшою чисельністю і близькістю одне до одного географічно) нового населеного пункту.

Мирну працю людей перервала Друга світова війна. Хоча воєнних дій на території села не відбувалося, але на фронтах тільки з радянського боку билося 826 селян, 116 з них нагороджено орденами і медалями, 180 наклали головою. Крім того, решта химо-рябушинців брали участь у спорудженні оборонних ліній поблизу Ніжина, допомагали фронту матеріально тощо.

Від 14 вересня 1941 р. по вересень 1943 р. село знаходилося під окупацією нацистів. Нова влада призначила старосту і поліцаїв, першорядними завданнями яких було підтримання порядку й організація збору (загалом – організованого грабунку) продуктів і цінних речей на потреби вермахту й окупаційної влади. Жителі чинили значний

опір, приховували від їжу та майно, за що декотрі з мешканців села зазнали переслідувань. Так, за нездачу хліба Юрій Юхимович Савченко і Павло Митрофанович Шевченко були висічені різками і кинуті до Ніжинської в'язниці, де пробули 30 днів.

Попри окупаційну політику, спрямовану на збереження колективного сільського господарства, колгосп, як свідчать місцеві старожили, швидко розвалився: худоби на фермі не стало, обробіток колгоспних земель значно зменшився. Семеро химо-рябушинців стали остарбайтерами, ще двох відправили до Німеччини з сусіднього Валентієва. Дехто з них – Одарка Богдановська, Ольга Качан – після війни повернулися до рідного села.

Наявність активного партизанського руху в Тванських лісах допоки документально не підтверджено. Проте, в спогадах сучасні перебудовці згадують про певну допомогу партизанам у боротьбі з нацистами – ймовірно під час рейдів партизанських угруповань Чернігівщини. З-поміж селян Химо-Рябушиного відомий учасник партизанського руху Олексій Григорович Кузьменко, який у повоєнний час переселився на Урал.

Після повернення радянської влади протягом осені 1943 – весни 1944 р. було відновлено роботу колгоспу: відремонтовані приміщення, поновлено, хоч і неповністю, поголів'я худоби. Основний тягар робіт ліг на жінок. Тяглової сили не вистачало, механізмів для обробітку ґрунту також, то ж доводилося частину полів орати коровами, або, навіть, перекопувати лопатами. Ала все ж господарство йшло вгору. Вже 1948 року колгоспники одержали на трудовень по півтора кілограми зернових та по 2 кг картоплі. В 1951 р. відбулось чергове укрупнення – на цей раз колгоспу: “з чотирьох дрібних артільей було утворено один колгосп імені Ворошилова. Цей захід дав можливість більш ширше, раціональніше використовувати техніку. А через два роки відбулось приєднання колгоспів сіл Валентієве (“Червоний шлях”) і Почечине (“Червоний колос”) до колгоспу села Химо-Рябушине” [1, 68]. Було збудовано два тинові корівники, вітродвигун, млин, проведено радіозв'язок.

Цікаві спогади залишили в пам'яті химо-рябушинців події 1953 р., зокрема, смерть Сталіна. Сельчанка Єфросинія Кузьмівна Хоменко згадувала, що з міста Ніжина було чути як гудять гудки заводів, фабрик і паровозів. Люди в колгоспах кидали роботу й бігли слухати радіо, де розповідали про похорон “вождя всіх народів”. Для них, тодішніх мешканців радянського села, це була величезна скорбота.

Про післявоєнне село дещо розповів Василь Андрійович Кириченко, який працював у місцевій школі й цікавився історією села. Хатини були дуже маленькими, з невеличкими віконцями і дерев'яною призьбою. Дах — солом'яний (лише в 1960-х роках почнуть будуватися 3-4 кімнатні будинки під черепицею чи шифером). Тин будували з латів або лісу. Існували випадки, що взагалі не було огорожі. Декілька таких неогороджених садиб є і донині.

За переписом на 1963 р. в Химо-Рябушиному було 286 дворів та 1082 мешканця. (За 20 років нараховувалося вже 430 дорів, де проживало 1163 чоловіки, щоправда, ці дані включали й населення підпорядкованих сільраді Валентієва та Почечиноного). Переважна більшість населення села – українці, але були й росіяни, молдавани, литовці, татари, цигани [1, 70]. Зріс добробут селян, а відтак – покращилося культурне життя й побут селян. Так, у 1963 р. в особистому користуванні химо-рябушинців було 32 мотоцикли, 420 велосипедів, 6 радіоприймачів тощо. За економічними показниками в 1960- роках колгосп імені Мічуріна (так його названо після останнього “укрупнення”) мав 3161 га землі, з яких – 1255 га орної, сіножатей – 424 га, садів – 10 га, лісів і чага-

рників – 252 га [1, 73]. Вирощувалися жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, кукурудзу тощо; розводилася велика рогата худоба, свині, птиця. В 1964 р. на полях колгоспу працювало 10 тракторів, 5 комбайнів, 9 вантажівок. Колгоспні фонди в 1950 р. становили 49415 крб. (в грошових знаках до індексації 1961 р.), у 1960 році – 379120 крб., в 1962 р. – 391782 крб. (уже в нових грошових знаках) [1, 73].

Спортивних колективів і стадіону в 1960-х роках у селі не було. Єдиним місцем проведення занять з фізкультури був спортивний майданчик на території школи. З культурно-освітніх закладів, станом на 1963 р., працював сільський клуб, при якому працювали постійні гуртки: хоровий (26 чоловік), драматичний (12 чоловік). Гуртківці брали активну участь у районних оглядах художньої самодіяльності, а також виступали в клубі перед односельчанами. Але приміщення клубу не відповідало технічним і санітарним вимогам і тому в 1973 році його було розвалено. Лише в 1984 році було побудовано новий будинок культури. При клубі є сільська бібліотека з книжковим фондом у 3185 книг. На жаль, нині вона фактично не працює.

У 1963 р. село Химо-Рябушене отримало нову назву – Перебудова. Новим головою сільської ради став Іван Олександрович Ковтун. За офіційною версією назву села придумали самі мешканці і висловилися за те, щоб саме так називалося їхнє село. Насправді, звісно, рішення про перейменування приймали “в районі” – радянське й партійне керівництво. Хоча певний момент “консультування” з приводу самої назви з сільчанами цілком ймовірний. Проте, мешканцями як тогочасної, так і нинішньої Перебудови, особливо людей похилого віку, переважно вживається стара, більш звична назва села. Відтак, ініціатива химо-рябушинців за власним бажанням стати перебудовцями виглядає не досить переконливою.

У 1966 р. в центрі новонайменованого села було збудовано обеліск загиблим у роки Другої світової війни воїнам-односельцям. У 1974 р. відбулося друге колгоспне “укрупнення”: колгосп імені Мічуріна приєднали до колгоспу імені Подвойського, контора якого знаходилася на східній околиці Ніжина. Головою об’єднаного колгоспу став Герой Соціалістичної праці В.П. Власенко. Наприкінці 1970-х років було прокладено дорогу з твердим покриттям, що зв’язала село з райцентром (про її сьогодиншій стан краще взагалі не говорити). В 1981 р. господарським методом було збудовано нову школу, яка до цього розміщувалася в семи старих мало придатних для навчання приміщеннях. Тепер перебудовські школярі отримали просторе приміщення з 6 класами-кабінетами, спортзалом, бібліотекою, окремими корпусами для їдальні і для занять учнів молодших класів, почалося будівництво дитячого садочку на території шкільного саду. Останнє залишилося до сьогодні довгобудом...

У 9 травня 1982 р. було урочисто відкрито меморіал пам’яті воїнів-односельців, що загинули на фронтах Другої світової війни. В центрі меморіалу – скульптурна композиція “Молоде подружжя покладає квіти до могили солдата” роботи скульптора Селібера. Того ж дня було запалено символічний Вічний вогонь.

Спорудженням школи, меморіалу, а також будівництвом за два роки нового клубу почав формуватися сучасний центр Перебудови. Ще за кілька років неподалік було збудовано кілька магазинів: продовольчих, промислових і господарчих товарів. Поза межами сільського центру залишалася контора колгоспу і Будинок побуту (власне – швидше, Хата побуту, досить тісна й непристосована під такий заклад).

У 1984 р. дорогою з твердим покриттям з’єднали село Валентіїв із Перебудовою – центром сільради. Цим благом цивілізації мешканці Валентієва мають завдячувати односельцю і тодішньому голові сільради Василю Артемовичу Шкодї – людині, що багато зробила для рідного села і про якого й досі з повагою згадують валентіївці.

13 березня 1985 р. було проведено реорганізацію колгоспу імені Подвойського:

його розділили на два господарства, одне з яких у Перебудові знову отримало самостійність і набуло старої назви “колгосп імені Мічуріна”. Новостворене господарство отримало в користування 450 га землі. В 1987 р. головою колгоспу було обрано Петра Михайловича Лабузького, нинішнього депутата районної ради і директора ЗАТ “Ніжинський хліб”.

Початком занепаду села Перебудова – даруйте за тавтологію – стала перебудова. Процеси, що розвивалися в радянському суспільстві в другій половині 1980-х років, потім (як логічне їх продовження) недолуга політика в аграрній галузі влади вже за доби незалежності України стимулювали масовий відтік працездатного населення села, передусім молоді, до міста, в першу чергу до Ніжина. Цікаво, що на референдумі 1991 р. мешканці села майже стовідсотково висловилися за незалежність України, сподіваючись на щось краще в новій і самостійній державі.

У 1994 р. головою сільської ради було обрано Василя Андрійовича Кириченка – високоосвічену людину, шкільного вчителя, який обіймав цю посаду до 2002 р. За цей час на місці ліквідованого колгоспу постала агрофірма, якій про колишні потуги колгоспу поки-що можна тільки мріяти. Більшість сільчан залишилися без офіційного заробітку, сподіваючись хіба-що на власні присадибні ділянки. Наприкінці 1990-х років стало помітним певне покращення сільського життя, до села було прокладено газогон, почалася газифікація житла.

На сьогодні Перебудова, як і багато інших сіл в Україні, на межі вимирання. Населення порівняно з серединою 1980-х років скоротилося в кілька разів, складається переважно з людей похилого віку. Сільська десятирічка зараз навчає лише 26 дітей – більше учнівської молоді в трьох селах, підпорядкованих Перебудовській сільраді, немає. Відтак, загроза звільнення вчителів кожного року стає все більш реальною, як і закриття школи загалом. Агрофірма та нечисельні фермери ані технічно, ані матеріально не у спроможі доглядати всі колишні землі, – тож більшість орної колись землі та сінокосяк стоять пустою, заростають бур'янами. Ферма більше нагадує час нацистської окупації: худоби немає, напівзруйновані й напіврозібрані корівники, пустокою стоїть величезний колгоспний тік, лише непотріб залишився в колишніх технічних майстернях, зникла колгоспна пасіка, в геть поганому стані колгоспний сад... Єдине, що зрідка працює – орендована колишня колгоспна пилорама, виконуючи нечасті замовлення односельців.

То ж, без зайвого оптимізму, слід сказати, що село з цікавою, хоч і не надто давньою, історією і з промовистою назвою Перебудова переживає нині складні часи. Подібно до інших українських сіл, воно переживало як періоди покращення сільського життя, так і певного занепаду. Це лише перший більш-менш повний огляд історії цього села. Надалі, за умови архівного й історіографічного пошуку, цілком можливим є написання більш розлогого синтетичного нариса, безумовно вельми цікавого й корисного для вивчення історії Ніжинщини, Чернігівського краю тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Збірник матеріалів з історії сіл Ніжинщини (рукопис): У 2 тт. - Т. 2 // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.
2. Історія міст і сіл Української РСР.: У 26 тт. – Т.26. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.
3. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.
4. Шуст М.Н. У Ніжині над Остром. – Чернігів, 1995. – 136 с.

Н А Ш І А В Т О Р И

Бережков Михайло Миколайович (помер у 1932 р.) – магістр російської історії, професор НІФІ, ННПІ, НІНО; дійсний член і керівник секції української та російської історії ННДК

Гордієнко Дмитро Сергійович – студент НУ “Києво-Могилянська академія” (Київ-Львів)

Дмитренко Наталія Михайлівна – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Дудченко Оксана Сергіївна – магістр, викладач Ніжинського обласного ліцею при НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Ємельянов Віктор Миколайович – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Коваленко Олександр Борисович – к.і.н., доцент, декан історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка, Заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Коломієць Сергій Михайлович – магістр, аспірант кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Крупенко Оксана Василівна – старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Кулик Валентина Вікторівна – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Кулик Лариса Юрївна – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Лейберов Олексій Олегович – магістр, старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Лисий Ігор Едуардович – кореспондент газети “Конотопський край”, член Національної спілки журналістів України (Конотоп)

Мицик Юрій Андрійович – д.і.н., завідувач відділу пам’яток княжої та козацької доби Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України; доктор богослов’я, професор НУ “Києво-Могилянська Академія”, протоієрей, професор Київської духовної академії УПЦ КП (Київ)

Морозов Олександр Сергійович – протоієрей, священник Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП (Ніжин)

Морозова Анна Валеріївна – к.і.н., головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області (Чернігів)

Непомнящий Андрій Анатолійович – д.і.н., професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського (Сімферополь)

Острианко Андрій Миколайович – к.і.н., доцент, заступник декана історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)

Петреченко Ірина Євгенівна – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)

Пуцко Василь Григорович – заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Калуга, Російська Федерація)

Ростовська Ольга Василівна – к.і.н., доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Тимченко Роман Вікторович – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Тучина Наталія Олексіївна – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Самойленко Григорій Васильович – д.ф.н., професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Самойленко Олександр Григорович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Страшко Євгенія Матвійвна – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Фатюк Олексій Миколайович – завідувач відділу природи Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)

Щербина Анатолій Павлович – аспірант кафедри педагогічної майстерності НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ МАЙБУТНІХ АВТОРІВ

Редакторський колектив «Ніжинської старовини» запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів, – що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов'язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями.

Зважаючи на задекларований характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися науковим розвідкам. **Науково-публіцистичні матеріали як за змістом, так і за оформленням (без посилань у тексті, але обов'язково зі списком використаної літератури після тексту) друкуються в краснорядному розділі, за винятком окремих випадків, узгоджених із упорядниками.** Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи **не розглядатимуться.**

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук [1 примірник] і електронну версію на будь-якому носії [1 примірник] (останню можна надіслати по e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою «для «Ніжинської старовини», бажано заархівовану в форматі *.гаг [архів звичайний, не саморозпаковуучий!]).

Увага! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word (не нижче версії 7.0) з розширенням *.doc або *.rtf; гарнітура Times New Roman Суг, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ посилання:
 - *варіант 1*: післятекстові (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДАК України, ф. Р-2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.));
 - * **післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають бути зняті і переформатовані у звичайний текст!**
 - *варіант 2*: повним кодом, вилітні на пронумерований список літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1) після тексту статті (напр.: [3, 25], [18, Т.2, 34], [4, 67; 8, 22] тощо, де перша цифра – номер джерела в списку; друга (*курсивом*) – сторінка (сторінки); посилання на використані архівні документи оформляється під спільним номером для назви архівної установи в загальному списку з указанням у коді посилання через кому шифру фонду, номеру опису, номеру справи (одиноці зберігання – од.зб.) та номеру аркушу (напр.: [8, ф. Р-2356, оп.4, спр. 24556, арк. 56 зв.] тощо)).
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми тощо) окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення не менше 200 dpi, формат *.TIFF, розмір 10X15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов'язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1);
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати повністю прізвище, ім'я, по-батькові; наукову ступінь, вчене звання, посаду і місце роботи.

Редакторський колектив залишає за собою право на орфографічне і пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповіді дає автор публікації.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою, але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

КОНТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об'їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою «для збірки «Ніжинська старовина»)
тел. 8-046-31-34825 (дом), 8-044-280-7879(роб), тел./факс 8-044-280-6463 (роб)
8-066-749-2404 (моб), 8-063-438-5500 (моб)

протоієрей Олександр Морозов, Кафедральний собор Всіх Святих (УПЦ КП), вул. Гребінки, 31, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою «для збірки «Ніжинська старовина»)
тел. 8-046-31-71222 (роб), 8-066-705-5341 (моб)

e-mail: m-center@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru, el_havar_din@ukr.net

МИКОЛА НАУМОВИЧ ШУСТ

16 січня 2007 р. на 91 році життя помер ніжинський літератор, краєзнавець, ветеран II Світової війни, останній із-поміж учасників ніжинського підпілля *Шуст Микола Наумович*.

Він народився 8 серпня 1916 р. в с. Припутні Ічнянського району на Чернігівщині в хліборобській родині. В 1939 р. закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя, за фахом – учитель-філолог. Війна застала його на кордоні з Польщею, під тоді ще українським Перемишлем. У полон потрапив під Золотоношею; з полону втік і подався до Ніжина. Тут приєднався до створеної Я.П.Батюком молодіжної підпільної організації. Після викриття підпільників потрапив до гестапо, зазнав тортур, але доля подарувала йому життя.

Війна залишила на згадку Миколі Наумовичу інвалідність, Орден Слави I-го ступеню, медалі, з яких найбільш цінна – “Партизану Великої Вітчизняної війни” I-го ступеню. Після війни М.Н.Шуст учителював і, одночасно, займався латераторством. На початку 1970-х років він у співавторстві написав і опублікував п’єсу “Подвиг у п’ятні” (1971), за десять років історико-документальну повість “П’ятні невідвалдні” (1983), – обидві прив’язані подіям в окупованому нацистами Ніжині, діяльності батюківського підпілля. А за кілька років потому ці твори лягли в основу сценарію художнього фільму “За нічю день іде”. Третя книга “У Ніжина над Остром” (1995) містила доповнену версію згаданої повісті, а також кінотовість “Воскресіння істини”, кілька оповідань і дуже цікаве есе-спогади з дитинства, юності про рідне село, про “нові” радянські порядки, про сумнозвісне укрупнення сіл за рахунок невеликих хуторів, примусової колективізації тощо. Цілком логічно, що наступною книгою М.Н.Шуста стала історія рідних Припутнів – “Дума про рідне село” (2004). Як з’ясувалося – це була остання його книга...

Упродовж кількох останніх років Микола Наумович хворів, був прикутий до ліжка. Літа також давали про себе знати. Але він тримався, як тримався не раз під ударами долі, – люди, що пройшли ту страшну війну мають надзвичайно сильну волю і жагу до життя. Тримався до останнього.

Редакційна рада “Ніжинської старовини”, колектив Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПІК, наукова інтелігенція й краєзнавці Ніжина глибоко сумують з приводу цієї непоправної втрати та висловлюють ширі співчуття рідним і близьким покойного.

Віктор Смелянов (Ніжин)

* * * * *

Г аоēīāā āēāāī ī ŷ

Г ²ÆЕІ НŪЕА НŌАДІ АЕІ А

Г ³æēīīŕŕī āā±³ нōбā³; ¹ ³. ²нōī ðēēī-ēōēūōōīēīā³±īēē çā’ōī ēē
Аēī оñē 3 (6) 2007 ð.

Літературна й наукова редакція, дизайн обкладинки С.Ю.Зозуля
Макетування: С.Ю.Зозуля, О.С.Морозов
Коректура: Н.П.Онищенко

Підписано до друку 12.02.2007 р. Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Обл.-вид. арк. 14,95. Ум. друк. арк. 18,48. Тираж 400 прим. Зам. № 1532.

Видання та друк із оригінал-макетів замовника в ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб’єктів видавничої справи серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р. 16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а, факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03, e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net

№1 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: Історико-культурологічний збірник. Випуск 3 (6) / Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – 184 с.

У третьому випуску наукової збірки «Ніжинська старовина» вміщено ряд ніжинознавчих студій історико-культурологічного й краєзнавчого спрямування.

Збірка містить ряд розвідок і матеріалів, що охоплюють коло проблем формування й функціонування місцевих органів самоврядування Ніжина, його економічного й суспільного розвитку впродовж XVIII – середини XX ст. Окремі студії присвячені дослідженням археологічних знахідок (підйомного матеріалу, польових спостережень за місцевістю), виявлених і обстежених упродовж другої половини 1990-років на території Ніжина та його найближчих околиць. Традиційно насичений розділ персоналістики, де розглядаються маловідомі або й цілком до цього часу не відомі імена, пов’язані життям і діяльністю з Ніжином і Надостер’ям.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам’яткознавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)

Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК запрошує науковців і інших зацікавлених осіб (можливих співорганізаторів, спонсорів, меценатів тощо) до співпраці й участі в періодичних наукових форумах із проблем пам'ятокознавства, які організовує і проводить осібно чи спільно з рядом організацій

Науково-практична конференція “Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні”

Щорічно, наприкінці березня, спільно з Науково-дослідним підприємством “Часи козацькі” та УТОПІК, подання заявок до початку березня.

Науково-практична конференція “Український технічний музей: історія, досвід, перспективи”

Щорічно, в середині травня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ “КПІ”, Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, Київською міською організацією УТОПІК та іншими, подання заявок до середини березня.

Науково-практична конференція “Індустріальна спадщина в культурі та ландшафті”

Щорічно, на початку жовтня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ “КПІ”, Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, подання заявок до кінця липня.

Наукова конференція “Актуальні питання історії техніки”

Щорічно, наприкінці жовтня, спільно з Академією інженерних наук України, Державним політехнічним музеєм при НТУУ “КПІ” та іншими, подання заявок до середини серпня.

Наукові читання “Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень”

Що два роки (по парним рокам), на початку листопада, спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Українським центром біографічної некрополістики та Державним історико-меморіальним Лук'янівським заповідником.

Більш детальну інформацію про ці й інші наукові зібрання, в котрих бере участь Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК, можна отримати за адресою:

01015, Київ-15, вул. Івана Мазепи (Січневого повстання), 21, корп. 19, оф. 4; тел. 8-044-2807879, тел.факс 8-044-2806463;

e-mail: m-center@ukr.net, utopik-ukraine@yandex.ru

або в упорядників “Ніжинської старовини”
(контактні координати в параграфі “Інформація
для майбутніх авторів”)